

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává

Vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV

Ročník III

1967

Redakční kruh: Irena Dubská (vedoucí redaktorka), Miroslav Jodl (zástupce vedoucího redaktora), Marie Hejlová (výkonná redaktorka), Miloš Kaláb, Jaroslav Klofáč, Václav Lamser, Pavel Machonin, Ján Pašiak, Dragoslav Slejška, Josef Solář, Vladimír Srb, Zdeněk Strmiska, Bedřich Weiner

Redakční rada: Čeněk Adamec, Miloš Bondy, Miroslav Disman, Blanka Filipcová, Josef L. Fischer, Karel Galla, Mojmír Hájek, Eduard Jukl, Erika Kadlecová, Karel Kára, Jozef Karásek, Martin Katriak, Ota Klein, Jaroslav Kohout, Jan Macků, Martin Marušiak, Jiří Musil, Miloslav Petrušek, Karel Pomaizl, Jan Tauber, Vojtěch Wagner, Karel Wysocki

Adresa redakce: Praha 2 - Nové Město, Salmovská 2. Telefon 226-100

159

ACADEMIA, nakladatelství Československé akademie věd

PE 4584/

3. 1967.



01431/69 *μ*

OBSAH ROČNÍKU III (1967)

STATI	čís. str.
<i>Adorno T. W.</i> : Teze k sociologii umění	4 421
<i>Alan J.</i> : Vzdělání a kvalifikace v šetření vertikální diferenciacce a mobility obyvatelstva ČSSR	6 722
<i>Andrie A.</i> : Geograficko-územní hlediska sociální a socioprofesionální stratifikace, struktury a mobility	6 775
<i>Benešová M.</i> — <i>Pondělíček I.</i> — <i>Sviták I.</i> — <i>Stábla Z.</i> : Filmový hrdina v mladém vlně československého filmu (Příspěvek pro IV. světový sociologický kongres v Evianu v září 1966)	5 562
<i>Brenner V.</i> — <i>Hrouda M.</i> : Věda a vysokoškolské vzdělání v prestiži povolání	5 541
<i>Brokl L.</i> : K problematice politického systému	6 708
<i>Dubská I.</i> : <i>Kdo je žena?</i> (Simone de Beauvoir: Druhé pohlaví)	3 307
<i>Dziedzinská L.</i> : Symposium o projektu výzkumu vertikální sociální diferenciacce a mobility obyvatelstva ČSSR, Praha 6.—9. června 1967	6 666
<i>Fibich J.</i> : K disfunkcionálnímu pojetí zdrojů a modelů byrokracie a byrokratismu za kapitalismu	2 117
<i>Fischer J. L.</i> : Obecné teoretické a metodologické úvahy z knihy „Krise demokracie“	1 12
<i>Fišerová V.</i> : Poznámky k šetření sociální diferenciacce a mobility z hlediska problematiky rodiny a domácnosti	6 767
<i>Hrubý K.</i> : Sociologický model husitské revoluce v hranicích politického systému pražských měst	5 575
<i>Jungmann B.</i> : Pracovní profesionální sektor ve výzkumu sociální diferenciacce a mobility obyvatel ČSSR	6 703
<i>Jungmann B.</i> : Zkoumání představ o sociálním rozvrstvení a sebeidentifikace ve výzkumu sociální diferenciacce a mobility obyvatel ČSSR	6 758
<i>Kaláb M.</i> — <i>Strmiska Z.</i> : K některým otázkám marxistického pojetí sociologické teorie	1 1
<i>Kapr J.</i> : Americká empirická sociologie	3 257
<i>Kapr J.</i> : Prestiž povolání	6 740
<i>Klofáč J.</i> — <i>Thustý V.</i> : Poznámky ke vztahu politické vědy a sociologie politiky	3 245
<i>Kohout J.</i> : Sociologie a marketing	2 128
<i>Krejčí J.</i> : H. Schelského pojetí skepse a apolitičnosti mladé generace v industriální společnosti	2 146
<i>Langmeierová D.</i> : Vliv mezilidských vztahů v malých pracovních skupinách na pracovní produktivitu a negativní pracovní projevy	5 551
<i>Linhart J.</i> : Poznámky k měření způsobu života ve volném čase pro potřeby výzkumu vertikální sociální diferenciacce obyvatelstva ČSSR	6 715
<i>Mádrová E.</i> : Předmanželský výběr partnerů (Srovnání polských zkušeností s našimi)	3 304
<i>Mácha K.</i> : Tönniesova koncepce lidských vztahů	4 425
<i>Machonin P.</i> : Studie o rozvoji československé sociologie do roku 1980	4 389
<i>Machonin P.</i> — <i>Jungmann B.</i> : Výsledky předvýzkumu a oponentury projektu šetření	6 780
<i>Machonin P.</i> — <i>Šafář Z.</i> — <i>Jungmann B.</i> — <i>Petrusek M.</i> : Sociologicko-statistické výběrové šetření vertikální sociální diferenciacce a mobility obyvatelstva ČSSR	6 670
<i>Maňák J.</i> : Početnost a struktura české inteligence v letech 1945 až 1946	4 398
<i>Maňák J.</i> : Problematika odměňování české inteligence v letech 1945—1948 (Příspěvek k objasnění počátků nivelizace)	5 529
<i>Page B.</i> : Studentské hnutí v Americe	2 137
<i>Petrusek M.</i> : K problematice sociální interakce, preference a distance ve výzkumu vertikální sociální diferenciacce a mobility	6 749
<i>Porket J. L.</i> : Teoretický trend v současné americké sociologii	1 49
<i>Porket J.</i> : Podstata společenského řízení	3 271
<i>Povolný F.</i> : Poznámky ke zkoumání některých aspektů sociální diferenciacce a mobility z hlediska věku a generačních vztahů	6 771
<i>Rašek A.</i> : Měření času (Časový rozpočet důstojníků)	4 410
<i>Rašek A.</i> — <i>Rychtařík K.</i> : Tendence k podceňování množství volného času při subjektivním odhadu	1 23

<i>Slejška D.</i> : Tendence k reverzibilitě faktorů začleňování do sociálního systému průmyslového závodu	3	269
<i>Sobotka L.</i> : Příspěvek k některým problémům sociologie v medicíně	4	429
<i>Srb V.</i> : K dynamice socioprofesionální heterogamie v ČSSR	1	33
<i>Silhánová L.</i> : Průzkum čtenářských zájmů mládeže	3	285
<i>Vasilev R.</i> — <i>Michajlov S.</i> : Marxistická sociologie v Bulharsku	1	38
<i>Večerník J.</i> : K problému sociologické interpretace životní úrovně	6	729
<i>Vytlačil P.</i> : Výběr zpravodajů pro výzkum sociální diferenciacce a mobility	6	778
Seznam otázek záznamového archu šetření sociální diferenciacce a mobility	6	786

TEORETICKÉ KONZULTACE

<i>Marušiak M.</i> : Teorie frustrace	3	316
---	---	-----

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Fázik A.</i> : O niektorých metodologických skúsenostiach jedného konkrétneho výskumu (O problematike postojov obyvatelstva k sociologickému výskumu)	2	164
<i>Katriak M.</i> : K problematike pripravnej fázy sociologického výskumu	2	154
<i>Linhart J.</i> — <i>Šafář Z.</i> : Programování třídění a statistických výpočtů pomocí samočinných počítačů	4	435
<i>Malík M.</i> : Učební pomůcka pro sociologické pracovníky	4	466
<i>Malík M.</i> : Mezinárodní sociálně psychologický průzkum laické tvorby filmů	4	467
<i>Malík M.</i> : Miniaturní zvuková filmová kamera CM/S-16	4	468
<i>Malík M.</i> : Použití elektronické závěsky při déletrvajících registracích	4	468
<i>Nejzchleb I.</i> : Poznámky k metodologickým problémům sociometrie	4	455
<i>Pergler P.</i> : Měření souvislosti společenských jevů	4	444
<i>Prochovník Š.</i> : Ještě k otázce stabilizace hornických brigádníků na Ostravsku	4	464
<i>Vidlák M.</i> : Příklad matematického modelování v sociologii a v sociální péči	2	174

RECENZE

<i>Battěk R.</i> : Sociometrie a výzkum malých skupin	3	327
<i>Baumann B.</i> : Umělec jako specializovaný společenský myslitel (Teze Leo Lowenthala)	1	82
<i>Baumann B.</i> : Pozoruhodný polský příspěvek k sociologii filmu	4	490
<i>Baumann B.</i> : Náboženství jako součást masové kultury	5	613
<i>Cikler J.</i> : K problematice mezinárodních skupin nátlaku	5	620
<i>Čížek F.</i> : Sociologie vědy (Ed. B. Barber, W. Hirsch)	5	592
<i>Fibichová N.</i> : N. Scharmann (Ed.), Schule und Beruf als Sozialisationsfaktoren	5	609
<i>Glazar R.</i> — <i>Fink K.</i> : Bächtold R., Der moderne Wohnungs- und Siedlungsbau als soziologisches Problem. Deutung einer empirischen Untersuchung in der Stadt Bern	1	81
<i>Glazar R.</i> : Sociologie města a bydlení	4	492
<i>Jungmann B.</i> : Königovy variace na sociologické téma	1	61
<i>Jungmann B.</i> : Herbert Marcuse, Kultur und Gesellschaft, 1—2	2	190
<i>Jungmann B.</i> : K. M. Bolle — D. Kappe — F. Neidhardt, Soziale Schichtung	3	330
<i>Kapr J.</i> : Poznámky k práci Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého „Soudobá sociologie“	1	64
<i>Král J.</i> : Traité de sociologie (red. G. Gurvitch)	2	182
<i>Král J.</i> : Nový sociologický francouzský časopis	4	475
<i>Král J.</i> : Sorokin o Gurvitchovi	4	500
<i>Kraus J.</i> : Količestvennyje metody v sociologii	4	479
<i>Langmeierová D.</i> : O. Matoušek — J. Růžička, Psychologie práce	1	68
<i>Loewenstein B.</i> : H. P. Dreitzel, Rationales Handeln und politische Orientierung. Zur Soziologie des politischen Verhaltens in der wissenschaftlichen Zivilisation	2	193
<i>Loewenstein B.</i> : Parsonsovy sociologické eseje	3	322
<i>Macek K.</i> : B. Maroszek, Společenská pouta a delinkvence mládeže	3	335
<i>Macek K.</i> : Lekarzi przemyslowi	4	496
<i>Macků J.</i> : Ke sborníku „Sociální struktura socialistické společnosti“	4	484
<i>Maršálková M.</i> : Alphons Silbermann, Vom Wohnen der Deutschen	3	340

	čís.	str.
<i>Marušiak M.</i> : K. Zygulski, Drogi rozwoju kultury masowej	4	488
<i>Miček M.</i> : Rensis Likert, New Patterns of Management	1	73
<i>Mošner O.</i> : Právo a spoločnosť	1	79
<i>Navarová R.</i> : Sociálně politické rysy dnešní mladé generace ČSSR a některé příčiny protispoločenských jevů v této oblasti	5	605
<i>Orlický J.</i> : Die neue Gesellschaft, číslo 5/1966	2	195
<i>Osvald V.</i> : Stanislav Budín, Sedmá velmoc	3	338
<i>Page B.</i> : J. Musil, Housing Needs and Policy in Great Britain	2	199
<i>Pašiak J.</i> : Pokus o „metametodológiu“ v empirickej sociológii	5	600
<i>Pichňa J.</i> : Theodor Caplow, Soziologie der Arbeit	1	70
<i>Porket J. L.</i> : A. Kaplan, The Conduct of Inquiry — Methodology for Behavioral Science	4	477
<i>Potužil F.</i> : Sociologie války a armády	4	496
<i>Potužil F.</i> : Sociologie mezinárodních vztahů	5	623
<i>Roško R.</i> : Schaffov Marxismus a ľudské individuum	5	596
<i>Rychtařík K.</i> : Volný čas se stává fenoménem socialismu	4	487
<i>Řehák M.</i> : W. Strzalewicz, Vorurteil als Bildungsbarriere in der industriellen Gesellschaft	2	193
<i>Řehák M.</i> : G. J. Kemeny — J. L. Snell, Mathematical Models in the Social Sciences	3	326
<i>Řehák M.</i> : P. F. Lazarsfeld, N. W. Henry (Eds.), Readings in Mathematical Sciences	5	603
<i>Savage Ch.</i> : M. Harrington, The Accidental Century	4	480
<i>Slávik D.</i> : Recenze Studií sociologických č. 1 a 2/1966	5	615
<i>Slejška D.</i> : Americký výzkum sociálních vztahů v neformálních skupinách	1	76
<i>Slejška D.</i> : Sborník o úloze sociologie a psychologie v hospodářské praxi	2	196
<i>Šiklová J.</i> : G. Schmidtchen, Die befragte Nation — über den Einfluss der Meinungsforschung auf die Politik	3	337
<i>Šiklová J.</i> : L. von Friedenburg et al., Jugend in der modernen Gesellschaft	4	494
<i>Štastná Z.</i> — <i>Slejška D.</i> : Sovětský sborník o sociologii práce	3	332
<i>Tondl L.</i> : Dobrov G. M., Obzor problémů o vědě	3	324
<i>Tondl L.</i> : Fr. Šorm, Věda v socialistické společnosti	5	591
<i>Záhorá O.</i> : Nově a podnětně o vztazích sociologie a historiografie	4	470

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Battěk R.</i> : Společné rokování polských a československých sociologů	5	625
<i>Fáziak A.</i> — <i>Mucha J.</i> : Informace o sociologickém výzkumu vojenské mládeže	5	643
<i>Freiuro E.</i> — <i>Kubičková M.</i> — <i>Matějovský A.</i> — <i>Šiklová J.</i> : Informace o sociologickém výzkumu vysokoškolařů v ČSSR, prováděném při Ústavu marxismu-leninismu v Praze	1	93
<i>Gabalová A.</i> : Z činnosti Čs. sociologické společnosti	1	96
<i>Gabalová A.</i> — <i>Friedová L.</i> : Z činnosti Čs. sociologické společnosti	3	369
	4	510
	5	647
<i>Gašparec I.</i> : Nekrológ za Petrom Gulom	2	222
<i>Háková L.</i> : Zpráva o koordinační poradě vedoucích pracovišť státního plánu X-10-5 (Sociologie práce, průmyslu a podniku)	1	92
<i>Illner M.</i> — <i>Řehák J.</i> : Na závěr metodologického semináře	3	357
<i>Janoušek J.</i> : Sociální psychologie na XVIII. mezinárodním psychologickém kongresu v Moskvě	3	353
<i>Jirková M.</i> : O sociologické problematice na celostátním semináři „Filosofické problémy medicíny“	2	216
<i>Kadlecová E.</i> : Symposium na téma „Schöpfertum und Freiheit in einer humanen Gesellschaft“ v Mariánských Lázních v dubnu 1967	5	627
<i>Kolařík J.</i> : Zpráva o průběhu jednání kolokvia „Specifický charakter a sociální důsledky vědeckotechnické revoluce v zemědělství“	5	645
<i>Kolařík J.</i> : In memoriam univ. prof. PhDr. Josefa Doberského	5	647
<i>Kohout J.</i> : Zpráva o mezinárodním semináři „Volný čas a rekreace v rozvojových zemích“	4	504
<i>Lamser V.</i> — <i>Slejška D.</i> : Pohyb pracovních sil jako sociologický problém	1	88
<i>Leschnitzky V.</i> : K začiatkom priemyselnej sociológie	3	362

<i>Librová E.</i> : Zpráva o sympoziu řešícím centrum využití volného času mládeže v Liberci	1	95
<i>Macháček L.</i> : Nové tendencie a vzdelanie dievčat	4	507
<i>Machonin P.</i> : I. celostátní porada čs. sociologů	2	213
<i>Machonin P.</i> : I. celostátní porada čs. sociologů ve Špindlerově Mlýně	3	347
<i>Machonin P.</i> — <i>Strmiska Z.</i> : VI. světový sociologický kongres v Evianu	2	201
<i>Obrdlíková J.</i> : Dějiny české a slovenské sociologie	4	502
<i>Patočka J.</i> — <i>Strmiska Z.</i> : Hodnocení ediční činnosti v rámci Vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV za rok 1966	4	507
<i>Slejška D.</i> : Kolokvium o práci v pospolitosti socialistického podniku	4	503
<i>Slejška D.</i> : Z badatelské činnosti sociálně vědního pracoviště v Dortmundu	5	641
<i>Sobotka L.</i> : Seminář k výzkumu vysokoškolského studenta	2	219
<i>Sobotka L.</i> : Seminář k některým problémům lékařské sociologie	2	367
<i>Sokolovská M.</i> — <i>Wrochnová K.</i> : Sociální postavení žen ve světle statistiky	5	630
<i>Tauber J.</i> : Třikrát za sociologii venkova v roce 1961	3	363
<i>Turek M.</i> : O kvalitě vztahů ve stavebních družstvech	4	505
<i>Večerník J.</i> : Informace o disertacích ze sociologie	1	86
<i>Vodák P.</i> : Manželské a sexuologické problémy v NDR	5	639

Z DOMOVA I ZE SVĚTA

<i>Dražan K.</i> : Jeden svět (Sociální integrace)	1	106
<i>Freiová E.</i> : O některých programech práce s mládeží (dr. Ollendorf)	4	514
<i>Osvald V.</i> : Aby se sociologie nestala šlágrm	2	225
<i>Osvald V.</i> : Analýza dnešní doby	2	227
<i>Osvald V.</i> : Analýza západoněmeckého nacionalismu	2	227
<i>Osvald V.</i> : Anketa o budoucnosti polské sociologie	5	652
<i>Osvald V.</i> : Co s volným časem?	2	226
<i>Osvald V.</i> : Delikventnost mládeže (boj proti ní v Polsku)	1	102
<i>Osvald V.</i> : Delikventnost mládeže (boj proti ní v SSSR)	1	103
<i>Osvald V.</i> : Delikventnost mládeže v USA	1	103
<i>Osvald V.</i> : Delikventnost mládeže a zřízení Ústřední komise péče o ohroženou mládež	5	650
<i>Osvald V.</i> : Dezintegrace čs. rodiny	3	372
	5	651
<i>Osvald V.</i> : Ekonomické pozadí politických kampaní	1	105
<i>Osvald V.</i> : Fakta i futura ve Francii	5	653
<i>Osvald V.</i> : Italská televize a sociologický výzkum zájmu diváků	1	104
<i>Osvald V.</i> : Kandidátské obhajoby ze sociologie	3	372
<i>Osvald V.</i> : K problematice dětských mikrokolektivů	5	650
<i>Osvald V.</i> : Kriminalita mládeže	5	229
<i>Osvald V.</i> : Krize rodiny v Anglii	2	229
<i>Osvald V.</i> : Maďarské úsilí o obrat v populačním vývoji obyvatelstva	5	652
<i>Osvald V.</i> : Možnosti a aspirace marxistické sociologie	4	513
<i>Osvald V.</i> : Nemocná Afrika	1	105
<i>Osvald V.</i> : Nová orientace americké mládeže	3	375
<i>Osvald V.</i> : O problematice politologie a dilematu politických věd	4	516
<i>Osvald V.</i> : O rozvoji sociologie v Sovětském svazu	3	374
	4	517
<i>Osvald V.</i> : O základním rysu vědeckotechnické revoluce ze sociologického hlediska	4	513
<i>Osvald V.</i> : Oživení politických věd v Polsku a jejich studium	4	515
<i>Osvald V.</i> : Personálie amerických senátorů	1	104
<i>Osvald V.</i> : Počátky adaptace v práci	3	375
<i>Osvald V.</i> : Pohled do školních lavic	3	373
<i>Osvald V.</i> : Politická věda v USA	3	374
<i>Osvald V.</i> : Politické vědy v Polsku	2	229
<i>Osvald V.</i> : Populační problémy v Indii	2	229
<i>Osvald V.</i> : Presidium ČSAV o dalším rozvoji společenských věd	4	513
<i>Osvald V.</i> : Problémy vysokoškoláků v Jugoslávii	3	374
<i>Osvald V.</i> : Profesor Tauber o sociologii vesnice	4	513
<i>Osvald V.</i> : Průzkum padlých je poučný	2	227

	čís. str.
Osvald V.: Rozmach a další prohloubení studia politických věd v Polsku	4 517
Osvald V.: Rozvoj sovětské sociologie	1 106
	4 517
Osvald V.: Rozvoj sociologických studií v Itálii	4 516
Osvald V.: Sociolog a jeho práce ve společnosti	3 373
Osvald V.: Sociolog závodní, jeho práce a úkoly	5 653
Osvald V.: Sociologické pohledy na západoněmecký neonacionalismus	1 101
Osvald V.: Sociologická škola řízení	2 225
Osvald V.: Sociologické průzkumy socialistického soutěžení	2 225
Osvald V.: Sociologické studie o politických stranách v Indii	5 654
Osvald V.: Sociologický rozbor populačních změn v SSSR	3 373
Osvald V.: Sociologický rozbor fašismu a nacismu	3 375
	4 514
Osvald V.: Sociologický výzkum ve stranické práci	3 372
Osvald V.: Sociologie na středních všeobecně vzdělávacích školách a školní mládež	1 100
Osvald V.: Sociologie dělnické třídy v Polsku	5 653
Osvald V.: Sociologie filmu	1 102
Osvald V.: Sociologie kultury	1 100
Osvald V.: Sociologie mládeže, její problémy	1 100
Osvald V.: K sociologii naší mládeže	1 100
Osvald V.: Další příspěvek k sociologii mládeže	5 651
Osvald V.: Sociologie náboženství	2 228
Osvald V.: Sociologie náboženství a její metody i problémy	4 515
Osvald V.: Sociologie politiky	2 226
Osvald V.: Sociologie politiky, úvahy o ní	1 104
Osvald V.: Sociologie průmyslová a její rozmach	5 650
Osvald V.: Sociologie řízení	3 373
Osvald V.: Sociologie sdělovacích prostředků	2 228
Osvald V.: Sociologie sovětská, její rozvoj	3 374
Osvald V.: Sociologie stáří	3 371
Osvald V.: Sociologie v Egyptě	5 654
Osvald V.: Sociologie v Austrálii a na Novém Zélandě	4 515
Osvald V.: Sociologie ve školení vedoucích pracovníků	5 651
Osvald V.: Sociologie vědy, její plánování a mezinárodní charakter	2 227
Osvald V.: Sociologie velkoměsta čili alarm francouzských urbanistů	5 516
Osvald V.: Soninova analýza dnešní sovětské rodiny	4 516
Osvald V.: Soubor sociologických studií o dnešní ženě v Polsku	1 104
Osvald V.: Sovětský sociolog N. Novikov	1 102
Osvald V.: Spojení sociologie s ekonomikou	3 371
Osvald V.: Ústav pro politické vědy	3 371
Osvald V.: Výzkum o právním vědomí některých našich občanů	4 514
Osvald V.: Z besedy o vysokoškolské mládeži a vysokých školách	2 226
Osvald V.: Základní sociologický výzkum na Slovensku	3 371
Osvald V.: Zvýšená péče o mládež vyžadující zvláštní péči	4 513
Osvald V.: W. Weber redivivus	2 229
Porket J. L.: Internationaler Arbeitskreis Sonnenberg	2 231
Stojšek L.: Sociologie o tanci	2 229
Šiklová J.: Informace o edici Überblick zur wissenschaftlichen Jugendkunde	3 376

ANOTOVANÉ PRÁCE

(V závorce je uvedeno jméno autora anotace)	
Berle A. A.: Science, technique et développement (Potužil F.)	1 109
Boudon R.: L'analyse mathématique des faits sociaux (Lamser V.)	4 518
Cima I.: Společenská potřeba (Rybáčková V.)	1 111
Cuvillier A.: Introduction à la sociologie (Potužil F.)	3 377
Červinka A., etc.: Práce a volný čas (Rybáčková V.)	2 233
Dédijer St.: The Science of Science: A Program and a Plea (Orlický J.)	5 655
Dexter L. — White D. M.: People, Society and Mass Communication (Lamser V.)	4 518
Draper E.: Birth Control in the Modern World (Lass H.)	3 378

Gleichmann P.: Sozialwissenschaftliche Aspekte der Grünplanung in der Grosstadt (Macák L.)	5	659
Harvey J. — Bather L.: The British Constitution (Peška Z.)	3	377
Harvard University Program on Technology and Society (I—II) (Orlický J.)	5	655
Hess F.: Social Characteristics of Selection of Pupils for Secondary Schools (Macháček L.)	5	658
Hiebsch H. — Vorweg M.: Einführung in die marxistische Sozialpsychologie (Porket J. L.)	1	108
Changing Directions in American Education (Orlický J.)	5	657
Christens H. T.: Handbook of Marriage and the Family (Jančovičová J.)	2	234
Janda J.: Mládež, generace, světový názor (Rašek A.)	4	520
Jugoslavski studenti i socializam (Freiová L.)	5	658
Karstedt P.: Studien zur Soziologie der Bibliothek. Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, Bd. 1 (Gašparec I.)	5	660
Lalumière P. — Demichel A.: Les régimes parlementaires européens (Potužil F.)	2	232
Lipscher L.: K vývinu politickej správy na Slovensku v rokoch 1918—1938 (Peška Z.)	4	519
Lutz B. — Weltz F.: Der zwischenbetriebliche Arbeitswechsel (Zur Soziologie und Sozioökonomie der Berufsmobilität) (Pichňa J.)	2	232
Malassis L.: Croissance économique, développement rural, sciences et techniques agricoles (Potužil F.)	3	379
Man and Civilization. The Family's Search for Survival (Sborník) (Jančovičová J.)	2	234
March J. G.: Handbook of Organizations (Lamsér V.)	4	518
Markiewicz W.: Społeczeństwo i socjologia w Niemieckiej republice federalnej (Macák M.)	3	378
Maze J.: Paris à l'heure du choix (Potužil F.)	3	378
Mesthene E. G.: An Experiment in Understanding (Orlický J.)	5	656
Morali-Daninos A.: Sociologie des relations sexuelles (Potužil F.)	4	520
Paillat P.: Sociologie de la vieillesse (Potužil F.)	1	110
Rutkowski R.: Sociologické základy osvetovej práce (Gašparec I.)	1	111
Sarapata A.: Distance et mobilité sociale dans la société polonaise contemporaine (Potužil F.)	1	110
Sarapata A., etc.: Socjologiczne problemy przedsiębiorstwa (Slávik D.)	4	521
Sartre J. P.: Marxismus a existencialismus (Macák L.)	4	519
Stengel E.: Suicide and Attempted Suicide (Bondy M.)	1	108
Szczeptański J.: Die biographische Methode (Slejška D.)	4	519
Svarcová H.: Populace (Rybáčková V.)	2	233
Wesolowski W.: Les opinions des ouvriers polonais sur leur travail et sur leurs entreprises (Potužil F.)	1	110
Zatkuliak J.: Psychológia a sociológia v hospodárskej praxi (Rybáčková V.)	1	111
Zatkuliak J.: Ako získať a študovať technickú literatúru (Sprievodca knižnicou a štúdiom prameňov) (Rybáčková V.)	1	234
Žáček V.: Z revolučných a politických polsko-slovenských stykov v dobe predmarcovej (Macák L.)	5	660

Z DOPISŮ REDAKCI

Freiová E.: K článku L. Dziedzinské a L. Strnada, Příspěvek k sociologii vysokoškolského studentstva	2	236
Rychtařík K.: Volný čas nemá společenský aspekt? (K článku J. Dumazediera: Volný čas, Sociologický časopis 3/1966)	3	380

K některým otázkám marxistického pojetí sociologické teorie (Příspěvek pro VI. světový sociologický kongres v Evianu)

MILOŠ KALÁB, ZDENĚK STRMIŠKA,
Sociologický ústav ČSAV

Otázky pojetí sociologie a její základní teoretické a metodologické problémy se dostaly v posledních letech v socialistických zemích do centra pozornosti nejen sociologů, nýbrž i pracovníků příbuzných vědeckých disciplín a staly se jedním z ohnisek široké vědecké diskuse. Soudíme, že dosavadní průběh i výsledky této diskuse mohou být zajímavé i pro ty sociology, kteří ve své sociologické práci vycházejí z jiných předpokladů a sledují odlišnou orientaci. Rádi seznamujeme s našimi stanovisky a názory již také proto, že dosavadní informace o marxistické sociologii jsou i v mezinárodním odborném tisku značně neúplné a mnohdy nepřesné nebo nesprávné.

V našem příspěvku se budeme moci věnovat jen některým aspektům diskutované problematiky, přičemž naše hledisko bude nutně omezeno také tím, že budeme mít na zřeteli především — i když ne výlučně — vývoj a stav diskuse v ČSSR. Pokusíme se vyložit své vlastní stanovisko k některým diskutovaným otázkám, aniž bychom chtěli vydávat všechny naše názory za obecně přijímané a zastávané mezi marxistickými sociology. Z hlediska vývoje vědy považujeme totiž za stav zcela normální, že se ve vědecké diskusi budou nutně diferencovat a střetávat různé názory vycházející z téže teorie marxismu-leninismu.

Abychom zamezili nedorozumění, řekneme předem jednoznačně, že ani pro nás, ani pro nikoho v socialistických zemích není sporná otázka potřeby sociologie obecně, a tím méně otázka potřeby všestranného objektivního a kritického vědeckého výzkumu společenské skutečnosti zvláště.

Ve svém příspěvku se zastáváme u tří problémových okruhů:

a) u otázek vymezení předmětu marxistické sociologie a otázek jejího vztahu k historickému materialismu;

b) u problematiky základní strukturace společenské reality v souvislosti s otázkami výstavby systému sociologické teorie;

c) u otázky obecného pojetí sociologické metody.

a) Vymezení předmětu marxistické sociologie a otázka vztahu sociologie a historického materialismu

Otázka vymezení předmětu vědního oboru úzce souvisí a svým způsobem i zahrnuje řešení otázky metody daného oboru, vztahů dané disciplíny k jiným, zejména blízkým vědním oborům. Pokud jde o marxistické pojetí sociologie, stojí v centru diskuse otázka vztahu sociologie k historickému materialismu, a to již proto, že v minulém období byla v socialistických zemích sociologická problematika rozvíjena v podstatně nebo převážně míře na půdě vědeckých institucí, které se zabývaly historickým materialismem. V otázce vztahu sociologie a historického materialismu se v naší diskusi uplatňovaly v podstatě tři svébytné koncepce, z nichž každá byla rozpracována v různých, víceméně rozvinutých a explicitně vyjádřených variantách.

1. První typ řešení představují pojetí, která tak či onak ztotožňují marxistickou sociologii s historickým materialismem. Tento typ má dvě varianty lišící se celkovým pojetím ztotožňovaných vědních oborů.

1a. Někteří sociologové vycházeli ve svých úvahách ze skutečnosti, že se v minulosti zahrnovala do historického materialismu nejen problematika filosofického charakteru, nýbrž také specificky sociologická problematika, ať již přitom jde o otázky, které Engels a Lenin charakterizovali jako problematiku vědeckého socialismu, nebo o otázky, které byly tradičně předmětem nemarxistických sociologických koncepcí.

Tito sociologové přijímají uvedenou skutečnost jako danou a opírajíce se o ni konstatují, že historický materialismus se přeměnil v obecnou teorii společnosti sociologického charakteru, a to v progresivním vývojovém procesu postupného vydělování konkrétních věd z rámce filosofie. Zastánci této koncepce spatřují v sociologizaci historického materialismu progresivní proces, v němž se historický materialismus zbavuje své spekulativnosti a nabývá empiričtějšího charakteru.

I když se tato koncepce řadí celkovým svým smyslem do širšího úsilí o překonání dogmatických deformací historického materialismu, není po našem soudu řešením dostatečně nosným. V uvedeném pojetí se totiž spekulativní charakter filosofie nechápe jako deformace, ale jako imanentní vlastnost filosofie, a proces odogmatizování historického materialismu se pak jeví jako proces vydělení z filosofie. Kromě toho vydělení sociologicky pojatého historického materialismu z filosofie neřeší otázku předmětu a vnitřní struktury filosofie, neboť neodpovídá na otázku začlenění problematiky materialistického pojetí dějin do celku filosofie. Začlenění materialistického pojetí dějin do filosofie jak z hlediska ontologického, tak i gnoseologického není pro marxismus nahodilé, nýbrž kvalitativně určuje marxistickou koncepci filosofie. Z hlediska filosofie by bylo možno k tomuto pojetí namítnout, že se v něm projevuje likvidátorský postoj k filosofii; z hlediska sociologie je jisté nepřínivé především to, že naznačená koncepce nemůže odlišit specificky sociologickou rovinu zkoumání společenské skutečnosti od roviny obecně filosofické, že mezi filosofií a sociologií vytváří svého druhu krátké spojení a že tudíž nepřispívá k upřesnění specifiky sociologie jako vědního oboru a k rozvinutí plodné spolupráce mezi filosofií a sociologií.

1b. Druhá varianta téhož typu ztotožňuje historický materialismus se sociologií, ale na rozdíl od první varianty zařazuje tento sociologicky pojatý historický materialismus do filosofie. Zde se projevuje především snaha léčit spekulativní povahu filosofie tím, že se metodě historického materialismu vtiskne induktivnější charakter, a to začleněním procedur a technik sociologického výzkumu přímo do

metody historického materialismu. Domníváme se, že ani tato cesta nevede k cíli. Empiričnost filosofie má podle našeho soudu specifický charakter. Je zprostředkována vztahem konkrétních přírodních a společenských věd k filosofii. Jednotu filosofie a speciálních věd nelze uskutečňovat velmi simplistním ztotožněním filosofie s těmito vědami. Z hlediska filosofie lze říci, že zahrnutí jednotlivých konkrétních vědních disciplín, jejich metod, procedur a technik do filosofie znamená nahrazovat filosofii těmito vědami a tak likvidovat filosofii. Z hlediska sociologie není otázka jejího pojetí jako svébytné vědní disciplíny pouhou formální záležitostí. Žádná věda se nemůže dobře vyvíjet, aniž si uvědomí svou specifičnost, specifičnost svého předmětu a svých metod. Neujasněné pojetí předmětu vědy a jejího vztahu k jiným vědním disciplínám se může — a konec konců musí — projevit negativně v praxi vědy samé. Přesvědčivé doklady o negativních důsledcích takové nesprávné teoretické orientace bychom mohli doložit i z některých našich starších sociologických výzkumů, v nichž docházelo ke krátkému spojení mezi filosofií a sociologií. Proto uvedenou koncepci nepokládáme za zdůvodněnou a dostatečně nosnou; hodnotíme ji jako konzervativní a domníváme se, že nemá naději na širší a trvalejší přijetí.

2. Druhý, v současné době poněkud aktuálnější typ řešení vztahu historického materialismu a sociologie představuje řešení, které ztotožňuje sociologickou teorii s historickým materialismem a redukuje specifiku sociologie pouze na tuto metodu. Stoupenci této koncepce odmítají pojmát marxistickou sociologii jako zvláštní vědu, odlišnou od historického materialismu, přičemž kladou důraz na rozlišení pojmu „marxistické sociologie“ a „konkrétního sociologického výzkumu“. Historický materialismus je pro ně obecnou teorií, která pro ně plní teoretické i metodologické funkce. Konkrétní sociologický výzkum chápou jako zvláštní způsob vědecké analýzy sociální skutečnosti opírající se o teorii, tj. o teorii historického materialismu. Konkrétní sociologický výzkum se přitom pojímá jako jedna z forem sociálního výzkumu, doplňující výzkum ekonomický, demografický, sociál-

ně psychologický apod. Specifikum sociologického výzkumu oproti jiným sociálním výzkumům se spatřuje v tom, že jeho cílem je vyšší integrace sociálního vědění, že zkoumá jakýkoli proces v kontextu tří generálních proměnlivých veličin, tj. ekonomiky, sociálních vztahů a duchovního života společnosti.

Základním nedostatkem těchto koncepcí je podle našeho názoru neudržitelný předpoklad, že může existovat konkrétní specifická dílčí metodologie, metodika a technika sociologického výzkumu, která by nebyla opřena o specificky vědeckou teorii a která by primárně nesledovala řešení specifických vědeckých teoretických problémů. Teoretické předpoklady vědecké metody nelze rozhodně omezovat jen na filosofickou teorii. V základní míře, i když s určitou transformací, platí i pro tuto koncepci kritické připomínky, které jsme uvedli u předchozího typu řešení vztahu mezi sociologií a historickým materialismem.

3. Třetím typem je pojetí, které charakterizuje marxistickou sociologii jako relativně samostatnou společenskou vědu, odlišnou jak po teoretické, tak po metodologické stránce od historického materialismu. Autoři tohoto příspěvku jednoznačně zastávají právě tuto koncepci. Historický materialismus je tu pojímán jako organická součást filosofie, tedy jako materialistické pojetí dějin, jež je vývojovým dovršením filosofického materialismu. Vztah historického materialismu a marxistické sociologie se pak jeví jako zvláštní případ vztahu konkrétní vědy a filosofie. Jsme přesvědčeni, že pouze tento typ řešení vztahu odpovídá marxistickým principům vymezování předmětu vědy a je funkční z hlediska rozvojových potřeb teorie i z hlediska potřeb společenské praxe.

V průběhu diskuse se ukázalo, že předmět sociologie nelze vymezit ve vztahu k předmětu filosofie na straně jedné a odborných společenských věd na straně druhé jen tím, že vezmeme v úvahu toliko kvalitativní charakter oblasti, která je předmětem vědy, stupeň obecnosti této vědy. Domníváme se, že takový teoreticky nedostatečný přístup je v sociologické literatuře dosti častý. Předmět vědy nelze chápat jen jako souhrn jevů vykazujících shodné znaky, přičemž by se přesahování a křížení věd vysvětlovalo jen odlišným

stupněm obecnosti vědy. Přesně vzato, nelze u žádné skutečnosti nebo jednotlivé otázky zcela jednoznačně udat jedinou vědní disciplínu, která se zabývá jejím studiem, protože každý objekt je předmětem studia celé řady věd. Teoretikové, kteří si uvědomují, že je falešné hledat specifičnost vědy v simplistně pojímaných hranicích, zpravidla udávají, že specifičnost vědy tkví spíše v hlediscích, z nichž vědní obor zkoumá svůj předmět. Při takové formulaci je ovšem třeba vysvětlit, co se míní v daném kontextu „hlediskem“. Abychom podali přesnější výklad této otázky, zavedli jsme pojem referenčního systému, který vyjadřuje v naší interpretaci soustavu objektivně existujících vztahů, v níž je daný jev určitými svými aspekty začleněn a v jejímž rámci je právě zkoumán. To znamená, že vymezení předmětu vědy vyžaduje respektování strukturálních a systémových vztahů v objektivní realitě; referenčním systémem, přesněji řečeno, míníme určitou soustavu aspektů skutečnosti, jevů nebo procesů, určitou soustavu „elementů“, ve vztahu k níž je daná skutečnost studována; tato skutečnost je na dané úrovni vysvětlena, jestliže je analyzován úhrn podstatných vztahů, jimiž je spjata s elementy referenčního systému a s jeho celkem. Poznamenejme, že pojem referenčního systému se zde vztahuje k objektivní skutečnosti v některých jejích aspektech a neoznačuje primárně soustavu pojmů, v jejichž rámci je daný jev vysvětlován.

Na základě naznačované interpretace je čisté a přesné vymezení předmětu sociologie ve vztahu k předmětu jiných oborů dobře možné; ať se sociologie zabývá zkoumáním pohybu celé společnosti nebo krajně dílčím jevem, ať zkoumá obecné zákonitosti nebo jedinečné procesy, zůstává jejím specifikem její referenční systém, jímž je celek společenské reality. Tímto referenčním systémem se liší sociologie od filosofie i od jiných společenských věd, které mají jiné referenční systémy — zpravidla jsou to jednotlivé oblasti společenského života; tyto referenční systémy, i když jsou dílčí, jsou stejně zdůvodněné jako sociologický přístup. Myšlenka referenčního systému byla pro nás jedním z prostředků, který nám umožnil upřesnit a ujasnit předmět sociologie a zdůvodnit tak potřebnost specificky sociologického

přístupu při zkoumání společenské skutečnosti a nutnost výstavby systému sociologické teorie pojímané jako zvláštní odborná společenská věda.

b) **Kategoriální analýza společenské skutečnosti a výstavba systému sociologické teorie**

Jedním z předpokladů výstavby teoretického systému sociologie je kategoriální analýza společenské skutečnosti, pojmového vztahového rámce pro sociologickou práci. Jsme přesvědčeni, že řešení tohoto úkolu nelze odmítat pod záminkou, že jde o spekulativní problematiku; nelze se mu vyhnout ani tím, že prohlásíme, že kategoriální analýza není ještě teorií. Kategoriální analýza sama o sobě nevytváří ještě celek teoretického systému ve smyslu soustavy přesných výpovědí o vzájemných souvislostech mezi jevy, je však určitým analyticko-syntetickým popisem skutečnosti na úrovni podstatnosti a obecnosti, a je proto předpokladem i součástí teoretického systému vědy. Přehlížení kategoriální analýzy v sociologické práci má své negativní důsledky; projevuje se buď přímo redukcionismem nebo ponechává některé momenty společenské skutečnosti teoreticky nezvládnuté a pracuje s nimi nahodile ad hoc; tak je tomu například v některých současných pokusech o aplikaci obecných teorií chování na sociologickou problematiku, v nichž se specifické sociologické zákony vysvětlují jako specifické formy projevů obecnějších zákonitostí působících ve zvláštních podmínkách. Také v těchto případech se ukazuje kategoriální analýza specifických znaků společenské struktury — vystupujících zde jako „zvláštní podmínky“ — jako nezbytná, má-li být překonán stávající nedostatek, kdy tyto „zvláštní podmínky“ zůstávají jako reziduální oblast, která není začleňována do teoretického systému.

Pokud jde o stanovisko marxismu k problematice kategoriální soustavy v sociologii, setkáváme se často s dvojitou nejasností nebo přímo neporozuměním skutečných marxistických stanovisek.

Výrazem prvního neporozumění je stanovisko, které vykládá marxistický historismus jako odmítnutí strukturálně funkcionální analýzy a zejména jako odmít-

nutí snahy nalézt obecná pojmová určení společenské struktury. Marx si však dobře uvědomoval, že „jsou určeni společně všem stupňům výroby“, současně však zdůrazňoval, že na základě těchto určení „není pochopen žádný skutečný historický stupeň výroby“ (K. Marx: *Úvod, ke kritice politické ekonomie*, Spisy, sv. 13, str. 664). Že se uvedená formulace nevztahuje jen na výrobu, nýbrž na celou společenskou skutečnost, je dostatečně zřejmé. Vztah strukturálně funkcionálních analýz prováděných na obecné a na specifické úrovni je při tom zásadně komplementární. Skutečnost, že marxismus klade důraz na postižení skutečnosti v její historické konkrétnosti, nelze vykládat relativisticky jako odmítnutí obecné analýzy vůbec. V této souvislosti je na místě kritická poznámka v tom smyslu, že k uvedené nejasnosti přispívají mnohdy sami marxističtí sociologové, z nichž někteří orientaci na problematiku obecné sociologické teorie označují paušálně jako „formalistickou“ orientaci v sociologii.

Druhá naše poznámka se týká pojetí kategoriální soustavy marxistické sociologie. V této soustavě mají významné postavení kategorie jako společenské bytí a vědomí, základna a nadstavba, společenské třídy a další; lze říci, že tyto kategorie patří k základní pojmové výbavě marxistického myšlení. Bylo by proto jistě nesprávné vylučovat tyto kategorie se specifické sociologické analýzy proto, že významové souvislosti těchto kategorií přesahují rovinu specifiky sociologického myšlení a že jimi (alespoň některými z nich) přerůstá sociologická analýza do sféry sociální filosofie. Podle našeho názoru není možné bez těchto kategorií postihnout celkový pohyb globálních společností, což je vrcholný úkol sociologie. Stejně jednostranné a nesprávné by však bylo, kdybychom na tyto kategorie redukovali celou kategoriální soustavu marxistické sociologie, kdybychom tyto kategorie fetišizovali a viděli v nich klíče k řešení všech otázek sociologické teorie. Takové fetišizování základních kategorií marxistické sociologie by bylo možno bohužel až příliš snadno doložit z historie dogmatických deformací marxistického myšlení; takovou deformaci ve své konkrétní podobě nepochybně byly stejně dlouhé jako sterilní diskuse, které viděly vrcholné po-

slání sociologické teorie v řešení otázek, jako např. zda jazyk a věda jsou či nejsou součástí nadstavby, nebo zda objektivní politické vztahy jsou součástí společenského bytí nebo vědomí. Takovéto nebo obdobné nesprávné tendence přehlížejí, že kategoriální analýza ve vědě má více poloh a více hledisek, že společenská skutečnost sama je mnohorozměrná a že kategoriální analýza zejména zahrnuje i elementární rozbor sociálních procesů a jevů, a že tudíž jejím úkolem je vypracovávat i pojmový aparát, který je aplikovatelný také na mezistrukturální a mikrostrukturální úrovni. Jde tedy o to, vymezit sféru oprávněného použití určitého pojmového systému na určité rovině obecnosti tak, aby tento pojmový systém zůstal konkrétní abstrakcí a neměnil se v prázdnou abstrakci.

Mluvíme-li o mnohosti hledisek a rovin kategoriální analýzy, neskláníme se tím současně před sumativně pojatým pluralismem, neboť neklademe jednotlivá hlediska pouze mechanicky vedle sebe, nýbrž je organicky začleňujeme do jednoty teoretického systému, v němž mají odlišnou úlohu a odlišný význam.

Také Marx se zabýval otázkou, kterou bychom dnes mohli označit jako problém elementární analýzy a základní strukturace společenské skutečnosti. Připomeňme jednu jeho zajímavou formulaci z *Německé ideologie* (Spisy, sv. 3, str. 34): „Předpoklady, z nichž vycházím, nejsou libovolné, nejsou to dogmata; jsou to skutečné předpoklady, od nichž můžeme abstrahovat jen ve fantazii. Jsou to skutečná individua, jejich činnost a materiální podmínky jejich života, které tu byly před nimi, i ty, které tato individua vytvořila vlastní činností. Tyto předpoklady je tudíž možno zjistit čistě empiricky.“ Domníváme se, že tato formulace již v základní míře postihuje hlavní dimenze společenské skutečnosti a že lze z ní tudíž vyvodit základní hlediska sociologické teorie, tak jak se tato hlediska vydělila (namnoze v podobě jednostranné výlučnosti určitých směrů a škol) v pozdějším vývoji sociologie a jak se v současné době uplatňují v socialistické práci.

Jestliže totiž přehlédneme k dvojímu charakteru „podmínek společenského života“ (jednak jako přírodních podmínek, jednak jako podmínek, které jsou produk-

tem předchozích společenských činností), mohli bychom rozlišovat tyto základní aspekty společenské struktury pojímané v neširším slova smyslu a jim odpovídající hlediska sociologického zkoumání:

1. přírodní podmínky společenského života, ať již vnější nebo vnitřní (tzn. příroda vnějšího prostředí a příroda v člověku) — ekologické a biosociologické hledisko;
2. lidé jako sociální činitelé, jako subjekty společenských činností a jako objekty — demoskopické hledisko;
3. činnosti lidí, které mají různý charakter a probíhají v různých oblastech společenského života — akcionální či behaviorální hledisko;
4. produkty činnosti lidí, které se uplatňují v další společenské činnosti jako její podmínky, prostředky, vzory; úhrn těchto produktů označujeme jako kulturu a mluvíme o kulturologickém hledisku.

Společenskou strukturu můžeme zkoumat z hlediska každé z uvedených stránek i z hlediska momentů v těchto stránkách obsažených. Rozbor každého z těchto aspektů odkazuje na rozbor ostatních aspektů a svým způsobem jej i zahrnuje. Mohli bychom říci, že struktura „přírodní podmínky — lidé — činnosti — kulturní produkty“ vyjadřuje ze sociologického hlediska základní autentickou strukturaci společenské reality a že specifická hlediska odpovídající těmto stránkám, tj. hlediska ekologická, demoskopická, akcionální a kulturologická se navzájem předpokládají a v sebe navzájem přecházejí, takže uvedená hlediska nelze pokládat za sféru konkurence protikladných škol a proudů, nýbrž za komplementární hlediska jednotného teoretického systému.

Z demoskopického hlediska jsou produktem sociologického zkoumání právě lidé, kteří vystupují ve společenském životě v různé podobě: jako jedinci, jako společenské skupiny, společenské třídy a globální společnosti. Globální společnosti jsou vždy určitým systémem skupin a v třídních společnostech zejména tříd. Celkem společenských činností, které vykonává globální společnost prostřednictvím svých skupin, je svébytný a relativně autonomní. Globální společnosti nejsou ovšem uzavřenými celky, nýbrž mají mezi

sebou více méně intenzivní kontakty, avšak tyto kontakty se liší svou kvalitou a intenzitou od kontaktů uvnitř globálních společností, od kontaktů mezi jednotlivými skupinami. Lidstvo jako sociologická kategorie představuje soustavu společností, mezi nimiž existují různé stupně kontinuity a diskontinuity. Jednota lidstva není ani statická danost, ani pouhý postulát, nýbrž — jak ukázal Marx — uskutečňuje se v historickém vývoji společenské praxe, v procesu postupující diferenciaci a integraci.

Činnosti lidí jsou základní specifickou formou projevu existence lidí. Jestliže v kategorii společenské činnosti vidíme jednu ze základních kategorií marxistické sociologie, neodpovídáme tím jen na současné tendence sociologické teorie ve světovém měřítku, nýbrž navazujeme současně na podněty klasického marxismu, v němž zaujímají kategorie „společenské praxe“, „předmětné smyslové činnosti lidí“, „revoluční přetvářející praxe“ a příbuzné pojmy místo skutečně prvořadé. Poznat hmotný objekt znamená z hlediska marxismu poznat jemu vlastní formu pohybu; poznat lidskou a společenskou skutečnost znamená zejména poznat a vysvětlit činnost lidí. Souhlasíme s těmito současnými koncepcemi, které ukazují, že společenské činnosti nelze vztahovat jen k lidem jako jednotlivcům a nelze je interpretovat jen z hlediska individuální kategorie. V kategorii činnosti se právem vidí základní vazba mezi všemi společenskými vědami; každá z nich se zabývá z určitého hlediska určitým aspektem nebo určitou sférou lidí. Přitom však není možné činnost redukovat jen na její subjektivní, ani jen na její objektivní aspekty. V marxistickém pojetí je lidská činnost ve své podstatě vždy určitou transformací subjektivního v objektivní, je určitou objektivací a současně je vždy určitou transformací objektivního v subjektivní, je určitou subjektivací. Společenská činnost v sobě zahrnuje relativně stálé momenty. Tyto stálé momenty se v aktuálním procesu projevují, zároveň však tento jednotlivý okamžitý proces určitým způsobem přesahují. Společenské činnosti nelze proto redukovat jen na pouhou sumu subjektivních aktuálních procesů, nýbrž je třeba je pojímat jako soustavu, která zahrnuje institucionální a ostatní kulturní

regulativy. V dané souvislosti nemůžeme rozvíjet soustavu hledisek, která jsou nezbytná pro studium společenských činností ze sociologického hlediska, přesto však je potřebné zdůraznit, že v současné sociologické literatuře se velmi často přehlíží význam předmětného zaměření společenských činností, jejich obsahových dimenzí; z tohoto hlediska je třeba rozlišit tři základní dimenze společenských činností, které pramení z toho, že lidé svou činností

- a) řeší svůj vztah k přírodě;
- b) zasahují do svých vzájemných vztahů;
- c) uspokojují své potřeby a zájmy jakožto osobnosti.

Kulturou rozumíme v širokém slova smyslu soustavu všech produktů společenských činností lidí, pokud tyto produkty vstupují do dalšího koloběhu společenského života, podmiňují jeho jednotlivé procesy a utvářejí podobu součástí společenské skutečnosti. Kulturou zde proto nemyslíme jen duchovní život společnosti a souhrn duchovních produktů; kultura ve svém primárním smyslu se vztahuje k materiální, sociální i duchovní sféře společenského života. Aby se produkt společenského života stal součástí kultury, musí být v určité podobě objektivován. Současně — aby vstoupil do dalšího koloběhu společenského života — musí se subjektivovat.

Elementy kultury se subjektivují tím, že se stávají součástí struktury lidské osobnosti, že se interiorizují, ať již jde o prvky kultury celé společnosti, kultury určité společenské vrstvy, nebo o kulturu (subkulturu) dílčí skupiny. Z tohoto hlediska je proces socializace člověka současně procesem akulturace, procesem jeho zkulturnění. Kultura je v jednom ze svých základních významových kontextů především kultivací lidských tvůrčích sil. Ve vztahu kultura — osobnost jde o dialektický vztah vzájemného působení, v němž žádný z obou pólů nevystupuje jen jako veličina závisle proměnná. Kultura se subjektivuje nejen tím, že vstupuje do kultury osobnosti, nýbrž také tím, že se uplatňuje v činnostech lidí jako jejich významný prvek nebo aspekt, a to i tehdy, jestliže se v plné míře neinteriorizuje a nezakotvuje ve struktuře osobnosti; proto je každá společenská činnost současně kul-

turní činností. Kultura a její elementy působí ve společenské činnosti v různé podobě a plní různé funkce, vystupuje jako podmínka, prostředek, jako regulátor společenských činností a v podstatné míře determinuje jejich cíle. Sociologická analýza se nemůže omezovat jen na otázku, jak se instituce prosazují v činnosti lidí, jak činnost lidí funguje jako nástroj pro uchování sociálního systému. Velmi podstatná je ze sociologického hlediska otázka, jak lidé instituce vytvářejí, jak nad svým výtvorem ztrácejí kontrolu a propadají odcizení a jak konečně svou praktickou činností odcizení překonávají tím, že instituce přetvářejí a zlidšťují. Adaptace lidí sociálnímu systému i revoluční přetváření tohoto systému představují nedílné stránky společenského života.

Z naznačené úvahy vyplývá, že uvedená hlediska, tj. hledisko ekologické, demoskopické, akcionální a kulturologické, nelze pokládat za izolovaná a vzájemně nezávislá; každá akcionální analýza např. nutně zahrnuje demoskopické a kulturologické momenty, od nichž nemůže zcela abstrahovat, a nutně také přechází v demoskopickou a kulturologickou analýzu, je-li důsledná a všestranná. O uvedených hlediscích sociologického studia je možno mluvit spíše jako o odlišných, ale vzájemně spjatých přístupech, které pohlížejí na společenskou skutečnost z hlediska jedné její dimenze, z hlediska jedné soustavy vztahů, přičemž každý člen v této soustavě začleněn vstupuje určitými svými stránkami současně do jiných soustav vztahů, které jsou organizovány podle jiných principů, podle jiných dimenzí společenské skutečnosti.

Jednotlivé dimenze společenské činnosti a jim odpovídající hlediska sociologické analýzy nelze proto vydávat za dostatečné a soběstačné principy celého systému sociologické teorie, nýbrž je nutno je včlenit do jednotného nadřazeného systému, který respektuje celou složitost společenské skutečnosti. Domníváme se, že omyl různých vzájemně si konkurujících škol a proudů, např. behaviorální, akcionální, institucionální a kulturní sociologie a podobných proudů, tkví v tom, že nepostihují základní strukturaci společenské reality, že vydávají jednu její dimenzi za všeobšáhle hledisko a že tudíž představují na úrovni obecné sociologické teorie určitý redukcio-

nismus, který popírá nebo alespoň přehlíží ostatní dimenze společenské skutečnosti a společenského života.

c) K otázce obecného pojetí sociologické metody

Dalším problémovým okruhem, u něhož se chceme zastavit, jsou otázky obecného pojetí sociologické metody. Objasnění metodologických otázek v podstatné míře závisí na teoretických koncepcích vědy ve smyslu „regionální“ ontologie (tj. ontologie určité oblasti skutečnosti), neboť metoda obráží vždy podstatné znaky svého předmětu. Metodologické otázky mají ovšem i svůj širší a obecnější aspekt, který přesahuje hranice té které vědy a je záležitostí obecné metodologie a gnoseologie. Avšak také na této nejobecnější úrovni je vědecká metoda odrazem objektivní reality, takže bychom mohli říci, že všestranný rozbor sociologické metody předpokládá určitou obecnou teorii reality. Je pravda, že budování obecné teorie skutečnosti je proces, v němž až dosud chybí náležitá spolupráce filosofie s jedné strany a ostatních vědních oborů ze strany druhé; přesto se domníváme, že některé výsledky vědecké filosofie a některé proudy interdisciplinárního hnutí — máme na mysli zejména některé strukturalistické koncepcce, obecné teorie systému a zvláště kybernetiku — přinášejí mnoho cenného pro řešení této problematiky, i když přínos těchto proudů vyžaduje v mnohém směru určitou reinterpetaci a v některých případech přímo transformaci vyslovovaných závěrů. Velmi cennou oporu pro výstavbu obecné sociologické teorie a pro sociologickou výzkumnou práci představují zejména kategorie struktury a systému. V těchto kategoriích, jsou-li správně interpretovány, je možno vidět přímo ztělesnění dialektického principu jednoty a vzájemné souvislosti jevů a s ním spjatého dialektického principu různosti. Kategorie struktury a systému se nabízejí a osvědčují jako velmi konkrétní, účinné, bezprostředně aplikovatelné nástroje, umožňující, aby nejrůznější stránky, momenty a procesy ve společenské skutečnosti byly učiněny předmětem zkoumání ve své jednotě, v souhrnu svých závislostí. Otázkou ovšem zůstává, do jaké

míry je v jednotlivých koncepcích tato transformace dialektického principu jednoty do roviny odborně vědeckého myšlení správná a důsledná nebo naopak jednostranná a deformovaná, a do jaké míry zejména je aplikace dialektického principu jednoty spojena s aplikací principu vývoje, nebo zda se právě promítnutí principu jednoty do kategorií struktury a systému nevyužívá k tomu, aby se v konkrétní vědecké práci princip jednoty oddělil od principu vývoje a aby se svým způsobem postavily oba principy proti sobě jako vnější, vzájemně se vylučující předpoklady a hlediska, jako je tomu narmoze v některých současných sociologických koncepcích.

Kategorie struktury a systému nejsou ovšem v našem pojetí alfou a omegou sociologické práce: také tím se naše pojetí liší od současných strukturologických a systemologických koncepcí. Jsou však nicméně důležitým směrnicím ve vědecké práci, ukazujícím cestu od skutečnosti, která je na počátku poznávacího procesu neznámou totalitou, ke konkrétní totalitě jako poznané, duchovně reprodukované skutečnosti, přičemž tato konkrétní reprodukce je zprostředkována systémem abstraktních určení vztahů mezi podstatnými aspekty zkoumaného objektu. V kategorii struktury jsou obsaženy a určitým způsobem integrovány důležité významové souvislosti, které jsou odděleně vyjadřovány celou řadou kategorií, popř. kategoriálních dvojic; jde zejména o kategorie jednoty a různosti, celku a části, vztahu a kvality, a svým způsobem i kategorie jevů a podstaty. Proto lze říci, že kategorie struktury a obdobné kategorie systému představují určitý významový uzel, který převádí do odborného vědeckého myšlení téměř celý kategoriální systém, a jsou proto cennou oporou pro konkrétní vědeckou práci.

Je-li společenská skutečnost chápána jako struktura, tzn. jako mnohost elementů určitým způsobem učených v jednotu celku, je úkolem vědecké metody postihnout vztahy vzájemné závislosti ve struktuře, přičemž tyto závislosti jsou v zásadě dvojího charakteru: jednak jde o vztahy mezi elementy, jednak o vztahy mezi celkem a elementy. Oba typy vztahů jsou nedílnou součástí struktury, a tudíž také součástí obsahu strukturálně funk-

cionální analýzy. Nepokládáme proto za možné ze strukturálně funkcionální analýzy vyloučit zkoumání vzájemné závislosti prvků systému; tyto vztahy lze také označit jako funkční závislosti, přičemž termín „funkce“ se zde uplatňuje v nejelementárnějším, můžeme říci matematickém smyslu. (O „matematickém“ smyslu slova funkce, vyjadřujícím vzájemné závislosti mezi prvky, zde mluvíme proto, že toto pojetí je běžné v matematice, i když ovšem není na oblast matematiky nikterak omezeno.)

Je-li objekt specifickou jednotou, tj. jednotou s určitými vlastnostmi celku, což kategorie struktury implikuje, není možné vysvětlovat strukturu a ani její části jen na rovině rozboru vzájemných souvislostí mezi částmi, nýbrž je zcela nezbytné vzít v úvahu i jejich vztahy s celkem. Právě tento vztah vzájemného působení celku a části vyjadřuje pojem funkce v užším slova smyslu a s ním spjaté pojmy potřeby a další kategorie, které dosud přinášíjí nejvíce obtíží jak při jejich obecném teoretickém vymezení, tak při jejich operacionální aplikaci ve výzkumné práci. Nечceme vstupovat do detailnější diskuse o otázce kategorie funkce a funkcionální analýzy, která stejně v současné sociologické literatuře představuje podivnou historii nedorozumění. Vyjasnění celé problematiky a odstranění stávajících nedorozumění je možné jen tak, že vyjdeme z pojetí funkčních účinků jako účinků vzájemného působení celku a části. V zásadě je správné pojmut funkci jako objektivní účinek určitého procesu na celek systému, přitom však nesmíme přehlédnout, že sledované působení elementu na celek je zároveň podmíněno působením celku na jeho části. Toto působení celku na část v něm začleněnou se projevuje v této části jako určitá tendence, jako určitá specifická zaměřenost, která ve svém smyslu ovlivňuje chování elementu, a to ovšem bez ohledu na to, zda v daném případě jde o zaměřenost uvědomělou nebo nevědomou.

Reálné chování elementu struktury není v konkrétní realitě ovšem nikdy výlučně určováno působením celku na část, nýbrž je současně podmíněno i vlastním komunikačním systémem a silovým polem elementu, který je sám o sobě více méně složitou strukturou, a působením jiných

elementů struktury na daný prvek. Tyto skutečnosti způsobují, že chování daného elementu ve své konečné podobě nemusí být rozhodujícím způsobem určeno vztahem tohoto elementu k celku struktury, tzn. že nemusí být funkční, přesněji řečeno eufunkční, nýbrž že může být afunkční či disfunkční. Strukturálně funkcionální analýza v této rovině zkoumá určitou síť vztahů z hlediska jejich funkčnosti, tj. z hlediska proměnné, která může nabývat různých hodnot. Strukturálně funkcionální analýza nemůže tudíž vyslovovat eufunkční vztah jako apriorní postulát své vztahové analýzy, jak to činí funkcionalismus. Takový apriorní postup je deformací strukturálně funkcionální analýzy, deformací, která předpisuje skutečnosti, vyslovuje pro každý existující vztah části k celku postulát funkčnosti (eufunkčnosti), přičemž skutečností jevy, které odporují takovému diktátu (disfunkční), pohodlně odsouvá do sféry patologie.

Kromě toho je při strukturálně funkcionální analýze nutno mít na zřeteli, že každý element je současně elementem řady různých struktur, a že tudíž jeho chování může mít a také má velmi odlišný funkční význam pro celky různých struktur, do nichž je začleněn; tato mnohorozměrnost funkčních vztahů je zvláště důležitá pro společenskou skutečnost a její nerespektování je zdrojem nejhrubších vulgarizací, zejména při rozboru třídní a skupinové struktury. Funkčnost daného elementu nebo procesu musí být ve společnosti sledována vždy ve vztahu ke všem subjektům společenské činnosti od jedince přes dílčí skupiny a společenské třídy až po globální společnosti a po celé světové společenství lidí. Funkčnost elementů a procesů se ovšem nevyčerpává jejich vztahem k subjektům společenských činností, nýbrž zahrnuje i další hlediska akcionálních a kulturologických struktur ve smyslu naznačené základní strukturace společenské skutečnosti.

Funkčnost a disfunkčnost, funkčnost a rozpornost či konfliktovost jsou nedílnými stránkami společenských procesů. Oba tyto aspekty jsou izolovány a absolutizovány jak ve funkcionalistických koncepcích, tak v některých protikladných teoriích konfliktu. Marxistická sociologie má proto k oběma těmto typům teorie kritický vztah. Základním nedostatkem zmíněných

konfliktových teorií není podle našeho názoru to, že zdůrazňují význam konfliktu ve společenském životě; jejich hlavní slabinu vidíme ve skutečnosti, že rozpornost a konfliktovost se nevyvozuje z celé struktury společenského života a společenských činností, že se nevidí vazba mezi aspekty funkčnosti společenských procesů s konfliktovými momenty, že tudíž pro ně konfliktovost není jednou z dimenzí společenských procesů, nýbrž že představuje jejich veškerý obsah a smysl; tím dospívají tyto teorie ke krajně jednostrannému „pankonfliktualistickému“ pohledu na společenský život.

Naše úvaha ukazuje, že na úrovni strukturálně funkcionální analýzy je tradiční rozpor mezi teleologickým a kauzálním myšlením překonán nebo aspoň zrušen ve svém původním smyslu. Pokud je chování elementu určeno jeho vztahem k celku, je toto chování možno označit jako zaměřené nebo „účelné“, a to bez ohledu na to, zda je uvědomělé nebo neuvědomělé. V tomto smyslu lze mluvit o objektivní existenci účelnosti, a to v té míře, v jaké je chování elementu, sledované z hlediska dané struktury, určeno působením celku na tyto elementy. Tyto vztahy účelnosti nejsou však ničím bytostně odlišným ve vztahové síti dané struktury, nýbrž představují jednu její stránku.

Zkoumání významu elementů pro existenci a vývoj celku je dílčím aspektem sociologické metody, nicméně aspektem velmi zdůvodněným a potřebným. Pohled na společenskou skutečnost jako na soustavu prostředků, které uspokojují nebo neuspokojují potřeby lidí jako jednotlivců a jako organizovaných společností, má nepochybně velký význam i pro společenskou praxi, neboť vytváří teoretické předpoklady pro to, aby lidé mohli úspěšně usilovat o obnovení a prohloubení své kontroly nad společenskými institucemi, jež jsou jejich výtvořem a nástrojem, které se jim však v dějinném procesu v závislosti na charakteru sociálního systému odcizují a unikají z jejich kontroly a které působí i proti potřebám a zájmům lidí.

Jestliže vymezujeme strukturálně funkcionální metodu jako zkoumání vzájemných závislostí ve struktuře, nepokládáme nikterak za možné ztotožnit ji s vědeckou metodou vůbec a s metodou sociologie

zvláště. Strukturálně funkcionální metoda zkoumá strukturu a předpokládá strukturu jako danou, jako existující a fungující. Sama tato metoda však nestačí k adekvátnímu poznání skutečnosti; spolu se strukturálně funkcionální metodou se nutně uplatňuje ve vědecké práci i historicko-genetická metoda, která umožňuje zkoumat vznik a vývoj struktury. Obě tyto metody představují nedílné stránky vědeckého zkoumání, vzájemně se podmiňují a prostupují a navzájem v sebe přecházejí — nicméně každá z nich je svébytná a má svůj vlastní smysl. Domníváme se, že dialektickou metodu by bylo možno dobře vyložit jako jednotu historicko-genetické a strukturálně funkcionální metody, pokud obě tyto metody a jejich vztah interpretujeme ovšem určitým způsobem. Marxismus na rozdíl od některých jeho interpretů i kritiků neredukuje vědecké zkoumání objektu na jeho historicko-genetickou analýzu. Poznání příčin věci je jistě velmi potřebné, pro plné poznání objektů však samo o sobě není dostačující. Příčiny mohou být vnější a nahodilé, avšak i tam, kde nemají takový charakter, vyjadřuje příčina a funkce vztahové souvislosti, které nelze prostě ztotožnit. Postižení příčin například vzniku písma nebo vysvětlení geneze uměleckého díla v jeho historických podmínkách a zdrojích je jistě pro poznávací proces nezbytné, avšak samo o sobě naprosto nestačí ke komplexnímu poznání objektu v jeho mnohostranné podobě, v jeho funkcích a v jeho celkovém smyslu. V tomto kontextu by bylo na místě připomenout Leninovu myšlenku, že „kauzalita... je jen malá částka vesmírné souvislosti“ (*Filosofické sešity*, Spisy, sv. 38, str. 162), přičemž historicko-genetická metoda postihuje navíc jen část kauzálních souvislostí a sleduje je přitom ve specifickém kontextu.

Poznamenejme, že nepokládáme za správné, jestliže se dělítko mezi strukturálně funkcionální a historicko-genetickou metodou vidí v tom, že prvá zkoumá „strukturu“ a druhá „změnu“. Proti takové formulaci lze dobře namítnout, že také strukturálně funkcionální metoda zkoumá změnu, a také historicko-genetická metoda má za svůj předmět strukturu. Základní rozdíl mezi oběma metodami tkví podle našeho názoru v tom, že strukturálně funkcionální metoda zkoumá vnější

i vnitřní souvislosti ve struktuře, přičemž jde o danou strukturu určité povahy, která se projevuje určitou relativně stálou soustavou procesů, zatímco historicko-genetická metoda vysvětluje vznik a vývoj struktury, kterou chápe jednak jako produkt předchozí její „historie“, popřípadě „historie struktur“, které jí předcházely a z nichž zkoumaná struktura vznikla, jednak jako předpoklad dalších vývojových změn struktury. Fungování a vývoj struktury jsou pouze dva aspekty reálného pohybu sociální skutečnosti. Rozdíl mezi oběma metodami bychom z tohoto hlediska mohli vyjádřit tak, že strukturálně funkcionální metoda zkoumá změny v systému, zatímco historicko-genetická metoda se zabývá procesem transformace systému. Vědecká práce potvrzuje, že abstrakce těchto aspektů a souvislostí je pro poznávací proces velmi účelná a přímo nezbytná a že rozlišení obou aspektů „změny“ je nezbytné pro objasnění podstaty sociologických metod.

Pohyb je tudíž pohybem určité struktury, pohybem ve struktuře a přeměnou této struktury. Chybou evolucionistů 19. století bylo, že se domnívali, že při výkladu vývojových zákonitostí je možno odhlížet od strukturálních souvislostí, a proto konstruovali své „vývojové zákonitosti“ tak, že kombinovali prvky a vztahy vyňaté a vyizolované z nejrůznějších kontextů. Téměř obecným nedostatkem strukturalismu 20. století bylo, že pojímal struktury jako dané, mimo vývojový proces. Marxistické pojetí neklade strukturu proti vývoji, odmítá koncepcce založené na strukturách bez vývoje, stejně tak jako koncepcce vývoje bez struktur. Marxistická sociologie vykládá pohyb ze zdrojů tkvících ve struktuře a strukturu chápe jako produkt vývoje.

Jednou z častých námitek proti marxistické sociologické koncepci je tvrzení, že marxistická sociologie je příliš „monistická“ a málo „pluralistická“, nebo že přý je dokonce „teorií jediného faktoru“.

Marxistický monismus nelze ovšem vykládat tak, že by se předpokládala existence jediného univerzálního systému proměnných, který by bylo možno aplikovat při vysvětlování jakýchkoli procesů a změn. I při respektování vzájemné souvislosti a vzájemného působení jevů je nutno vzít v úvahu, že jednotlivé okruhy

jevů a procesů mohou být a také jsou specifické i v tom smyslu, že jsou určovány odlišnými skutečnostmi, odlišnými faktory, že vstupují do odlišných systémů proměnných. Bylo by jistě absurdní, kdybychom chtěli vysvětlovat různorodé společenské jevy, například přirozený pohyb obyvatelstva, komunikační proces v malé skupině či hodnotovou orientaci společenské třídy jako jevy určené touž soustavou faktorů či proměnných. Stejně mezafyzická by byla představa, že ve společenské skutečnosti existují „aktivní“ a „pasivní“ jevy, nebo že vůbec existují sociální jevy, které by neměly svou specifickou úlohu v sociálním determinismu. Marxistická sociologie předpokládá existenci sociálních determinismů různých typů, které se uplatňují pro různé okruhy jevů, zejména pro různé oblasti společenského života a pro různé etapy společenského vývoje. V tomto smyslu je marxistická teorie společenské struktury a jejího vývoje výrazně pluralistická.

Marxistický monismus v sociologické teorii nelze interpretovat ani v tom smyslu, že by se celý dějinný proces v jeho základních kvalitách vydával za produkt působení zcela konstantních společenských sil. Také tato představa náleží k dogmatické deformaci marxismu. Bylo by paradoxní, kdybychom ji přijímali, i když jsme si vědomi, že marxismus klade důraz na specifické pohybové zákony jednotlivých společností a společensko-ekonomických formací. Silové pole rozporů a protikladů, které určuje pohyb současných vyspělých industriálních společností v epoše nastupující vědeckotechnické revoluce, je jistě v mnohém směru podstatně odlišné od soustavy rozporů a protikladů, které působí v předindustriálních společnostech. Marxistická sociologie sama je si vědoma, že v současné epoše se mění charakter výrobních sil v té míře, že samotný jejich pojem mění svůj obsah a náplň, a to zejména proto, že se věda stává ve vývoji společnosti určující výrobní silou. Pojem výroby a výrobní činnosti je nutno v celku marxistické koncepce chápat jako pojem historický, pohyblivý. Již v některých Marxových formulacích se pod pojmem výroby nerozumí jen výroba ma-

teriálních statků pro uspokojování hmotných potřeb, nýbrž jako výroba se chápe souhrn praktických společenských činností potřebných pro existenci a rozvoj společnosti. Právě v tomto širším významovém kontextu je zapotřebí chápat marxistický důraz na úlohu výroby (a v poněkud odlišném, i když obdobném smyslu i ekonomiky) v životě a ve vývoji společnosti. V marxistické teorii změny a společenského vývoje jak v klasické, tak i v současné interpretaci je totiž nutno rozlišovat obecnou koncepci vývoje společnosti a člověka od konkrétních koncepcí postihujících klíčovou problematiku určité historické etapy, formulovaných jako předpoklad cílevědomé přeměny sociální skutečnosti. Marxistický „monismus“ nelze proto ztotožňovat s vulgárním ekonomismem.

Z hlediska marxistické sociologie se „monismus“ a „pluralismus“ v sociálním determinismu nejen nevyklučují, nýbrž podmiňují a předpokládají. Jednotlivé systémy proměnných, které vyjadřují determinismus určitých okruhů jevů, se vztaňují konec konců k téže skutečnosti, k jednotné společenské struktuře a v určitém smyslu k jednotnému historickému procesu. Úkolem sociologické teorie je právě postihnout společenskou skutečnost nejen jako různost, nýbrž také jako jednotu. Princip jednoty se ve společenském determinismu uplatňuje jak na úrovni strukturálně funkcionální, tak na úrovni historicko-genetické metody. Přínosem zakladatelů marxismu bylo, že ukázali cestu k postižení této jednoty tím, že poukázali na určité zřetězení elementů společenské struktury a na určitý řád jejich přímého i zprostředkovaného působení.

Princip monismu, vyjadřující jednotu společenské skutečnosti, se uplatňuje a může být předmětem zkoumání na různých úrovních obecnosti. Přesné vymezení a rozlišení toho, co lze v daných souvislostech z určitého hlediska pokládat za obecné a co za specifické, je ovšem relativně stále otevřeným problémem sociologické teorie. Sepětí monismu a pluralismu v sociologické teorii je určeno již tím, že společenskou skutečnost chápeme jako diferencovanou jednotu, tj. jako strukturu.

Obecné teoretické a metodologické úvahy z knihy *Krise demokracie*¹⁾

J. L. FISCHER
Olomouc

Současný stupeň obnoveného rozvoje československé sociologie staví před nás s neodbytnou naléhavostí úkol výstavby teoretického systému marxistické sociologie. Je jen přirozené, že při úsilí o jeho splnění hledáme poučení nejen v bohaté literatuře světové, nýbrž i v domácí tradici. A tu nemůžeme opominout sociologické dílo prof. J. L. Fischera, z něhož dnes přinášíme stručný, avšak myšlenkově velmi bohatý výňatek.

Fischerovy sociologické práce jsou pro nás velmi poučné především svou filosofickou fundovaností. I když právě o některých filosofických předpokladech by bylo možno vést spor, je nesporné, že vysoká filosofická kultura, zejména dialektický systém myšlení, dávají jeho sociologickým úvahám teoretickou hloubku a originalitu. To je cenné poučení pro dnešek, zejména vzhledem k existujícím skeptickým přístupům uvnitř speciálních věd — včetně sociologie — vůči možnostem a významu filosofie ve vztahu k ostatním vědám.

Výrazně teoretický charakter Fischerových úvah, jež mu nikterak nebránil při rozvíjení empirického výzkumu, je dalším cenným poučením pro naše dnešní tápání, v němž jsme nejednou zapochybovali vůbec o ceně teoretického systému sociologie, o ceně teoretických hypotéz pro empirický výzkum, apod.

Nejcennější na Fischerových úvahách je ovšem jejich vpravdě originální obsah. Není pochyb, že čtenář dostává s dnešním číslem *Sociologického časopisu* opět do rukou jeden z prvních pokusů o formulaci strukturálně funkcionálního přístupu ke společnosti. Tento pokus byl učiněn několik let před Parsonsem, a to na půdě obecné sociologické teorie (nikoli na půdě kulturní antropologie). Vzhledem ke zmíněným filosofickým předpokladům je Fi-

scherova formulace pro další rozvoj sociologického myšlení velmi významná, neboť jde o závažný pokus pojmut strukturálně funkcionální přístup dialekticky, bez oněch rysů konzervatismu sociálního i politického, jimiž se vyznačuje většina strukturálně funkcionálních systémů západních.

Není náhodné, že tento pokus byl učiněn v souvislosti s rozbořem problémů akutní politické krize tehdejší buržoazní demokracie a že jeho sociálně politické aplikace vyznívají v duchu protikapitalistickém, protifašistickém, pokrokově demokratickém, v duchu kulturního progressu společnosti. I tato společenská angažovanost v dobrém slova smyslu je jedním z následovanihodných rysů Fischerova díla.

Profesor Fischer v současné době jako jeden z mála sociologů starší generace aktivně pracuje mezi námi. Ovlivňuje současnou československou sociologii nejen po stránce obecně teoretické a metodologické, ale i pokud jde o pojetí, metody a techniky empirického výzkumu. Je známo, že výzkumy konané za jeho účasti patří právě po této stránce k nejpropracovanějším. Jeho nynější aktivní činnost nám dovoluje vyslovit přesvědčení, že řekne zcela jistě své závažné slovo k současným problémům výstavby teoretického sociologického systému nejen textem pojednání, napsaných před desítkami let, nýbrž i současnými formulacemi svých myšlenek.

Pavel Machonin, Zdeněk Strmiska

○ společnosti²⁾

1. Základní nesnáž, s níž zápasí sociologické pojmosloví, prýští z prosté okolnosti, že sociální útvary nejsou neměnnými, jednou pro vždy danými skutečnostmi, nýbrž že podléhají trvalému vývoji a mohou být jednoznačně vymezeny právě jen

¹⁾ J. L. Fischer, *Krise demokracie*, kniha první: „Svoboda“, Brno 1933, str. 152, kniha druhá: „Rád“. Brno 1933, str. 256.

²⁾ První podkapitola první knihy *Krise demokracie*.

ve svých konkrétních, historicky vyhraněných formách. Pojmy státu, práva, mravnosti, abychom uvedli alespoň něco málo příkladů, budou vykazovat mnohonásobnou odlišnost, pokusíme-li se sledovat jejich náplň nejen v různých vývojových epochách, nýbrž i v rámci jednotlivých kulturních okruhů jedné a téže epochy. Přes tuto různost však je reálné určení těchto útvarů vždy nějak společné, tj. ať stát, ať právo, ať mravnost plní vždy určitou funkci, která zůstává vždy touž, i když je realizována způsobem nejrozdílnějším. Jde tedy o to, vytvořit takové pojmosloví, které by bylo po právu dynamickému rozvoji sociálních útvarů a přitom pevně zachytilo poměrnou totožnost jejich základního určení. Protože tohoto určení se zmocňujeme vytčením reálné funkce zkoumaných skutečností, je metoda funkcionální nejpřípadnějším, vlastně jediným případným nástrojem k řešení těchto úkolů. Konkrétně to znamená, že se pokusíme převést sociální skutečnost a sociální dění na soustavu funkcí a funkcionálních vztahů, i že stejným způsobem budeme přistupovat k řešení jednotlivých konkrétních problémů, pokud jsou nadhazovány našim tématem.

V zájmu terminologické přesnosti předešleme těmto výkladům něco zásadních poznatků, rozlišující nejprve pojem funkcionálního určení a pojem funkcionálního podmínění. Prvým rozumíme reálný smysl vykládaných skutečností, tedy to, co se dřívějšímu myšlení jevílo jako jejich „podstata“. Druhým rozumíme typickou vazbu, kterou vykazuje skutečnostní chování bez rozdílu a kterou nejpřípadněji lze označit jako převahu celku nad částmi. Tomu třeba rozumět tak: vyjdeme-li od kteréhokoli skutečnostního útvaru jako od elementární jednotky, bude vždy jak jeho utváření, tak jeho rozvoj určován nějak nadřazenou vazbou, která opět bude podléhat nadřazeným vazbám dalším. Vyslovíme-li jakoukoli větu a budu-li jednotlivá její slova považovat za takovéto elementární jednotky, bude jejich smysl i jejich pořadí větně určováno tím, co nazýváme smyslem věty; věta se stane prvním z oněch nadřazených vazeb, aby sama dále zapadala do souvislostí vyšší nadřazenosti, čerpajíc z nich opět jak svůj smysl, tak své pořadí. Problém je ovšem poněkud složitější, než jak jsme uvedli,

ale tím se zde již nemusíme znepokojovat. Nuže, onu vazbu částí nadřazeným celkem nazýváme funkcionálním podmíněním, a vyjadřujeme ji vždy příslušným funkcionálním vztahem intelektuálním, nebo — konkrétně — soudem.

Protože poznat skutečnost znamená převést ji na nějaký intelektuální vztah, budeme moci poznat jednotlivé skutečnosti natolik, nakolik vejdou v tyto vztahy. Zjistíme pak, že nevcházejí v ně všechny stejně, přičemž základním dělícím se stává okolnost, zda postihujeme svými intelektuálními vztahy jejich reálný smysl, rozuměj jejich funkcionální určení, jejich reálnou funkci či nikoli. O skutečnostech sociálních a především kulturních pak platí, že jejich reálný smysl je našemu poznání ze všech skutečností nejpřístupnější, tedy že se chovají „nejracionálněji“ — nejsrozumitelněji. Zde skutečnost v jistém smyslu vchází přímo do našeho poznání, nebo přesněji: je vyjádřena příslušnými intelektuálními vztahy ve své „materiálnosti“ (odtud zovou tyto vztahy „materiální“, proti vztahům pouze formálním, jimiž se — např. v anorganické oblasti — zmocňujeme jen „povrchu“ vykládaných skutečností), zde tedy funkcionální vztah intelektuální se stává ekvivalentem reálné funkce, nebo — shodně s naší terminologií — výrazem pro funkcionální určení těch či oněch sociálních a kulturních skutečností; a zde tedy také jejich funkcionální podmínění se nám jeví ve způsobu vazeb a souvislostí stejně „materiálních“, tj. reprodukcí jejich podmínění reálné.

Když s těmito metodologickými předpoklady přistoupíme k výkladu sociálního dění, prvá otázka, na niž narazíme, bude otázka po pojmovém určení společnosti. Zkusmo bychom ji mohli definovat jako soubor sociálních funkcí, funkcionálně, tj. jednotně, celistvě podmíněných, čili jako soustavu sociálních funkcí. Nemá-li tento — zřejmě jen zatímní — výměr být pouhou tautologií, musíme objasnit, co rozumět sociální funkcí. Nejpřísněji ji vystihneme jako určitou, zájmově podmíněnou tendenci, která vytváří určité nástroje a vede vzápětí určité skutečnosti, jimiž má být objektivována. Aby se stala funkcí sociální, musí být především ostatním příslušný zájem, který ji navozuje, nějak sociální. Tato sociálnost vzniká jed-

nak jako důsledek toho, že jeden a týž — individuální — zájem je společný řadě individuí, v tomto případě mluvíme o zájmech „sociálně rozprostřených“; jednak jako důsledek toho, že soubytí různě početných individuí přivodí zcela nové podmínky, které se nevyčerpávají ani jednotlivými, resp. individuálními zájmovými zřeteli, ani jejich součtem, nýbrž které jsou dány právě zřetelem k celku těchto individuí. Nuže, takovéto celostní zřetely, směřující jednak k trvání, jednak k rozvoji různě početných individuálních skupin, představují zájmy sociální ve vlastním slova smyslu. Proto se bude vzhledem k individuu jevit jakákoli sociální funkce, taktž zájmově navozená, jako nadindividuální vazba, tedy jako realita sui generis, jako jsoucno sociální, resp. jako jeho součást.

Znamenalo by psát celou soustavu obecné sociologie, kdybychom se měli pokusit o vyčerpávající rozbor tohoto jsoucna. Na druhé straně však bychom neporozuměli dějství politickému, které má být — zejména ve svém přítomném úseku — předmětem těchto studií, kdybychom neuvedli alespoň nejzákladnější poznatky, k nimž dospívá sociologický výzkum tohoto jsoucna. Pokusíme se tedy vyzdvihnout alespoň to nejnütnější.

Ony nadindividuální vazby, jimiž je především konstituováno sociální jsoucno, objektivují, zpředměťňují se dvojím základním způsobem, který se ovšem v jednotlivých konkrétních případech mnohonásobně prostupuje. Jednak totiž mohou poutat příslušná individua přímo, dávajíce vznik organizacím nejruznějšího druhu; jednak je poutají nepřímou, dávajíce vznik neméně rozruzněným sociálním institucím, zřizováním. (Organizace státní a zřízení právní necht slouží jako příklady těchto dvou možností.)

Tyto vazby, ať organizační, ať institucionální, liší se navzájem jak extenzivně, tak intenzivně, shodně s mírou jejich sociálního rozptylu a dosahu. Nesetrvávají tedy v jedné rovině, nýbrž vstupují v pořadí, která se u jednotlivých společností mnohonásobně liší. V každé společnosti však uplatňuje se tendence, směřující jednak k samovolnému připodobnění daných sociálních útvarů, jednak k jednotnému zvládnutí těch z nich, které považuje společnost za významné pro své trvání, popří-

padě pro svůj rozvoj. Výsledkem těchto tendencí je konsensus (shoda) jednak strukturální, jednak organizační. Konkrétní formou strukturálního konsensu společenského je to, co nazýváme společenským řádem, jakési osnovné schéma, v něž vchází a k jehož obrazu se připodobňují všechny útvary i činnosti sociální. Konkrétní formou organizačního konsensu je vrcholná organizace, obepínající tyto útvary a činnosti, pokud jsou pocíťovány za relevantní pro společenský celek; ve společnostech vyvinutých nazýváme ji státem. (Mimochodem připomeňme ještě, že rozsah strukturálního a organizačního konsensu sociálního se nikterak nemusí krýt: „kapitalistická společnost“ je výrazem pro všechny společnosti, realizující řád kapitalistický, tyto společnosti však mohou být a jsou organizovány v různých státech, mezi nimiž už nemusí být žádné přímé organizační spojitosti; „sovětská společnost“ byla by výrazem pro všechny společnosti realizující řád kolektivistický, nevztahuje se však dále než na území Sovětského svazu, apod.)

Charakteristickým znakem všech útvarů představujících sociální jsoucno je jejich poměrná svéprávnost, autonomie, která se projevuje jejich poměrnou nezávislostí na společenských subjektech. Jednotlivá zřízení společenská i jednotlivé organizace žijí jaksi svým vlastním životem, mají svůj vlastní řád, určovaný tendencí po dosažení jejich funkcionálního optima. Na druhé straně však předpokladem vzniku všech těchto útvarů jsou zespolečněníná individua, jejichž individuální existence je hraniční podmínkou, limitem, nutným, aby vůbec mohlo vzniknout jakékoli sociální jsoucno. K tomu přistupuje dále okolnost, že jakýkoli zájem sociální může být uvědomován vždy jen individuálně, rozuměj v individuálních vědomích, a že se zájmem sociálním stává teprve tehdy, resp. že jím zůstává pouze potud, pokud je sdruženými individui za sociální uznáván. Sociální útvary, navozené těmito zájmy, nevznikají tedy samy, nýbrž jako výsledky lidské tvorby, i když — jednou ustaveny — vezmou na sebe nadindividuální ráz, který zaručuje onu jejich poměrnou autonomii. Ta zůstává však autonomií jen poměrnou, neboť je vázána na podmínky, které přivodily daný sociální útvar, totiž předpokládá jeho za-

kotvení v příslušném sociálním zájmu. Jakkmile dojde ke změně v zájmové oblasti sociální, což konkrétně znamená v individuálních vědomích, dochází nutně k napětí mezi vzniklými nebo pozměněnými zájmy a dosavadními objektivacemi, které může být vyrovnáno jen tím, že buď byly tyto zájmy potlačeny, nebo že byla pozměněna stará zřízení, aby byla v souladu s novými podmínkami. Shodně s tím můžeme k rozlišenému již konsensu strukturálnímu připojit jako nezbytnou podmínku jeho vzniku konsensus zájmový a vyvodit z předchozích výkladů základní poučku sociologickou, že předpokladem sociálního konsensu je shoda mezi danými sociálními tendencemi a objektivacemi, mezi zájmovým prouděním ve společnosti a jednotlivými jejími zřízeními, popř. organizacemi.

Odtud vyplyne samočinně poznatek další, že sociální konsensus nelze si představovat — v žádné jeho formě — jako cosi statického, nýbrž jako trvalou tendenci, v jejíž důsledcích dochází k vyrovnávání, připodobňování, popř. ke koordinování jednotlivých sociálních útvarů i činností, kdykoli došlo k disensu (nesouladu) mezi nimi, ať již byl způsoben jakkoli.

Přehlédneme-li dosavadní rozbor, zhustí se nám asi v toto schéma: individuum — sdružená individua — sociální zájmy — sociální objektivace — sociální konsensus. Společnost pak by byla jak tato individua, tak tyto zájmově navozené objektivace s bohatou spleť vztahů mezi oběma těmito složkami. Každá z nich, jednotlivých individuí nevyjímaje, těší se poměrně autonomii, v různých společnostech nejrůznějším způsobem odstupňované, každá však je spolu svázána různě nadřazenými vazbami až k vazbě vrcholné, konstituující konsensus jednak strukturální, jednak organizační. Shodně s tím můžeme nyní svůj zatímní výměr společnosti interpretovat asi následovně: Sociální funkcí třeba rozumět onu specifickou skutečnost, která, vycházejíc ze zájmového podmínění (jímž je dáno její určení), je objektivována řadou činností a útvarů (jimiž má toto její určení být naplněno, resp. naplněováno); takže společnost, definovaná jako soustava sociálních funkcí, je konstituována sdruženými individuí, která faktem svého sdružení navozují tyto funkce, a

sociálními objektivacemi, které realizují určení těchto funkcí; a kdy řád takto vzniklého jsoucna, vízící různě intenzívně individuální chování ve společnosti, vykazuje sepětí funkcionální, tj. jeví se jako pořadí nadindividuálních vazeb, které vrcholí jednak ústředním vztahem strukturálním, jednak ústředním vztahem organizačním.

2. Až doposud jsme uvažovali o společnosti jako o objektivní realitě, hledíce vystopovat objektivní podmínky jejího bytí. Než činíce tak, vytvářeli jsme spolu určitou ideologii, která obratem se nám změnila rovněž v součást objektivní skutečnosti sociální, aby znamenala nyní reflex, odraz, jímž se zkoumaná skutečnost obrazí v lidském, tzn. vždy v individuálním vědomí. Protože pak sociální skutečnosti se zmocňujeme — neméně než kterékoli jiné — jenom formou takového zrcadlení, musíme na závěr svých obecných úvah zkoumat dosah ideologických činitelů pro řád sociálního dění. Přitom ideologií rozumíme jakoukoli pomyslnou transkripci, přepis, jakékoli (objektivní) skutečnosti ve vědomí, a proto sociální ideologií přepis skutečnosti sociální.

Náš poměr ke skutečnosti bez rozdílu může být v podstatě dvojitý: buď teoretický nebo telický. Teoretický nebo také poznávací poměr ke skutečnosti je ryze neosobní, určovaný snahou zmocnit se skutečnosti v její předmětnosti (skutečnost je zde — říkáme — intendována předmětně); telický poměr ke skutečnosti je nějak zájmový, určovaný snahou zmocnit se či vystříhat se skutečnosti, pokud může sloužit našim zájmům, popř. ohrožit je (skutečnost je zde intendována telicky). Do vědomí vstupují výsledky prvního druhu činnosti jako poznatky, druhého jako hodnoty, úhrn jich obou posléze nazýváme názory.

V primitivních společnostech splývají více méně rudimentární poznatky nerozlučitelně s hodnotami, stejně nepřesně rozlišenými, aby tento názorový celek byl veskrze prolnut emotivními a afektivními prvky, které určují ráz celého chování v těchto společnostech. Zkoumáme-li povahu jejich názorů, shledáváme opět, že tendují k svému připodobnění, tj. k tomu, aby vytvářely strukturální jednotu, kterou nazveme konsensem názorovým. Protože pak cesta k jakékoli skutečnosti vede vždy

jen přes tuto názorovou sféru, bude strukturální i organizační konsensus sociální jaksi objektivací konsensu názorového. V tomto smyslu bychom mohli říci, že způsob společenských názorů určuje způsob společenského chování. Ale tato teze, která staví ideologického činitele do popředí determinujících vlivů sociálního dějství, vyžaduje svého doplnění (resp. omezení) potud, že sám vznik ideologií je výsledkem jednak objektivní skutečnosti, která jaksi doléhá na brány vědomí, jednak elementární, biologicky podmíněné báze, již představuje organické utváření lidských subjektů. Vlastní kulturní dějství, jehož předpokladem i nositelem je společnost, vynořuje se z této biologické základny, postupně ji zjemňujíc a rozšiřujíc, ale vždy ve styku s objektivní realitou, k níž stále naléhavěji přistupuje jako determinující složka realita sociální. V této souvislosti se jednotlivé ideologie jeví spíše jako výsledek všech uvedených vlivů než jako určující primární agens. Rozřešení zdánlivé antinomie, k níž jsme dospěli, je svrchovaně jednoduché: jestli jsme nazvali ideologie odrazem objektivní skutečnosti ve vědomí, a jestli nyní jsme vytkli i jejich podmínění organickou výbavou vědomých subjektů, neučinili jsme nic více, než že jsme uvedli dvě základní podmínky, které sice podmiňují vznik ideologií, ale které jej neurčují dostatečně: neboť jsme nepřihlédli k činiteli třetímu, ke spontánní aktivitě individuální, která tyto podmínky vystupňovává v nový konkrétní tvar. Názory, ať jakéhokoli druhu, nevznikají nikdy jako pasivní následek determinujících podmínek, nýbrž jako důsledek tvořivé činnosti individuální, která je oněmi podmínkami pouze limitována, nikoli dostatečně determinována. A právě toto plus, tento tvořivý přínos, dává ideologiím možnost, aby zpětně zasahovaly do rozvoje sociálního dějství, formujíc je k obrazu uznaných názorů. Podmínkou jejich účinnosti ovšem je, aby byly předmětné, onticky fundovány, tj. aby byly v souladu s řádem objektivního dějství, popř. s jeho dosud nevyhraněnými tendencemi.

Srovnáme-li rozdíly, které existují po ideologické stránce mezi společnostmi primitivními a kulturními, shledáme, že jsou vlastně jen stupňovité, nikoli zásadní. Prvý rozdíl je dán vznikem autonomní vě-

dy, která usiluje o vymýcení všech telických prvků z teoretického obrazu skutečnosti a skýtá tak možnost, aby telické požadavky, které jdou vzápětí tomuto předmětnému dobytí skutečnosti, byly rovněž pokud možno objektivně fundovány, tj. aby měly svou oporu v reálných tendencích skutečnostního dějství. V rámci společenského průměru trvá však i nadále poměrně nízký stupeň předmětného vědění, které opět vchází s hodnotami analogicky rozlišenými v afektivně prolnutou směs. Platí to zejména o průměrném poměru k otázkám sociálním, kde rostoucí složitost a odtud i ubývající přehlednost společenské struktury se obrazí v průměrném vědomí v hrubě zkrácených zkratkách, heslovitě zpevňovaných.

Rozdíly další byly by dány různým rozptylem teoretického vědění ve společnostech kulturních, z nichž vyzdvihneme zásadní poznatek, že nositelem ideologického pokroku, tj. ideologické tvorby, se stává nepoččetně vrstva společenská, pravidlem označovaná jako součást kulturní elity.

Nehledě k tomu, platí i nadále, že různé částečné ideologie budou na všech stupních společenského vývoje tendovat ke svému strukturálnímu přizpůsobení, že opět bude vytvářen ideologický konsensus, jehož svorkou i vyvrcholením se stane nyní názorová syntéza filosofická. Protože pak v konsensu ideologickém jsme poznali předobraz konsensu strukturálního, bude lze jakoukoli vývojovou epochu společenskou vyjádřit zkratkou jejího ideologického konsensu, kterou nazýváme kulturním prototypem toho či onoho období.

Vyvážené epochy sociálního vývoje vykazují vskutku také více méně jednoznačnou názorovou syntézu, aby — naopak — poruchy sociálního konsensu se ve své určitosti projevíly nejprve ve sféře názorové. Protože pak ideologické zvládnutí skutečnosti je nezbytným předpokladem, aby došlo k jejímu zvládnutí reálnému, budou moci tyto poruchy být odčiněny teprve tehdy, když dříve byly zdohány ideologicky, ačli ovšem nechceme postupovat metodou „zkoušek a omylů“. Ve vši naléhavosti projeví se platnost této zásady v dobách dokonale porušeného sociálního konsensu, tj. v dobách, kdy disensus zachvátil všechny podstatné stránky sociálního dění. Tehdy předním a vlast-

ně jediným nápravným prostředkem je vytvoření nové názorové syntézy, která vezme na sebe nyní nutně formy nového kulturního prototypu. Zde, na tomto konkrétním případě, lze také nejnázorněji zkoumat poměr determinovanosti ideologií a jejich determinujícího vlivu. Účinnost jakékoli názorové syntézy předpokládá totiž, že bude v souladu s tendencemi dobovými, které způsobují přítomný nesoulad, že tedy vstřebá v sebe všechny determinující síly dobové, aby je semkla — zbavujíc je spolu jejich nezřetelnosti — jednoznačným tvarem. Tato úloha ovšem mnohonásobně přerůstá pouhý úkol objektivní reprodukce daného stavu, protože on sám je právě pln neurčitosti a těhotný budoucími možnostmi. Zde namísto vědecké jistoty nastupuje pouhá pravděpodobnost programově vytčených postulátů, které na jedné straně mohou hledat svou oporu v různě opodstatněných vědeckých indukcích, ale které na druhé straně také zavazují k tomu, aby bylo bojováno za ně, rozuměj, za jejich realizaci.

Je-li skutečnost bez rozdílu podrobena řádu, který nazýváme zákonitostí, mizí jeho jednoznačnost, jeho nutnost, úměrně s tím, jak skutečnosti přibývá na složitosti. Neboť spolu s tím nutnost přechází v možnost, připouštějící různý počet řešení. Pravidlem bývá tato možnost nazývána svobodou. Poprávu jen potud, že jsme svobodni pokusit se o různá řešení jednoho a téhož úkolu, od řešení nejhorších po nejlepší. Rozhodujeme-li se pak pro řešení nejlepší, vzali jsme na sebe svobodně i nejpřísnější závazky. Také o nich platí, že musí být zakotveny v řádu skutečnostního dějství, aby se od všech ostatních lišily tím, že tyto řádové tendence stupňují směrem nejčistší optimální možnosti.

Přesné vymezení jednotlivých akčních a vývojových možností, v jejichž rozpětí se můžeme stát spolutvárci skutečnostního řádu, vymyká se našim silám. Záleží na našem odhodlání, na našem heroismu — kdyby se nám nebyl zratil smysl tohoto slova i jeho závažnost —, jak dokonalý řád budeme ochotni uvést ve skutek: pod jak přísnou řeholi se svobodně postavíme. Zákonitost dění — opakováno — nás ne-

zbavuje této oběti, právě naopak: svou poměrnou svobodou nám ji přímo ukládá.

Je pravda: teoretické zvládnutí skutečnosti klade nám na této cestě poměrně nejméně překážek v cestu, vlastně jen překážky řádu rovněž ideologického, rozuměj, staré ideologické předsudky, staré pravdy, které přestaly být pravdami. Jinak, kde půjde o vtělení této nové názorové syntézy v sociální skutečnost. Počínajíc starými zvyky po setrvačnost starých zařízení, vše se nám postaví v cestu. A překonávájíce tyto překážky krok za krokem, s lítostí budeme musít přihlížet k tomu, jak původní ryozost našich postulátů je strhována v neskonale střízlivější nížiny lidských — příliš lidských slabostí, aby lidské úsilí po dokonalosti, trvale provokováno tímto údělem, se vydávalo na výpravu nové za možnostmi, jimiž by nehotovost skutečnosti byla překonávána tvarem vyšším a vyšším.

* * *

Úkolem druhé knihy Krize demokracie bylo především zodpovědět otázku, pro nejbližší osudy demokracie svrchovaně naléhavou: Zda lze přítomnému disensu zájmovému a jeho partikularizujícím tendencím, směřujícím k autokratickému ovládnutí celé zbývající společnosti, čelit demokratickým programem a demokratickými metodami. V této souvislosti usiloval autor o nastínění základních rysů zdůvodnění takového programu. Ovšem podmínkou pro to bylo přezkoumání struktury tehdejších demokratických resp. kapitalistických společností, jakož i analýza pokusů, které chtěly čelit jejich rozvratu, a příslušných ideologií. Na tyto otázky autor navazuje vlastními obecnými úvahami.

P. Machonin, Z. Strmiska

O metodě³

Abychom měli v tomto moři nejistot pevnou půdu pod nohama, musíme se odvážit poměrně obsáhlých výkladů, jimiž bychom odkryli — pokud to bude možno — předmětný, objektivní řád sociální skutečnosti.

Než zde narážíme na první nesnáž: k podstatným znakům této skutečnosti

³ Podstatná část první podkapitoly druhé knihy *Krize demokracie*.

patří její poměrná tvárnost, která se vymyká přesnému vymezení, ohrožujíc tak bezpečnost poznatků, k nimž bychom měli dospět. Než co znamená tato tvárnost? V podstatě jen tolik, že jednotlivé funkce mohou být různě objektivovány jednak za různých podmínek, jednak za týchž podmínek. V obou případech jde o různý stupeň jejich potenciality, která opět různě kolísá shodně s diferencovaností daného sociálního jsoucna. Jednoznačnému vyjádření se tedy vymyká tato potencialita, tato více méně mnohoznačná možnost, s níž jednotlivé sociální tendence vcházejí ve skutečnost. Přitom však zůstává nezměněno jejich určení, i když bude různě adekvátně naplňováno. Na druhé straně však o každé funkci platí, že tenduje ke svému optimu, jímž by její určení bylo dokonale naplněno. Odtud dvojitý poznatek: předně, že určení jednotlivých funkcí tvoří jejich „podstatu“, tedy jejich existenciální znak, jejich ontický fundament, ale pak všude tam, kde zjišťujeme toto určení, činíme výpověď o skutečnosti, o „předmětu“, a to vzhledem k jeho vlastnímu, „předmětnému“ určení: po této stránce tedy zůstává předmětný význam sociální skutečnosti v mezích našich výkladových možností. Poněkud komplikovaněji však vyzní poznatek druhý: je-li opsáno každé toto určení tendencí po funkcionálním optimu, pak tvoří toto optimum nerozlučitelnou součást jeho pojmového vyjádření. Ve skutečnosti však se jednak nikdy nesetkáme s takovými optimálními objektivacemi, takže — zkonstruujeme-li je pojmově — vytvořili jsme vlastně ideální útvary, jimž nic reálného neodpovídá, tedy vzdálili jsme se napohled od metodického postupu, obvyklého v ostatních vědách. Za druhé pak se vystavujeme nebezpečí, že porušíme „vědecký“ ráz sociologie, budeme-li jako výkladových principů užívat pomyslů kvalitativních, k nimž jsme se nesporně utekli, definující jednotlivé funkce rozpětím mezi jejich určením a objektivacím optimem.

Pokud se prvé námitky týká: každý vědecký pojem je „ideálním“ pojmem, popř. typem, každá souvislost, kterou stanovíme mezi jednotlivými skutečnostními útvary, tedy každý zákonitý vztah, je námi formulován jako „ideální“ vztah, který může být a bývá v různých konkrétních případech různě modifikován. Po této stránce

nečiní výjimky ani pojmy a zákony fyzikální. Vzhledem ke skutečnosti, resp. k jednotlivým skutečnostem — protože se vždy projevuje nějak konkrétně — zůstávají i ony vždy jen více méně přibližné: představují právě „ideální“, „čisté“ případy, jimž odpovídá pouze „reálná“ a nikoliv „ideální“ skutečnost. Odkrytí fyzikálních jevů mikrokosmických nás dokonce dovádí k předpokladu, že fyzikální „zákony“ platí jen makrokosmicky, tj. jen tehdy, máme-li co činit s dostatečně velkým počtem jevů mikrokosmických. Ty samy zdají se však ve své izolovanosti rovněž vymykát jakémukoli jednoznačnému vyjádření, chovají se „náhodně“. Odtud předpoklad další, že pravidelnost, „zákonitost“, kterou vykazují v makrokosmických rozměrech, je pravidelností pouze statistickou. Máme-li přesto najít nějaký výklad pro jejich konečnou pravidelnost, jsme nuceni předpokládat dále, že jsou i ve své izolovanosti nějak jednotně zaměřeny, že i ony podléhají řádové tendenci, která vystoupí ve vši zřetelnosti teprve tehdy, když mohla překonat v dostatečném počtu případů všechny „individuální“ odchylky. Vedle takovýchto „zákonů“, které v dnešní fyzice vystřídávají dřívější představu „zákonů kauzálních“, bude snad nutno připustit i existenci „zákonů“ čistě statistických, v nichž konečná pravidelnost vzniká jako prostý důsledek „zákona velkých čísel“. Než tyto otázky, i vše ostatní, co s nimi souvisí, leží již mimo rámec našich úvah.

Jediný rozdíl, který se naskytne při srovnání pojmů fyzikálních a sociologických — i při srovnávání příslušných skutečností — byl by v tom, že sociální útvary jsou trvale proměnné, že podléhají vývoji, kde jsoucno fyzikální se zdá chovat stejnorodě, tedy neproměnně. Shodně s tím pojmy sociologické budou nutné vykazovat genetický ráz, kde pojmy fyzikální mohou být fixovány poměrně jednoznačně.

Ostatně i zde přivodil fyzikální výzkum posledních desetiletí velmi podstatné změny. Kde sociální dějství od počátku svého vědeckého výzkumu se jevilo vystaveno genetickému, vývojovému sledu, domnívali jsme se ve fyzikální oblasti dlouho, že zde vývoj nepřichází v úvahu; a protože jakýkoli vývoj se může odehrávat pouze v časovém sledu, nepřihlíželi jsme ani

k času jako ke konstituujícímu činiteli fyzikálního dění. Ideálními případy nám byly fyzikální jevy zvrátne, reverzibilní, jak se s nimi setkáváme v teoretické mechanice. Teprve jevy termodynamické nás donutily vzít v úvahu čas jako činitele nezvratného, který určuje jednosměrně rozptyl tepelné energie v uzavřeném systému. Ale i zde byl čas nazírán jako něco obecného, abstraktního, vždy a ve všech případech stejného. Teorie relativity, nově vznikající odvětví genetické fyziky (vzpomeňme zejména geochemie) spolu s objevem radioaktivních látek, naučily nás i ve fyzice méně strnulému způsobu chápání „hmotných“ procesů. Nicméně i nyní zůstala nedotčena poměrná neproměnnost jednou ustaveného fyzikálního chování. nejvýše že byla doplněna poměrně stejnorodým sledem jednotlivých „genetických“ souvislostí. Byla — jedním slovem — odkryta potencialita fyzikálního mikrokosmu i makrokosmu, ale její stupeň zůstal u srovnání s potencialitou sociálního dění nesrovnatelně menší.

Kdybychom tuto tezi domyslili do důsledků, vyplynul by nám odtud poznatek, že potenciality dění přibývá úměrně s jeho diferencovaností, takže by stupeň proměnnosti jsoucna se stal ukazatelem existenciálního pořadí: čím potenciálnější skutečnost, tím vyvinutější, tedy onticky vyšší.

Tím dospíváme k druhé otázce, na níž jsme narazili rozvíjejíce problematiku funkcionální metody, totiž k oprávněnosti kvalitativních kritérií při předmětném výzkumu jsoucna. Řešice ji, nemáme se vlastně o co opřít ani v dosavadní sociologické tradici. Protože dřívější předmětné myšlení bylo kauzální a nikoli funkcionální; protože vyrůstalo z principů kvantitativních a nikoli kvalitativních, neznalo vůbec našeho problému a kde na něj narazilo, odmítalo jej jako vědecky neřešitelný. Domnívalo se totiž, že jinak by bylo nutno vnášet do předmětného výkladu prvky telické, tedy hodnotící, v čemž spatřovalo porušení vědecké „objektivity“.

Vpravdě šlo jen o trapné nedorozumění. I sociální jsoucno — dovodili jsme — je objektivní, je realitou sui generis, tedy i ono musí být objektivně analyzovatelné, a to právě ve své specifičnosti. Když pak může být určeno termíny pouze kvalitativními, musí i tyto termíny být objek-

tivně zjišitelné. Vyložili jsme, že tímto objektivním znakem je určení jednotlivých funkcí, zbývá se tedy ujistit, může-li vskutku být vyjádřeno předmětně. Disponujeme ostatně v tomto ohledu bezpečnou zkouškou: každý hodnotící (telický) soud se vyznačuje tím, že připouští soud právě protivný, kdežto předmětný soud nikoliv. Když jsme definovali kapitalismus jako výrobní řád, který tenduje k autonomnímu ekonomickému optimu, resp. maximu, definovali jsme jej sice termíny zcela kvalitativními, ale nehodnotili jsme přitom ani v nejmenším, protože jinak by musila být možná definice kontrétní, která by byla zřejmě protismyslná. Kapitalismus právě je takový, jak o něm vypovídá naše definice, a změní-li se, přestane být kapitalismem.

Než tato zkouška není jediná. Platí-li funkcionální metoda, musí platit i v ostatních úsecích jsoucna a dovádí-li k výkladovým kategoriím kvalitativním, musíme se s nimi setkat rovněž v celé rozloze skutečnosti. Jestli dřívější věda zastávala stanovisko právě opačné a jestli vyhlašovala kategorie kvantitativní za jediné přípustné, dokládajíc tento svůj postulat úspěchy v rozboru anorganických skutečností, povedeme útok proti ní z její nejvlastnější domény. Anorganická skutečnost je definována jako skutečnost kvantitativní; správně však lze říci ovšem pouze, že je přístupná našemu poznání ve svých — povrchových — kvantitativních vztazích, protože její reálné určení nám uniká. Je-li řád skutečnosti kvalitativní a vyznačuje-li se tendencí po kvalitativním optimu, pak všude tam, kde se ho můžeme zmocnit jen vztahy kvantitativními, musí i tyto vztahy činit zadosť podmínce optima, které se nyní bude jevit jako kvantitativní optimum, tj. jako maximum, popřípadě jako minimum. Takového vztahy objevila již dřívější fyzika, označujíc je jako „principy minim“ (z nich největší pozornosti se těšil tzv. princip minimálního účinku); neměla však pro ně žádného uspokojivého výkladu, spíše naopak zapadaly do její kauzálně-quantitativní, resp. mechanistické struktury jako cizorodý živel, hrozící vpádem prvku teleologického do skutečností sféry, která se přímo vzpouzela teleologickému způsobu výkladu. A zároveň s tím byli si fyzikové nuceni uvědomovat, že tyto principy tvoří vlastně

základní „zákony“ fyzikální, tedy fundament celého fyzikálního dění. Paradoxnost celé situace zmizí okamžitě, když vyjdeme z předpokladu kvalitativní struktury skutečnosti, definované na jednotlivých stupních tendencí po — specifickém — kvalitativním optimu, tedy na „kvantitativním“ stupni tendencí po kvantitativním optimu. A také jenom za tohoto předpokladu se nám sloučí membra disiecta zmechanizovaného kosmu v řádovou jednotu kvalitativně odstupňovanou.

Těmito výklady se nám snad podařilo prokázat, že kvalitativní princip nejen nevylučuje předmětný výzkum skutečnosti, nýbrž právě naopak jej teprve umožňuje. Než s pojmem kvalitativně rozrůzněných funkcí jde ruku v ruce pojem funkcionálního podmínění, které představuje pořadí různě odstupňovaných celostních vazeb. Nastává nám tedy úkol další, vystopovat kritérium, jímž je určováno toto pořadí; a protože o něm platí, že je definováno znaky kvalitativními, dospěli bychom spolu s ním i k (ontickému) pořadí kvalitativnosti. Toto hledané kritérium musí být opět kritériem předmětným, tedy musí být objektivně zjistitelné i ověřitelné a přitom jednotné pro celý rozsah skutečnosti. Přiblížili jsme se k němu, když jsme zkoumali potencialitu jednotlivých funkcí a formulovali ji v tom smyslu, že stupeň proměnnosti jsoucna je ukazatelem jeho existenciálního pořadí, a to tak, že čím potenciálněji skutečnost, tím vyvinutější, tedy onticky vyšší. Než tato formulace má jednu vadu: neskýtá dostatečného vodítka, jak a čím zjišťovat míru potenciality jsoucna. Nezbude tedy, než zkoumat strukturu skutečnosti podrobněji. Prvý hrubý poznatek dovolí rozlišit několik základních skutečnostních sfér, z nichž každá nižší tvoří nezbytnou podmínku pro vznik nejbližší vyšší, a to tak, že musí být splněny určité — limitativní — podmínky, aby byla otevřena cesta pro vynošení nového, kvalitativně vyššího jsoucna. Každá z těchto sfér se vyznačuje poměrně autonomním řádem, přičemž řád nižších sfér poddrží svou platnost pro všechny sféry vyšší, aby na druhé straně každá sféra nová vytvářela specifické podmínky svého trvání i rozvoje. U srovnání s nižšími sférami vyznačují se sféry vyšší rostoucí svéprávností, tj. novými vazbami, které na jedné straně ponechávají jednotlivým čá-

stem větší míru volnosti (princip rostoucí nezávislosti), na druhé straně je však používají větším počtem vztahů (princip rostoucí řádovosti). Shodně s tím můžeme říci, že skutečnost je o to vyšší, oč je zároveň uvolněnější i celistvější. Tato uvolněnost se projevuje směrem dolů, tj. u srovnání s nižšími sférami a s jejich chováním, aby proti tomu směrem vzhůru, k jednotcím vazbám, předcházela ve větší a větší vázanost: čím „svobodnější“ skutečnost, tím řádovější, ale právě proto také tím větší možnost jejího rozkladu a rozpadu. Čím vyvinutější jsoucno, tím fragilnější, křehčí. (Tento „princip fragility“ platí přirozeně pro všechny sféry skutečnosti, jako pro ně pro všechny platí i „princip diferenciací“. Nejsložitější „prvky“ se nejspíše rozpadají, nejjemnější organické ústrojí nejspíše poruší, bohaté diferencované sociální útvary nejspíše rozvrátí apod. Kromě toho je tato fragilita ještě stupňována „principem existenciálního limitu“: pominou-li podmínky, jimiž byl limitován vznik sféry nejbližší vyšší, zanikají s ním i všechny ostatní sféry jí — existenciálně — nadřazené. Konkrétně: kde pominuly podmínky pro trvání organického jsoucna, pominuly zároveň podmínky pro trvání jsoucna sociálního a kulturního. Proti tomu princip rostoucí nezávislosti se projevuje tím, že onticky vyšší sféry mohou různě úspěšně čelit nastalé změně podmínek, vytvářejíce namísto podmínek „přirozených“ podmínky „umělé“; tento zjev označujeme jako „princip adaptability“.)

Těmito principy tedy, zde jen schématicky naznačenými, je určováno pořadí jednotlivých existenciálních sfér i jednotlivých jejich útvarů. Přitom z „principu rostoucí nezávislosti“ plyne, že pro každou sféru třeba stanovit její specifickou svézákonnost; že tedy je nepřipustné jak chtít vykládat vyšší sféry nižšími, tak nižší vyššími. Protože však skutečnost je tím přístupnější našemu poznání, čím je kvalitativně, rozuměj onticky, vyšší, přibližujeme se u nejvyšší, rozuměj kulturní skutečnosti nejvíce k „podstatě“ skutečnostního řádu, tedy nalézáme zde nejideálnější jeho vzor, který dekomponujeme úměrně s tím, jak sestupujeme ke sférám onticky nižším. Vykládáme sice každou sféru z ní samé, shodně s její poznatelností, ale tak, aby každá z nich našla své místo v řádové

jednotě kosmu, jejíž podstata se nám nejzřejměji odhalila při rozboru sféry kulturní.

Zde všude jsme nuceni sahat ke kritériím kvalitativním, nicméně opět nikde jsme se nedopustili hodnocení. A přitom jsme namnoze jen nově a přesněji formulovali principy, k nimž dospěla filosofická i vědecká spekulace naturalistická, která přece vůbec nechtěla znát naši kvalitativní základnu. (Dokladem buď srovnání Spencerovy evoluční formule s našimi hořeními tezemi).

Až doposud jsme však pomijeli dvojí nesnáz, která stojí v cestě uspokojivému řešení našeho problému. Rozlišili jsme sice pořadí existenciálních sfér a stanovili jeho kritérium, ale nezkoumali jsme, jak, tj. působením jakých činitelů dochází ke vzniku nových sfér, resp. ke vzniku nových skutečnostních útvarů vůbec. Když nyní přistupujeme k této otázce, jsme nuceni konstatovat, že je pro nás neřešitelná. Vedlo by příliš daleko, do nejspletitějších problémů noetických, kdybychom měli vypátrat příčiny tohoto zjevu. Stručně je lze opsat poznatkem, že naše intelektuální vztahy, jejichž pomocí se zmocňujeme skutečnosti, se chovají identitně, tj. tak, že vztah příčin a účinků dovedeme chápat jen jako vztah identický, v němž na straně účinku není nic, co by nebylo na straně příčiny. Protože však každá změna je porušením této totožnosti, zůstává ve své plnosti rozumově nepostižitelná, tedy iracionální. Vzhledem k pořadí existenciálních sfér to bude znamenat, že dovedeme sice formulovat jejich specifický existenciální modus, že však nebudeme moci vyložit, jak přechází modus nižší ve vyšší. Zde všude jsme nuceni se spokojit s vytčením mezních, limitativních podmínek, aniž jsme jimi dostatečně vyložili vznik nového jsoucna. A obdobně tomu bude i při zkoumání nových útvarů v rámci jedné a téže existenciální sféry. I zde budou našemu poznání přístupny různé determinující podmínky, jejich úhrnem nebude však dostatečně vyloženo vznik zkoumaného novotvaru. Nejzřejměji vynikne tato okolnost, zastavíme-li se u jevu organického vývoje: tak jako jsme na jedné straně nuceni jej přijmout jako neochvějnou skutečnost, tak na druhé straně nemáme žádné teorie, která by jej dovedla uspokojivě vyložit. Poměrně nejméně obtíží působí

po této stránce výklad sociální, resp. kulturní skutečnosti a jejich změn. Nejprve proto, že zde nevznikají vlastně žádné nové „hmotné“ skutečnosti, nýbrž skutečnosti „kulturní“, jimž „přírodní“ skutečnost slouží za „látku“ pro přetvořující lidský zásah; za druhé jsou tyto kulturní skutečnosti i ve své „novosti“ krajně průhledné pro naše poznání, tedy krajně racionální, i když nadále trvá nepostižitelný nepoměr mezi úhrnem daných podmínek a odtud vzniklých následků; za třetí a posléze je nám „rozvojná intence“, kterou jsme nuceni předpokládat jako vlastní inovační agens, jako „tvořivého činitele“, jimž je podmiňován vznik kulturních novotvarů, něčím blízkým, co sami bezprostředně zažíváme. Čili platí i zde, že kvalitativně nejvyšší jsoucno odhaluje nejpřístupnější řád jsoucna.

Druhá nesnáz, o níž jsme mluvili, týká se okolnosti, že konkrétní tok skutečnostního dějství neprobíhá nikterak jednostranně, od nižších útvarů k vyšším, nýbrž že vykazuje tvárnost velmi komplikovanou, která se vzpouzí svému vyjádření jednoznačnou formulí.

Jednak jsme nuceni v celé rozloze skutečnostní uznat existenci principů setrvačnostních, které lze opsat formulí, že každé jsoucno jeví tendenci setrvat v daném stavu. Proti tomu nás dovádí vznik nových skutečností k předpokladu, že vedle těchto setrvačnostních principů musí být i principy právě opačné, tedy rozvojně. Bylo by nasnadě nazvat je principy dynamickými, ale toto označení je poněkud matoucí. Budí zdání, jakoby principy setrvačnostní byly statické, kde ve skutečnosti i ony se chovají „dynamicky“. (Uvidíme ostatně, že jedna a táž tendence se může objektivovat „staticky“ i „dynamicky“, tj. chovat se setrvačnostně i rozvojně.) V každém případě však je poměr obou těchto principů polaritní a jejich současné působení musí přivodit napětí různého druhu, jimiž je určován běh skutečnostního dění. Tam pak, kde můžeme toto dění sledovat v jeho konkrétním rozvoji a přitom v plném světle racionální postižitelnosti, tedy v sociální oblasti, jsme nuceni předpokládat dále, že probíhá dialekticky, tj. formou kontrastních reakcí na daný stav. Prvá kniha přítomného spisu poskytla nám řadu konkrétních příkladů této „vývojové dialektiky“. Ovšem i zde jsou po-

měry mnohem komplikovanější, než jak by se zdálo vyplývat z našich dosavadních formulací: dialektický pohyb nemusí nikterak vznikat jako reakce rozvojných principů na setrvačnostní, nýbrž jako výsledek sváru jakýchkoli kontrastních principů. Přitom každý z nich může být považován vzhledem ke stadiu, které právě předcházelo, za kontrastní reakci, která provokuje příchod kontrastní reakce nové. V takto konstruované řadě „akcí“ a „reakcí“ bude každý prvý a třetí, resp. druhý a čtvrtý člen „negací negace“, tedy bude vykazovat některé znaky společné. Až budeme sledovat přítomné kontrastní reakce na kapitalistický kulturní prototyp, budeme mít příležitost zabývat se tímto problémem podrobněji.

Zdálo by se opět: nic spíše nasnadě, než dialektický princip, vyvozený ze zkoumání sociální skutečnosti, rozšířit zevšeobecnující analogií na „dialektiku přírody“. Aby to bylo možné, musel by nám jednak být znám konkrétní sled skutečnostních útvarů v jednotlivých existenciálních sférách, a musilo by nám za druhé být známo jeho „materiální“ podmínění, tj. musily by být přístupny našemu poznání „vnitřní“ příčiny navozující tento sled. Prvá z těchto podmínek je i v sociální oblasti splněna jen částečně, tj. jen potud, kam až sahá bezpečná historická tradice, může tedy být ve sférách onticky nižších splněna ještě mnohem nedokonaleji, popřípadě vůbec ne. Druhá pak je dána

vlastně jen v oblasti sociální, a i zde je začasté vystavena mnohým nejistotám. Ale pak se nelze ubránit závěru, že — alespoň za dnešního stavu bádání — „dialektika přírody“ může dovést spíše k libovolným konstrukcím a fantastickým analogiím, asi po vzoru romantické „Naturphilosophie“, než k poznatkům dostatečně ověřeným. Tím však nemá být řečeno, že by nemohla dosíci poznatků bezpečnějších, bude-li se moci opřít o dostatek konkrétních indukcí. Než to předpokládá, že bychom museli jednak nazírat na všechny skutečnostní sféry pod zorným úhlem genetickým, za druhé pak, že bychom musili vypracovat pořadí kvalitativnosti, platné pro jednotlivé tyto sféry. To vše zní ovšem spíše jako pracovní výzvy, než jako konstatování splněných předpokladů, i když se jeví řada náznaků takto chápaného i uskutečňovaného vědního úkolu.

Mohli bychom uvést ještě řadu nesnází dalších, na něž naráží pokus o rekonstrukci skutečnostního vývoje, než tím by již nebylo přičiněno nic podstatně nového k závěrům, které vyplývají z našich předchozích úvah. Lze je pak formulovat asi takto: předmětně zjistitelné jsou existenciální mody jednotlivých skutečnostních sfér i kritérium jejich (ontického) pořadí; toto pořadí však neobrazí faktický sled skutečnostních útvarů, nýbrž je pouhým ideálním schématem, jehož pomocí uvádíme celek skutečnosti v řádovou, kvalitativně odstupňovanou jednotu.

Tendence a podceňování množství volného času při subjektivním odhadu

ANTONÍN RAŠEK, KAREL RYCHTAŘÍK

Katedra sociologie VPA KG

V březnu 1964 zorganizovala redakce Lidové armády a politická správa jednoho svazu sociologický průzkum osobního volna vojáka.¹

Cílem průzkumu bylo:

— poznat zájmy a potřeby vojáků základní služby a jejich vliv na náplň osobního volna;

— zjistit strukturu činností vojáků v osobním volnu;

— charakterizovat jednotlivé činnosti vojáků v osobním volnu;

— poznat působení objektivních a subjektivních činitelů na osobní volno vojáka;

— zjistit množství osobního volna vojáků;

— prozkoumat vztah mezi náplní osobního volna² a jeho materiálním zabezpečením.

Výběr technik byl proveden tak, aby umožnil vyčerpávat celý rozsah zkoumané problematiky, vzájemně konfrontovat výsledky a ověřit subjektivní názory. Použito bylo volné tribuny o osobním volnu s vojáky základní služby, osobní účasti aktivistů na činnosti v osobním volnu, individuálních besed a rozhovorů s vojáky a funkcionáři, dopisovatelské akce — ankety k osobnímu volnu do časopisů Sokolovo a Lidová armáda, studia dokumentů, pozorování, dotazníků pro vojá-

ky základní služby, vojáky z povolání a náčelníky klubů, a časového snímku činnosti vojáků základní služby v době osobního volna.

Srovnání subjektivního odhadu množství osobního volna vojáků v dotazníku a výsledků měření pomocí časového snímku umožnilo zjistit tendenci k podceňování množství volného času při subjektivním odhadu.

Dotazník a časový snímek

Dotazník pro vojáky základní služby byl zpracován tak, aby byl statisticky vyhodnotitelný podle jednotlivých indikací ve strojně početní stanici. Vyplňoval jej reprezentativní vzorek vojáků v počtu 892 lidí hromadně po 20 až 30 vojákích podle scénáře a pod vedením centrálně vyškoleného tazatele.³ Dbalo se na to, aby se respondenti nemohli navzájem ovlivňovat.

Časový snímek byl pořízen celkem u sedmadvaceti jednotek, z toho u dvanácti tankových a pěti motostřeleckých rot a šesti školních tankových a čtyř školních motostřeleckých čet. Pořízeno bylo celkem osmdesát časových snímků za dobu čtrnácti dnů; výsledek byl ze známých důvodů přepočítáván na týdny. U každé zkoumané jednotky byly vyplňovány tři časové snímky; výběr res-

¹ V této době byl sociologický průzkum v redakci ještě nazýván „dopisovatelským“ — podle sovětských zkušeností. Blíže viz *Průzkumové brigády — rejdy*, Novinářský sborník č. 3-4/1961; J. Pavel — A. Zrůstek *Zkušenosti z dopisovatelského průzkumu politické výchovy v armádě*, Novinářský sborník č. 2/1962 a *Co přinesl dopisovatelský průzkum*, Lidová armáda č. 11-13/1962. Obsáhla zpráva o průzkumu osobního volna je ve vojensko-vědecké příloze Lidové armády č. 5, která je vložena do č. 21/1964 Lidové armády. Redakce dostala za tento průzkum v roce 1965 výroční cenu ministra národní obrany.

² Vymezení pojmu „osobní volno vojáka“ bylo jedním ze základních problémů při zpracování teoretického východiska průzkumu. Pro potřeby průzkumu v armádě bylo nutno nalézt takový pojem, který by co nejpřesněji vymezil předmět zkoumání, tj. čas, kdy voják dělá nikoli „co musí“, ale především „co sám chce“. V armádě je veškerá činnost stanovena denním řádem, takže vymezení obsahu tohoto pojmu je jednodušší než v jiných

oblastech společenské činnosti. Větší konstantnost a přehlednost života armády umožnila vymezit tento pojem úvahou, že denní řád rozděluje činnost vojáka do několika základních kategorií jako je zaměstnání, dozorčí a strážní služba, základní fyziologické potřeby a osobní volno, tj. čas, který je vojákovi vyhrazen pro činnost podle osobních zájmů a potřeb. Pro pojem „osobní volno“ se zpracovatelé rozhodli proto, že je v armádě tradiční. Je používán ve vojenských řádech a předpisech a je srozumitelný vojenské veřejnosti. V podstatě se však pojem osobní volno kryje s pojmem volný čas. V posledním průzkumu studijních a čtenářských zájmů důstojníků je používán pojem „volný čas“. Do „osobního volna“ je zahrnuto osobní volno vyhrazené denním řádem, mimořádné osobní volno povolené velitelem („náhradní“) a volno, které si voják vytvořil sám bez vědomí velitele (tak zvaná „zašivačka“).

³ Blíže o vzorku a jeho reprezentativnosti viz citovaná vojensko-vědecká příloha Lidové armády č. 5/64, str. 21-23.

pondentů byl proveden pomocí číselného klíče ze jmenného abecedního seznamu jednotky. Časový snímek činnosti vojáků základní služby v době osobního volna zpracovával speciálně vyškolený aktivista — „hodnotitel“. Pouze jeden časový snímek byl vyrazen pro nedokončení. Osmdesát časových snímků, přesněji řečeno sto šedesát časových snímků týdenní činnosti vojáků základní služby, statisticky zpracovávali dva vojáci základní služby jeden měsíc; pracovali na zvlášť zřízeném pracovišti s osmihodinovou pracovní dobou.

Ačkoliv vyplňovatelé snímků byli vybíráni náhodným výběrem a činí jen 9 % vzorku dotazníku, překvapuje shoda jejich struktury se strukturou v dotazníku, zvláště pokud jde o vzdělání, povolání, členství v politických organizacích, národnost a politické a veřejné funkce, tj. indikace, které jsme zvlášť zjišťovali.

O typičnosti zkoumaného období lze soudit ze subjektivních výpovědí vojáků, jejichž činnost byla sledována. (Viz tab. 1.)

Tabulka 1

Z hlediska množství času:		
hodnocené období bylo typické	58	72,5 %
obvykle mám více volného času	6	7,5 %
obvykle mám méně volného času	11	13,7 %
neuvedeno	5	6,3 %
	80	100,0 %
Z hlediska způsobu využívání volného času		
zkoumané období bylo typické	63	78,7 %
zkoumané období nebylo typické	12	15,0 %
neuvedeno	5	6,3 %
	80	100,0 %

Časové měření ukázalo, že ačkoliv denní řády u zkoumaných jednotek vymezují pro osobní volno čas v rozmezí od 23 hodin 35 minut až 38 hodin 20 minut, činí skutečná doba osobního volna vojáka v tomto rozmezí 22 hodin 40 minut. K tomu je ovšem nutné ještě připočítat 3 hodiny 40 minut mimořádného volna

uděleného velitelem po splnění mimořádných úkolů a 1 hodinu volna svémocně vytvořeného samotnými vojáky, takže celkově činilo osobní volno vojáka 27 hodin 20 minut týdně.

Zkoumaný vzorek v časovém snímku a zvláště pak v dotazníku, a typičnost zkoumaného období umožňují přibližně stanovit velikost chyby vojáků při subjektivním odhadu množství jejich osobního volna.

Není na tom nic zvláštního a jde vlastně o přirozený a pochopitelný jev, liší-li se skutečný stav od našich představ. Pro praxi je však nesmírně důležité, aby stupeň odlišnosti nebyl příliš značný a aby chom byli ochotni a schopni své nesprávné představy korigovat. A proto smyslem sociologického poznání je destruovat pseudopředstavy a provést, jak říká jeden z našich filosofů, „destrukci pseudokonkrétností.“⁴

V našem případě je představa vojáka o rozsahu vlastního osobního volna v porovnání se skutečností jen velmi přibližná, a proto i nepravdivá a nesprávná.

Porovnání odhadu a skutečnosti

Z 587 dotazovaných vojáků uvedlo jen 96, tj. 16,7 %, že má pocit dostatku osobního volna; pocit nedostatku osobního volna má 491 vojáků, tj. 83,3 %

Do jaké míry je tento pocit oprávněný? Jaké mají vlastně lidé představy o svém volném čase?

Ve srovnání s volným časem civilní mládeže je u vojáka jeho rozsah zhruba o polovinu menší.

A promítneme-li si v duchu, co všechno od osobního volna očekáváme — např. v oblasti mimoškolního vzdělávání, rozvoje technické tvořivosti, zvyšování tělesné zdatnosti — nebo jaké úkoly má plnit z hlediska uvažované rehabilitační, duševně hygienické, adaptační či výchovné funkce této doby, pak množství volného času vojáka základní služby skutečně neodpovídá potřebám člověka, který žije v socialistické společnosti.

Chceme-li sledovat odpověď na otázku „Odhadněte, kolik hodin osobního volna

⁴ Toto označení používá K. Kosík v *Dialektice konkrétního* (nakladatelství Československé akademie věd, 1963).

máte průměrně za týden k dispozici“, vystavujeme se nutně určitému nebezpečí, že totiž údaje uvedené jednotlivcem se mohou vztahovat k něčemu jinému. Např. voják K. uvede svou činnost ve výboru základní organizace ČSM nebo brigády v místním JZD do doby osobního volna. Voják P. to subjektivně — a připustíme, že oprávněně — odmítne.

Údaje, které předkládáme, chceme tedy interpretovat spíše jako výpověď o rozsahu té doby, kterou dotazovaní považují za osobní volno. Položená otázka je velmi jednoduchá a vyhodnocení předpokládá, že všichni dotazovaní umějí pravdivě odpovědět. Zkreslení mohlo tedy nastat vlastně pouze v tom, že někdo nechce pravdivě odpovědět, nebo se ve své odpovědi mýlí. Uvážíme-li atmosféru, za které průzkum probíhal, demokratičnost jednání výzkumníků a důslednou anonymitu. Lze oprávněně uvést, že bylo velmi málo takových, kteří nechtěli pravdivě odpovědět. Skupina těch, kdo neodpověděli, a malé procento těch, jejichž odpověď byla nevyhodnotitelná, byla samozřejmě ze zkoumaného vzorku vyřazena. Zůstává tedy poslední možnost zkreslení, a tu chceme vysledovat: je jí skutečnost, že se dotazovaní v odhadu svého osobního volna mýlí.

Zůstaňme pro potřeby vzájemného srovnání objektivního stavu a subjektivního odhadu u kategorizace, která hodnotí zkoumané podle druhu jednotky a podle ročníku vojenské základní služby.

V následujících grafech a tabulkách chceme pomocí aritmetického průměru subjektivního odhadu (sečteme uváděné hodnoty všech jedinců a výsledný součet dělíme počtem jedinců ve vzorku) porovnat:

- celoarmádní průměrný rozsah doby osobního volna,
- průměrný rozsah u kategorizovaných skupin (jednotek a ročníků),
- aritmetický průměr podle subjektivního odhadu.

Dříve než provedeme stručnou analýzu jednotlivých kategorizovaných skupin, seznámíme se s legendou:

Pod písmenem A

jsou zařazeni ti, kdo neodpověděli nebo jejichž odpověď je nevyhodnotitelná,

Pod písmenem B

jsou zařazeni ti, kdo odhadují rozsah svého osobního volna

maximálně do 10 hodin týdně

Pod písmenem C —

maximálně do 15 hodin týdně

Pod písmenem D —

maximálně do 20 hodin týdně

Pod písmenem E —

maximálně do 25 hodin týdně

Pod písmenem F —

maximálně do 30 hodin týdně

Pod písmenem G —

maximálně do 35 hodin týdně

Pod písmenem H —

maximálně do 40 hodin týdně

Pod písmenem J —

nad 40 hodin týdně

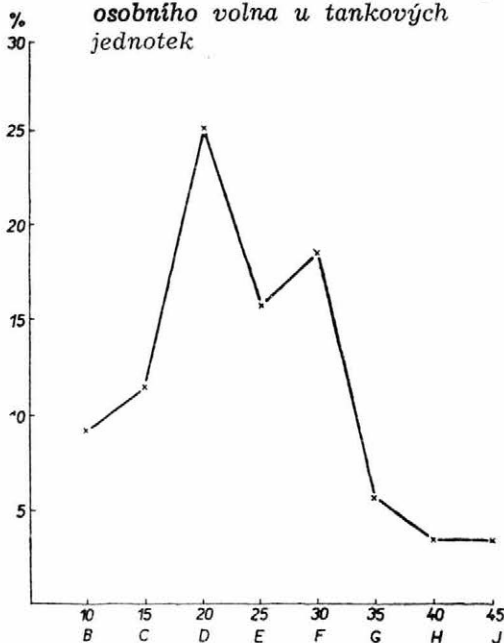
— vodorovně je znamená subjektivní odhad počtu hodin,

— svisle je znamená procento těch, jejichž odhad doby vlastního osobního volna byl zařazen do určitého rozmezí;

— při výpočtech aritmetického průměru je počet jedinců zkoumaného vzorku vždy zmenšen o ty, kdo neodpověděli nebo jejichž odpověď byla označena jako nevyhodnotitelná.

Porovnání podle typu jednotky

Graf 1: Subjektivní odhad doby osobního volna u tankových jednotek



Tabulka 2

Z celkového vzorku je

	počet	%
A	31	6,85
B	41	9,06
C	51	11,28
D	113	24,99
E	70	15,51
F	84	18,59
G	30	6,64
H	16	3,54
J	16	3,54
Úhrn	452	100, %

- A = 31 nevyhodnotitelných
- B = 41 × 10 = 410
- C = 51 × 15 = 765
- D = 113 × 20 = 2260
- E = 70 × 25 = 1750
- F = 84 × 30 = 2520
- G = 30 × 35 = 1050
- H = 16 × 40 = 640
- J = 16 × 45 = 720

421 10115 : 421 = 24

Celoarmádní rozsah doby osobního volna — 27 hod. 20 minut.

Průměrný rozsah osobního volna u tankových jednotek — 30 hod. 10 minut

Subjektivní odhad doby osobního volna — 24 hod.

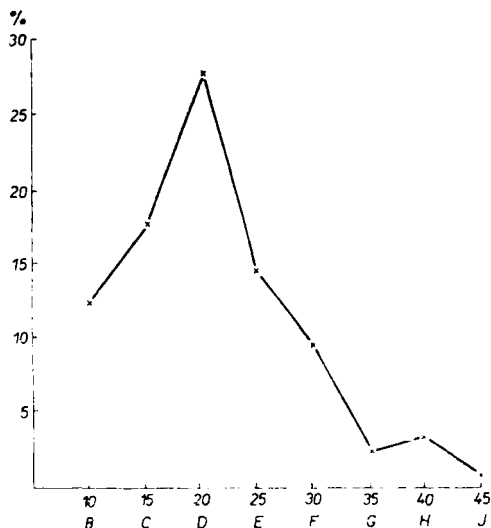
Průměrný rozsah doby osobního volna u tankových jednotek *přesahuje celoarmádní průměr*. Přesto však velká část jejich příslušníků množství svého osobního volna značně podceňuje. Např. největší počet je těch (113 ze 421 vyhodnocených), kteří se domnívají, že volný čas činí maximálně 20 hodin týdně.

U těchto jednotek svůj volný čas podcenilo — 60,84 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených osob přecenovalo — 13,72 % odhadlo přibližně správně — 18,59 %.

(Námi vymezené rozmezí — maximálně do třiceti hodin, písmeno F, a maximálně do třicetipěti hodin, písmeno G, zde nebyla zachována absolutně. Průměrný rozsah osobního volna u těchto jednotek, tj. 30 hodin 10 minut, byl zařazen pod písmeno F, tedy do 30 hodin, a podle toho

jsou pak počítány hodnoty podceňující, a hodnoty v odhadu přibližně správné.)

Graf 2: Subjektivní odhad doby osobního volna u motostřeleckých jednotek



Tabulka 3

Z celkového vzorku je

	počet	%
A	20	12,43
B	20	12,43
C	28	17,39
D	44	27,33
E	23	14,28
F	16	9,94
G	4	2,48
H	5	3,10
J	1	0,62
Úhrn	161	100 %

- A = 20 nevyhodnotitelných
- B = 20 × 10 = 200
- C = 28 × 15 = 420
- D = 44 × 20 = 880
- E = 23 × 25 = 575
- F = 16 × 30 = 480
- G = 4 × 35 = 140
- H = 5 × 40 = 200
- J = 1 × 45 = 45

141 2940 : 141 = 20,85

Celkový průměrný rozsah doby osobního volna — 27 hod. 20 min.

Průměrný rozsah osobního volna
u motostřeleckých jednotek
— 27 hod. 50 min.

Subjektivní odhad doby
osobního volna — 20 hod. 50 min.

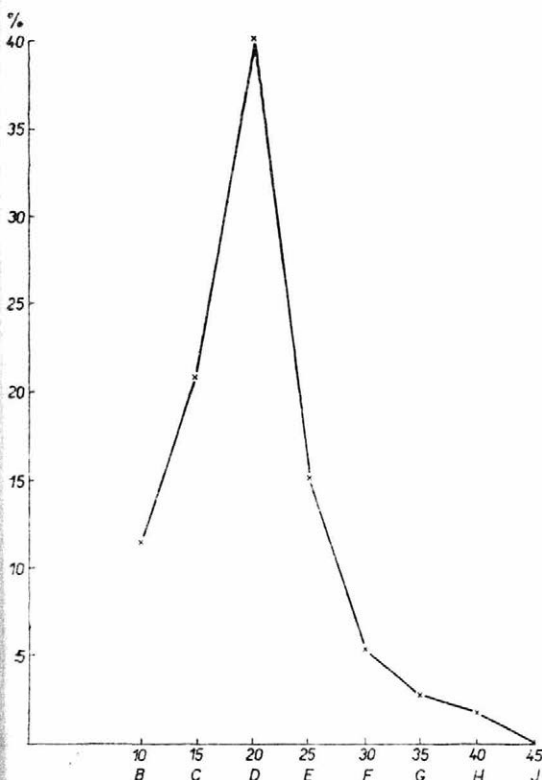
Jestliže průměrný rozsah doby osobního volna u motostřeleckých jednotek vcelku odpovídá celoarmádnímu průměru, pak subjektivní odhad jejich příslušníků ukazuje, že i zde rozsah svého volného času silně podceňují. Největší počet (44 ze 141 vyhodnocených) je těch, kteří předpokládají, že jejich volný čas představuje dobu do dvaceti hodin týdně.

U těchto jednotek svůj volný čas podcenilo:
71,43 % zkoumaných a vyhodnocených osob

přecenilo:
6,20 % zkoumaných a vyhodnocených osob

odhadlo přibližně správně:
9,94 % zkoumaných a vyhodnocených osob

Graf 3: Subjektivní odhad doby osobního volna u školních tankových jednotek



Tabulka 4

Z celkového vzorku je

	počet	%
A	4	2,49
B	19	11,79
C	33	20,49
D	65	40,37
E	24	14,91
F	9	5,59
G	4	2,49
H	3	1,87
J	—	—
Úhrn	161	100 %

A = 4 nevyhodnotitelných
B = 19 × 10 = 190
C = 33 × 15 = 495
D = 65 × 20 = 1300
E = 24 × 25 = 600
F = 9 × 30 = 270
G = 4 × 35 = 140
H = 3 × 40 = 120

157 3115 : 157 = 19,8

Celkový rozsah doby osobního volna
27 hod. 20 minut

Průměrný rozsah osobního volna u školních tankových jednotek

24 hod. 20 minut

Subjektivní odhad doby osobního volna u školních tankových jednotek

19 hod. 50 minut

U školních jednotek je průměrný rozsah doby osobního volna již nižší než celoarmádní průměr. I zde subjektivní podcenění jde značně pod skutečnou hladinu doby osobního volna. Např. 65 ze 157 vyhodnocených se domnívá, že mají týdně maximálně 20 hodin osobního volna.

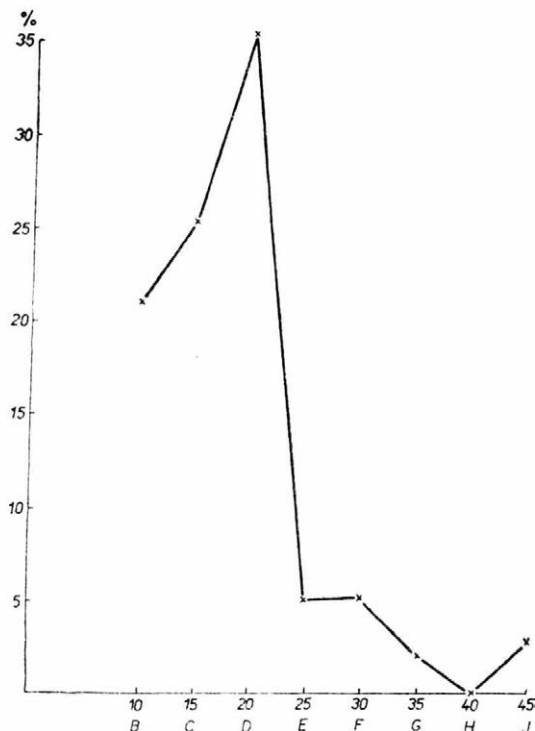
U těchto jednotek svůj volný čas

podcenilo:
72,65 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených osob

přecenilo:
9,95 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených osob

odhadlo přibližně správně:
14,91 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených osob

Graf 4: Subjektivní odhad doby osobního volna školních motostřeleckých jednotek



Tabulka 5

Z celkového vzorku je

	počet	%
A	5	4,24
B	24	20,33
C	30	25,42
D	42	35,59
E	6	5,09
F	6	5,09
G	2	1,69
H	—	—
J	3	2,55
Úhrn	118	100 %

- A = 5 nevyhodnotitelných
- B = $24 \times 10 = 240$
- C = $30 \times 15 = 450$
- D = $42 \times 20 = 840$
- E = $6 \times 25 = 150$
- F = $6 \times 30 = 180$
- G = $2 \times 35 = 70$
- H = —
- J = $3 \times 45 = 135$

Celkový průměrný rozsah doby osobního volna

27 hod. 20 minut

Průměrný rozsah osobního volna u školních motostřeleckých jednotek

22 hod. 40 minut

Subjektivní odhad doby osobního volna

18 hod. 16 minut

U školních motostřeleckých jednotek vzhledem k tak nízkému celoarmádnímu průměru je závažný stav, který z hlediska kategorizovaných skupin představuje nejnižší rozsah doby osobního volna. Přesto i tady jde subjektivní odhad ještě níže pod úroveň již tak nízké hladiny. Např. 42 osob ze 113 vyhodnocených se domnívá, že týdně jejich rozsah osobního volna představuje maximálně 20 hodin.

U těchto jednotek svůj volný čas

podcenilo:

81,34 % z počtu dotazovaných a vyhodnocených osob

přeceno:

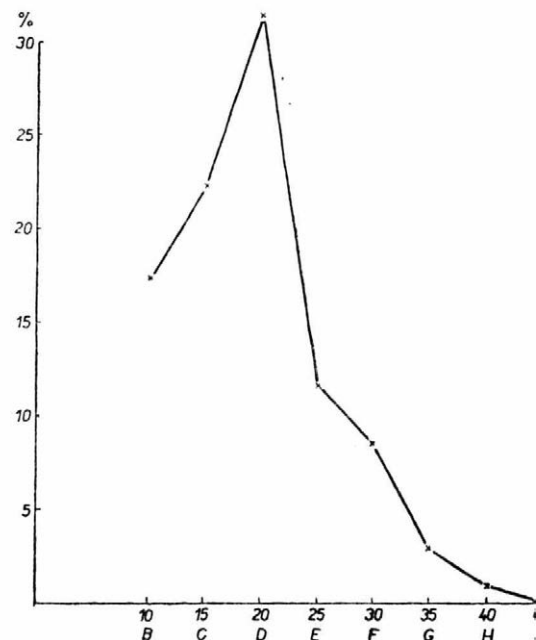
9,33 % z počtu dotazovaných a vyhodnocených osob

odhadlo přibližně správně:

5,09 % z počtu dotazovaných a vyhodnocených osob

Porovnání podle ročníků základní služby

Graf 5: Subjektivní odhad doby osobního volna u I. ročníku



Tabulka 6

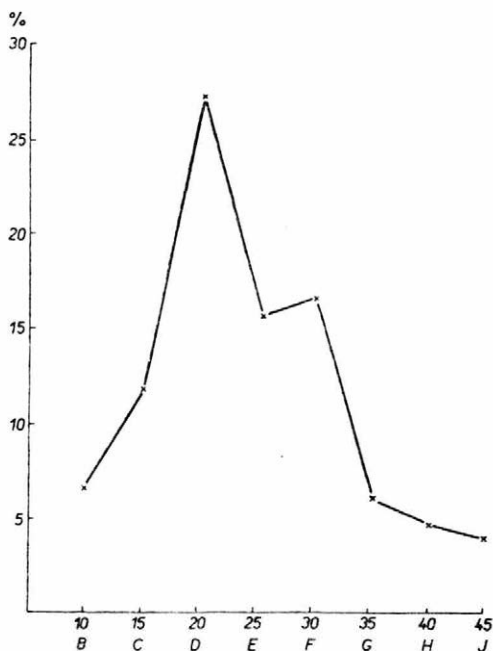
Z celkového vzorku je

	počet	%
A	24	5,22
B	77	16,73
C	93	20,22
D	149	32,37
E	54	11,75
F	44	9,56
G	13	2,84
H	4	0,87
J	2	0,44
Úhrn	460	100 %

A = 24 nevyhodnotitelných
 B = 77 × 10 = 770
 C = 93 × 15 = 1395
 D = 149 × 20 = 2980
 E = 54 × 25 = 1350
 F = 44 × 30 = 1320
 G = 13 × 35 = 455
 H = 4 × 40 = 160
 J = 2 × 45 = 90

436 8520 : 436 = 19,54

Graf 6: Subjektivní odhad doby osobního volna u II. ročníku



Tabulka 7

Z celkového vzorku je

	počet	%
A	34	8,10
B	27	6,41
C	49	11,64
D	114	27,11
E	65	15,43
F	69	16,39
G	26	6,17
H	20	4,75
J	17	4,00
Úhrn	421	100 %

A = 34 nevyhodnotitelných
 B = 27 × 10 = 270
 C = 49 × 15 = 735
 D = 114 × 20 = 2280
 E = 65 × 25 = 1625
 F = 69 × 30 = 2070
 G = 26 × 35 = 910
 H = 20 × 40 = 800
 J = 17 × 45 = 765

387 9455 : 387 = 24,4

Celkový průměrný rozsah doby osobního volna 27,20 minut
 Průměrný rozsah osobního volna u vojáků I. ročníku 24,20 minut
 Subjektivní odhad doby osobního volna 19,33 minut

Průměrný rozsah osobního volna u vojáků I. ročníku je proti celoarmádnímu průměru podstatně menší. Subjektivní odhad — stejně jako u předcházejících případů — jde pod úroveň skutečného stavu. I zde figuruje 20 hodin jako hranice, o které se domnívá nejvíce z dotazovaných a vyhodnocených (149 ze 436), že je maximálním rozsahem doby osobního volna.

U těchto jednotek svůj volný čas

podcenilo:
 69,32 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených

přecenovalo:
 13,71 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených

odhadlo přibližně správně:
 11,75 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených

Celoarmádní rozsah doby osobního volna
27 hod. 20 minut
Průměrný rozsah osobního volna u II. roč.
31 hod. 30 minut
Subjektivní odhad doby osobního volna
24 hod. 20 minut

Průměrný rozsah doby osobního volna u vojáků II. ročníku značně převyšuje (o více než 7 hod. týdně) průměr zaznamenaný u I. ročníku. Vojáci druhého ročníku mají, ať už z jakýchkoliv příčin, vytvořený podstatně větší prostor osobního volna než první ročník. Jejich průměr ve svém rozsahu značně převyšuje i celoarmádní měřítko.

Přesto i oni ve své značné většině dobu osobního volna podcenili.

U vojáků II. ročníku svůj volný čas podcenilo . . .
76,98 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených osob
přecenilo . . .
8,75 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených osob
odhadlo přibližně správně . . .
6,17 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených osob

I tady se velký počet vyhodnocených jedinců (114 ze 387), domnívá, že maximální hranici jejich osobního volna tvoří dvacet hodin týdně. (Skutečný průměrný rozsah doby osobního volna je u této skupiny 31 hodin 30 minut a byl proto zahrnut v rozmezí „maximálně do 35 hodin“, tedy pod písmeno G, ač se dosti blíží hranici písmena F, rozsahu „maximálně do 30 hodin“.)

Obecnější závěry

Uvedené skutečnosti z hlediska sledovaných subjektivních údajů o volném čase (když abstrahujeme skutečnost, že existují rozdíly ve směru nad a pod celoarmádní průměr u kategorizovaných jednotek i ročníků) nabízejí obecnější závěry:

a) Subjektivní údaje o volném čase jsou značně nespolehlivé. Některé zkoumané skupiny se ve svém odhadu odchylují od skutečného stavu až o 23 %. (Např. u tankových jednotek je skutečný stav 30 hodin 10 minut, odhad 24 hodin; u II. ročníku skutečný stav 31 hodin 30 minut, odhad 24 hodin 20 minut). Ve všech kategorizovaných skupinách je

vždy velký počet těch, kdo vymezili rozsah svého osobního volna maximální hranici 20 hodin týdně. Jen malé procento vojáků odhaduje zhruba správně. Zdroje zkreslení musíme hledat právě v této neschopnosti zkoumaných osob odpovědět relativně přesně na tak obecně položenou otázku. Toto zjištění má pro naši další výzkumnou práci především metodologický význam.

b) Zamysleme se nad skutečností, že ve všech zkoumaných šesti kategorizovaných skupinách je subjektivní odhad nižší než skutečný stav. Snížení se pohybuje v rozmezí od 4 do 7¹/₂ hodiny. Celkově např. svůj volný čas podcenilo 72 %, přecenilo 10,2 % a přibližně správně odhadlo jen 11,1 % z celkového počtu vyhodnocených osob. (Z 1773 zkoumaných bylo 118, tj. 6,7 % osob z hodnocení vyřazeno, protože buďto neodpověděli, nebo byla jejich odpověď nevyhodnotitelná.)

Pokusme se nyní na základě těchto zjištění o celkové porovnání subjektivního odhadu se skutečným, objektivním stavem, který byl měřen časovým snímkem.

Vyřadíme-li 118 odpovědí jako nevyhodnotitelné a analyzovaný počet, tj. 1655, porovnáme v relativních číslech se vzorkem, u kterého jsme zjišťovali skutečný rozsah této doby, umožní nám to sestavit tabulku vzájemně srovnatelných čísel a naznačit křivky relativní četnosti (viz tabulku 8).

Tabulka 8

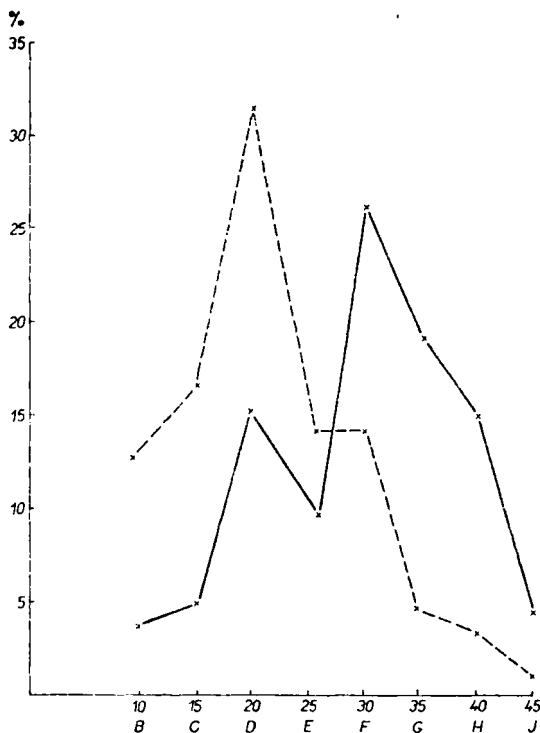
Tabulka relativní četnosti		
	Skutečný stav v %	Subjektivní odhad v %
B	3	13
C	5	17
D	15	32
E	11	14
F	26	14
G	19	5
H	15	3
J	6	2
	100 %	100 %

Z tabulky 8 i z grafu 7 lze snadno určit směr subjektivního zkreslení rozsahu doby osobního volna; spočívá ve všeobecné tendenci podceňovat množství vlastního volného času.

Graf 7: Křivky relativní četnosti

Subjektivní odhad - - - - -

Skutečný stav ————



O dané tendenci, na jejíž pravděpodobnou existenci ve svých výzkumech osobního volna vesnického obyvatelstva upozorňuje M. Disman a kterou tímto potvrzujeme i v armádě, nelze prohlásit, že má určitý, záměrně motivovaný charakter, že je tedy více méně uvědomělou deformací mající ráz účelového zkreslení.

Domníváme se, že počty zkoumaných i rozsah kategorizovaných skupin jsou tak reprezentativní, že „překryjí“, „utopí“ a dají ve svých průměrných počtech zaniknout případným i velmi nepravděpodobným motivům tohoto druhu: „když uvedu, že mám méně času — dostanu ho více“. Konečně, výzkumníci nevystupovali jako představitelé nadřízených orgánů a dodržovali zásady zabezpečující maximální objektivnost.

Příčiny

Kde jinde jsou tedy zdroje tohoto subjektivního zkreslení, této podceňující tendence?

Můžeme se k této otázce vyslovit více méně hypoteticky. Tendence podceňovat rozsah vlastního volného času bude v budoucnu pravděpodobně potvrzena u všech produktivních vrstev obyvatelstva, nejen u mladých lidí.

A to je v situaci, kdy ve světě XX. století se prokazatelně zvětšuje prostor volného času — ať už zkracováním pracovní doby nebo modernizací nutných mimopracovních úkonů. Stojíme tedy před zdánlivě nevysvětlitelným paradoxem. Volného času objektivně přibývá, ale všichni jsou přesvědčeni, že je ho málo, že jeho rozsah nám nestačí. V našich představách existuje iluze, falešný předpoklad, že času, se kterým můžeme volně a svobodně manipulovat podle svého „já chci“, „já mohu“ je dokonce mnohem méně než ho je ve skutečnosti.

Zdroje tohoto subjektivního zkreslení musíme hledat v některých společenských faktorech. Postupný rozvoj automatizované techniky sice na jedné straně vyřazuje člověka jako bezprostřední součást výroby, jako kolečko určité „mašinerie“, „vyřazuje“ vojáka jako bojovníka — voják se nyní jen výjimečně setká tváří v tvář se svým protivníkem —, ale na druhé straně nebyvalým způsobem zvyšuje význam „lidského faktoru“, hlavního činitele rozvoje výroby, nositele vědy, jež se stává bezprostřední výrobní silou, vládce složitých a v obsluze velice náročných zařízení bojové techniky.

Kvalitativní stránka pracovní síly, kvalifikace lidí, schopnost vykonávat „práci složitou“, se stává požadavkem dne. Potřeba rozvíjet sebe, neustále doplňovat vědomosti a kvalifikaci, je v našem století celoživotní nutností.

Proto má nebyvalý význam mimoškolní vzdělání dospělých — dálkové studium, lidové university a akademie, systém postgraduálního studia, družstevní školy práce atd.; to vše je však časově náročné.

Tento tlak z mnoha stran zdůrazňuje, „co všechno ke společenskému vlivu by člověk měl“ — a ten, pokud není lhostejný, brzy ve svém vědomí třídí, co všechno může a co nemůže.

Existují však i další faktory obecného společenského vlivu: určité životní tempo, pracovní shon, spěch, známé „dohánění“ času, konstatující nářky, že „dneska není

na nic čas“. V objektivně se rozvíjejícím rozsahu podnětů, které naše společnost nabízí pro využití volného času, je skryt jeden z problémů technické civilizace. Do jaké míry člověk může a má aktivně reagovat na tyto podněty vnějšího prostředí? Omezená schopnost člověka aktivně reagovat je podmíněna také časovou omezeností (potřeby jsou neomezené, ale den nikdy nebude mít víc než 24 hodiny). A tak se často dostáváme do postavení vnímatele nesmírného množství impulsů, podnětů, které ve svém množství pro člověka někdy přestávají být zdrojem tvůrčích aktivit. Nabídka je taková, že vyna-

lézavost a tvořivost se může zdát zbytečná.

Člověk se brání tím, že mnohé podněty odsunuje do postavení určité kulisy, že je zaznamenává pouze receptivně, ale v přizpůsobování sebe sama je tak či onak přijímá. Proto také postoj „mám nedostatek času“ může být na jedné straně obecnou společensky přijímanou normou. A ta se někdy, jak to některé naše příklady ukazují, může stát pseudopředstavou, která zakrývá skutečný stav.

Proto má odhalování tendence všeobecného podceňování volného času svůj smysl i význam.

Statistická data publikovaná k vývoji třídní a sociální struktury v našem státě ukazují postupnou socializaci naší společnosti. Tři pětiny obyvatelstva dnes přísluší k *dělnickému obyvatelstvu*¹, skoro třetinu tvoří tzv. *zaměstnanecká kategorie* (hlavně úřednictvo a příslušníci inteligence), 9,7 % *družstevníci* a pouze 3,0 % patří k *individuálně hospodařícím*. Existují dosud rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem.

kde pokračuje proces přechodu do nezemědělských povolání.

Změny v sociální struktuře populace tedy vznikají jednak změnou ekonomiky společnosti, jednak — a to pochopitelně v menší míře a s menšími důsledky — přirozenou cestou. Ve změnách sociální struktury mají zvláštní význam změny vznikající přejímáním sociální příslušnosti uzavřením manželství, přestává-li být žena (byť jen dočasně) výdělečně činná.

Tab. 1.

Třídní a sociální složení obyvatelstva ČSSR v roce 1961 a 1964 (k 31. XII. — v tisících)

Sociální skupina	ČSSR		České kraje		Slovenské kraje	
	1961	1964p	1961	1964p	1961	1964p
Dělníci	7 901	8 201	5 480	5 635	2 421	2 566
Ostatní zaměstnanci	3 911	4 122	2 913	3 042	998	1 080
Družstevní rolníci	1 365	1 218	876	775	489	443
Ostatní družst. výrobci	162	161	126	127	36	34
Drobní rolníci	427	351	167	136	260	215
Svobodná povol. řemeslníci a živnostníci	9	12	8	9	1	3
Celkem	13 824	14 108	9 607	9 757	4 217	4 351

Podle bilance prováděné od sčítání lidu v roce 1961 přibylo od konce roku 1961 do konce roku 1964 2,1 % obyvatelstva, ale dělnického obyvatelstva přibylo 3,8 % a ostatních zaměstnanců 5,4 %. Ubylo zemědělského obyvatelstva, a to nejen individuálně hospodařících zemědělců, kde dochází k úbytku především přirozeným vývojem, ale také družstevního rolnictva,

Tento proces bohužel nelze statisticky podchytit, takže o jeho působení se jen nepřímou dovidáme z celkových změn struktury obyvatelstva. Co však naše demografická statistika umožňuje v dosti široké míře, je studium *socioprofesionální homogamie a heterogamie*² zjištěné při uzavření manželství.

Je známo, že již v minulosti naše so-

¹ Definice odpovídají definicím použitým při sčítání lidu, kdy byly zjištěny výchozí údaje pro další bilance obyvatelstva podle tříd a sociálních skupin. Za dělníka je považován každý manuálně pracující za mzdu bez ohledu na to, zda vytváří materiální statky či nikoli (např. v dopravě, obchodě, ve skladech ap.); ostatní zaměstnanci jsou pracující v zaměstnaneckém poměru s převahou nemanuální práce (jsou to zejména kategorie úřednické); družstevníci podle sčítání lidu byli jak členové výrobních družstev, tak zemědělských družstev, i další osoby pracující v JZD bez ohledu na to, zda byli

členy JZD či nikoli; osoby svobodných povolání jsou ty, které nejsou ani v zaměstnaneckém, ani družstevním poměru k zaměstnavateli a jejichž hlavním příjmem jsou individuální honoráře a platby; za samostatné hospodařící jsou považováni ti, kdo žijí ze své nynější nebo dřívější práce vyplývající z vlastnictví výrobních prostředků (rolníci, řemeslníci, živnostníci ap.), resp. majetkových výnosů (dř. majitelé nemovitostí atd.).

² Homogamii, resp. indexem homogamie rozumíme procento sociálně nebo socioprofesionálně stejnorodých manželství.

Tab. 2.

Relativní zastoupení sociálních skupin obyvatelstva ČSSR v roce 1961 a 1964 (31. XII.) a vzrůst absolutního počtu (v procentech)

Sociální skupina	ČSSR		České kraje		Slovenské kraje		Vzrůst absolutního počtu 1961—1964 v %		
	1961	1964	1961	1964	1961	1964	ČSSR	ČK	SK
Dělníci	57,2	58,1	57,0	57,7	57,4	59,0	3,8	2,8	6,0
Ost. zaměst.	28,3	29,2	30,3	31,2	23,7	24,8	5,4	4,4	8,2
Družstev. rol.	9,9	8,6	9,1	8,0	11,6	10,2	—10,8	—11,5	—9,4
Ost. družtev. výrobcí	1,1	1,1	1,3	1,3	0,8	0,8	—0,6	0,8	—5,6
Drobní rolníci	3,1	2,5	1,8	1,4	6,2	4,9	—17,8	—18,6	—17,3
Svob. povolání	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	33,3	12,5	.
Remeslníci a živnostníci	0,3	0,4	0,4	0,3	0,3	0,2	—12,2	—10,8	—16,7
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	2,1	1,6	3,2

ciální skupiny byly navzájem méně uzavřené než v jiných zemích, i když pochopitelně jistá míra sociální uzavřenosti u nás vždy existovala (a dokonce ještě existuje). Avšak rigoróznost selekce byla nesporně nižší. To asi způsobilo, že sociální revoluce a přesuny obyvatelstva mezi třídami, k nimž došlo po roce 1945, měly odlišný charakter od těchto pohybů v jiných zemích, v nichž byl nastolen socialismus. Právě na studiu heterogamie, resp. homogamie našich rodin si můžeme toto tvrzení ověřit. Při sčítání v roce 1961 skoro 40 % domácností (především rodinných domácností) bylo heterogamních.

Z větších sociálních skupin je nejvyšší homogamie v existujících rodinách *družstevních rolníků*. Podmiňuje ji nepochybně

odlišná povaha práce v zemědělství. Přitom homogamie v domácnostech *samoostatně hospodařících rolníků* je dnes značně nízká, což svědčí o narůstání existujících tendencí ke smíšenosti těchto manželství (manželství kovorolníků, stavorolníků, dnes i úřednicko-zemědělských rodin ap.). Příznačné také je, že u *dělníků* je nižší homogamie než např. u *ostatních zaměstnanců*. Tento rys lze považovat za zvláště významný.

S těmito daty získanými při sčítání lidu můžeme konfrontovat údaje běžné registrace určené pro statistiku sňatků, která umožňuje jiný pohled na tuto skutečnost. Jestliže u manželství (resp. domácností) v roce 1961 byla zjištěna pro hlavní sociální skupiny homogamie ve výši 62 %,

Tab. 3.

Sociální homogamie manželství v ČSSR podle sčítání lidu 1. III. 1961, kde byli oba manželé:

Sociální skupina manžela	Počet domácností podle sociální příslušnosti muže v tisících			Procento domácností, kde žena přísluší k téže skupině jako muž		
	ČSSR	ČK	SK	ČSSR	ČK	SK
Dělníci	856	664	192	55,6	61,3	35,8
Ostatní zaměst.	538	429	109	61,4	59,7	68,0
Družstevní rolníci	221	165	56	92,3	92,9	90,7
Ostat. družstev.	17	15	2	27,7	28,4	23,0
Samostatní zemědělci	4	3	1	33,8	39,7	22,0
Ostatní	3	2	1	3,3	5,7	7,4
Celkem	1639	1278	361	62,1	64,3	54,2

Pramen: Z. Jureček — O. Ullmann, *Sociálně ekonomická smíšenost rodin a klasifikace závislých osob*. Demografie, 1964, VII, 4.

Tab. 4.

Sociální skupiny snoubenců v ČSSR v roce 1961 a 1964 a index homogamie podle obou snoubenců v %

Sociální skupina ženichů	Úhrn sňatků	Sociální skupina nevěst				Homogamie podle	
		dělnice	úřednice	družstevnice	samo- statné	ženicha	nevěsty
Rok 1961							
Dělníci	75 415	55 407	17 088	2 290	475	73,5	84,7
Úředníci	27 097	8 636	17 955	321	38	66,3	50,4
Družstevníci	2 087	949	250	861	24	41,3	24,6
Samostatní	433	252	38	26	114	26,3	17,5
Celkem ¹⁾	105 546	65 387	35 614	3 502	651	70,4	70,4
Rok 1964							
Dělníci	79 689	58 476	19 027	1 976	137	73,4	84,3
Úředníci	28 512	9 636	18 428	318	20	64,6	48,5
Družstevníci	1 915	944	261	695	9	36,3	23,1
Samostatní	274	182	22	14	55	20,1	24,8
Celkem ¹⁾	110 793	69 344	37 996	3 008	222	70,1	70,1

1) Úhrny nesouhlasí o neudané případy

jde jednak o výsledek dlouhodobého procesu, jednak o data průřezová. Postavme vedle nich data o sociální příslušnosti nově uzavíraných manželství. Homogamie se v nich jeví o něco vyšší, avšak je to částečně způsobeno tím, že zde máme jen čtyři sociální skupiny. Během tří let homogamie i těchto velikých skupin

klesla, což svědčí o pokračujícím procesu sociálního míšení našich rodin.

Podle shora uvedených dat vidíme, že u nově vznikajících manželství je nejvyšší homogamie u dělníků, ať nazíráno z hlediska ženichů nebo z hlediska nevěst. Procento homogamie kleslo u všech so-

Tab. 5.

Povolání snoubenců v ČSSR při uzavření manželství v roce 1961 a 1964

Povolání	Rok 1961				Rok 1964			
	Ženiši		Nevěsty		Ženiši		Nevěsty	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Prům. dělníci	58 822	55,7	44 653	42,3	62 144	56,1	46 370	41,9
Zeměděl. dělníci	2 659	2,5	6 562	6,2	2 267	2,0	5 889	5,3
Dopravní děl.	11 029	10,4	1 715	1,6	12 305	11,1	1 887	1,7
Ostatní dělníci	2 905	2,7	12 457	11,8	2 973	2,7	15 198	13,7
Tech. pracovníci	15 066	14,3	3 630	3,4	17 187	15,5	5 339	4,8
Admin. prac.	7 767	7,4	20 834	19,7	7 092	6,4	20 420	18,4
Zdrav. a soc. pracovníci	866	0,8	4 526	4,3	931	0,8	5 266	4,8
Učitelé, vědci, umělci	3 398	3,2	6 624	6,3	3 302	3,0	6 971	6,3
Družstev. rol.	2 063	1,9	3 438	3,3	1 909	1,7	2 998	2,7
Ostat. družstev.	24	0,0	64	0,1	6	0,0	10	0,0
Samost. zeměděl.	406	0,4	627	0,6	247	0,2	212	0,2
Ostatní samost.	27	0,0	24	0,0	27	0,0	10	0,0
Bez údaje povolání	514	0,5	392	0,4	403	0,4	223	0,2
Celkem	105 546	100,0	105 546	100,0	110 793	100,0	110 793	100,0

Tab. 6.

Ženiši a nevěsty v ČSSR podle povolání v roce 1961 a 1964

Povolání ženichů	Úhrn sňatků	Povolání nevěst												
		Průmysl. dělnice	Zeměděl. dělnice	Dopravní dělnice	Ostatní dělnice	Technic. prac.	Admin. úřednice	Zdrav. a soc. prac.	Učitelé věd., umělci	Druž. rol.	Ost. druž.	Sam. zem.	Ostat. sam.	Bez údaje
Rok 1961														
Průmysloví dělníci	58 822	32 316	3076	647	7 113	955	8 954	1823	1956	1505	37	311	12	117
Zemědělstí dělníci	2 659	707	1341	28	182	25	129	24	45	133	1	42	—	2
Dopravní dělníci	11 029	4 521	1210	759	1 510	153	1 567	309	299	566	12	95	2	26
Ostatní dělníci	2 905	950	123	36	888	67	502	145	135	35	1	12	1	10
Techničtí pracovníci	15 066	3 218	278	103	1 368	1840	5 132	1080	1775	183	3	18	2	66
Administr. pracovníci	7 767	1 711	137	97	891	276	3 262	512	729	105	3	10	—	34
Zdrav. a soc. pracovníci	866	84	1	3	71	61	210	293	120	4	—	2	—	12
Učitelé, vědci a umělci	33 398	387	32	19	236	190	796	266	1408	22	1	5	1	35
Družstevní rolníci	2 063	555	245	11	123	17	139	23	67	854	2	23	1	3
Ostatní družstevníci	24	11	1	1	2	—	3	—	1	4	—	—	—	—
Samostatní zemědělci	406	101	103	5	27	1	18	6	7	26	—	109	—	3
Ostatní samost.	27	10	1	—	5	—	4	—	2	—	—	—	5	—
Bez údaje povolání	514	82	14	6	41	45	118	40	80	4	—	—	—	84
Celkem	105 546	44 653	6562	1 715	12 457	3630	20 834	4526	6624	3438	64	627	24	392
Rok 1964														
Průmysloví dělníci	62 144	32 902	2730	823	8 928	1655	9 099	2249	2290	1318	3	87	4	56
Zemědělstí dělníci	2 267	622	1049	26	210	34	130	30	55	91	2	15	—	3
Dopravní dělníci	12 305	5 146	1277	742	1 949	246	1 690	361	328	529	4	26	—	7
Ostatní dělníci	2 973	912	113	32	1 015	65	487	143	165	29	—	5	—	7
Techničtí pracovníci	17 187	3 844	289	133	1 638	2571	5 192	1325	1921	203	—	9	—	62
Administr. pracovníci	7 092	1 657	135	77	926	366	2 655	483	682	79	—	7	3	22
Zdrav. a soc. pracovníci	931	108	5	6	81	62	187	330	142	6	—	—	—	4
Učitelé, vědci a umělci	3 302	450	31	21	235	247	728	263	1274	30	—	1	—	22
Družstevní rolníci	1 909	580	188	18	154	39	138	33	50	694	—	8	1	6
Ostat. družstevníci	6	2	1	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Samostatní zemědělci	247	76	66	2	24	2	5	3	2	13	—	53	—	1
Ostatní samost.	27	8	1	1	4	—	7	1	2	1	—	—	2	—
Bez údaje povolání	403	63	4	6	33	51	102	45	60	5	—	1	—	33
Celkem	110 793	46 370	5889	1887	15 198	5339	20 420	5266	6971	2998	10	212	10	223

ciálních skupin s výjimkou žen zařazených do skupiny samostatně hospodařících, avšak absolutní počet je příliš malý, aby bylo možno jej označit za významný.

Vedle těchto velikých sociálních skupin uveďme ještě podrobnější data o skupinách *socioprofesionálních*. Nejprve četnost a rozložení za obě pohlaví. Analýza i absolutních dat poskytuje dosti podrobný obraz naší sociální skutečnosti. (Viz tab. 5.) Kromě početně nevýznamných skupin můžeme sledovat, jak i v krátkém časovém odstupu dochází k sociálnímu pohybu v hlavních skupinách, a tedy jak se zvolna formuje naše společenská skutečnost. Doplňme však strukturální data údaji kombinačními. Pro nedostatek místa nelze publikovat všechna data, např. odděleně za české a za slovenské kraje. Zde musíme odkázat na pramenný mate-

mogamie podle obou pohlaví. Vzhledem k tomu, že je vypočítáván z dvanácti socioprofesionálních skupin (a navíc ze skupiny neudané příslušnosti), je tento index pochopitelně nižší než při výpočtu pro čtyři základní sociální skupiny. I on se během tří let snížil, takže i zde máme potvrzeno, že proces dalšího prostupování společenských skupin v obyvatelstvu pokračuje. Objasnění rozdílu indexu homogamie pro ženichy a nevěsty snad vyplývá z rozboru absolutních dat, takže nemá význam jej blíže vysvětlovat. Vidíme, jak u některých povolání je to spíše muž, který volí ženu ze stejné společenské skupiny (např. zemědělství dělníci; otázka *způsobu volby* leží mimo naši informaci), jinde je to žena, která určuje příslušnost svého ženicha (průmyslové dělnice, technické pracovnice).

Tab. 7.

Homogamie podle povolání a pohlaví v ČSSR v roce 1961 a 1964

Povolání	Homogamie v roce 1961 podle		Homogamie v roce 1964 podle	
	ženichů	nevěst	ženichů	nevěst
Prům. dělníci	54,9	72,4	52,9	71,0
Zemědělství dělníci	50,4	20,4	46,3	17,8
Dopravní dělníci	6,9	44,3	6,0	39,3
Ostatní dělníci	30,6	7,1	34,1	6,7
Techničtí pracovníci	12,2	50,7	15,0	48,2
Administrativní úředníci	42,7	15,7	37,4	13,0
Zdrav. a soc. pracovníci	34,4	6,6	35,4	6,3
Učitelé, věd. a umělci	49,4	21,3	38,6	18,3
Družstevní rolníci	41,4	24,8	36,4	23,1
Ostatní družstevníci	16,7	6,3	16,7	10,0
Samostatní zemědělci	26,8	17,4	21,5	25,0
Ost. samost.	18,5	20,8	7,4	20,0
Bez údaje	16,3	21,4	8,2	14,8
Celkem	40,9	40,9	39,1	39,1

riál zpracováváný v oddělení demografické statistiky ÚKLKS, z něhož jsme zpracovali celostátní kombinační tabulku za rok 1961 a 1964 o vzájemných kombinacích socioprofesionální příslušnosti ženichů a nevěst v uvedených letech. (Viz tab. 6.)

Z uvedených dat lze vypočítat *index ho-*

Protože smyslem tohoto článku je pouze ukázat na možnosti studia homogamie a heterogamie v naší společnosti, a nikoli provádět přímo jejich rozbor ve větších podrobnostech, uvedl jsem jen několik ilustrativních údajů pro informaci o těchto možnostech, které nám poskytuje běžný statistický materiál.

Marxistická sociologie a konkrétní sociologické průzkumy v Bulharsku

RADI VASILEV, STOJAN MICHAJLOV

Filosofický ústav, Sofia

Pojetí marxistické sociologie jako samostatné nefilosofické společenské vědy bylo v marxistické literatuře poprvé formulováno a náležitě zdůvodněno právě v Bulharsku. Bylo to provedeno již před čtvrt stoletím vynikajícím bulharským marxistickým filosofem akademikem Todorom Pavlovem v prvním bulharském vydání jeho velké práce *Teorija na otrazhenieto* (Teorie odrazu). V tomto svém díle Todor Pavlov nejen vyslovil, ale i odůvodnil názor, že zatímco historický materialismus, má filosofický charakter, je neoddělitelnou součástí marxisticko-leninské filosofie, je marxisticko-leninská sociologie nejobecnější nefilosofickou vědou o společnosti, která má za předmět výzkum „struktury a strukturální zákonitosti společnosti“.¹

Proto tedy, když v průběhu přehodnocování některých hodnot započatého ihned po XX. sjezdu KSSS i v oblasti marxistické vědy o společnosti vyvstala otázka skutečného charakteru a předmětu historického materialismu, a když ve spojení s tím se nevyhnutelně stala aktuální i otázka marxistické sociologie a konkrétních sociologických průzkumů, nebyly tyto problémy pro bulharské marxistické teoretiky nijak nové. Sice jen zčásti, avšak přece jen i této skutečnosti lze děkovat za okolnost, že u nás diskuse o předmětu, charakteru a vzájemných vztazích historického materialismu, vědeckého komunismu a marxistické sociologie proběhla s jistými zvláštnostmi. Abstrahujeme-li od některých druhořadých nuancí, soustředily se v procesu diskuse o výše uvedených otázkách názory u nás zastoupené konec konců na dvě hlavní, navzájem protichůdná pojetí.

Podle prvního z těchto pojetí splyvá marxistická sociologie (která má za před-

mět zkoumání společnosti a obecné zákony jejího vývoje) s historickým materialismem, jenž má filosofický charakter a představuje součást marxistické filosofie. Vědecký komunismus má však za předmět obecné zákonitosti socialistické revoluce a budování socialismu a komunismu; je třetí součástí marxismu-leninismu a nemá ani filosofický, ani sociologický charakter.

Podle druhého pojetí má historický materialismus filosofický charakter a je neoddělitelnou součástí marxistické filosofie. Marxistická sociologie je samostatnou nefilosofickou společenskou vědou, jejímž jádrem je vědecký komunismus. Vědecký komunismus má tudíž sociologický, nefilosofický charakter — začleňuje se do marxistické sociologie, zabývá se sociologickými problémy přechodu od kapitalismu ke komunismu a sociologickými problémy budování a vývoje komunistické společnosti.

První ze dvou hlavních zde načrtnutých pojetí sporné otázky mělo v tisku jen nepatrný ohlas a nedostalo se mu odpovídajícího a podrobnějšího odůvodnění.

Naproti tomu druhé pojetí bylo u nás řadou marxistických teoretiků důkladně a s použitím pádných argumentů obhajováno. Nejsoustavnější a nejpřesvědčivější vědeckou obhajobou a konkretizací tohoto pojetí provedl a k dalšímu jeho rozvoji přispěl universitní profesor Živko Ošavkov — nejdříve ve své práci *Istoričeskijat materializam i sociologija* (Historický materialismus a sociologie),² napsané speciálně za tímto účelem, a později v několika studiích a statích uveřejněných v *Izvestija na Instituta po filosofija pri Balgarskata akademija na naukite a v periodickém tisku.*

¹ Todor Pavlov: *Teorija na otrazhenieto*, „Narizdat“, Sofia 1947, str. 353. — Pozn. překl.: Viz i Todor Pavlov, *Teória odrazu*, Slovenská akadémia vied a umení, Bratislava 1951, str. 344 (kapitola piata, *Filozofia a sociologia*): „No, úloha vedy o spoločnosti... je práve vo

výskume tejto štruktúry a štruktúrnej zákonitosti spoločnosti.“

² Viz Živko Ošavkov: *Istoričeskijat materializam i sociologija*, Izdateilstvo na BAN, Sofia, 1958, 291 stran.

V těchto publikacích Ž. Ošavkova je rozvinuto pojetí sociologie jako nejobecnější nefilosofické vědy o společnosti, která má za předmět obecné specifické zvláštnosti společnosti, její obecnou strukturu i strukturální změny, a obecné (sociologické) zákony společenského vývoje, tj. zákonitě vzájemné působení hlavních oblastí nebo stránek společenského života — ekonomiky, politiky, práva, morálky, umění, způsobu života atd. v procesu jejího vývoje. Jiné společenské vědy jsou zkoumány jako vědy mající za předmět specifické zvláštnosti, strukturu a zákony vývoje té či oné oblasti nebo stránky společenského života. Vědecký komunismus nemá filosofický charakter. Je to nefilosofická společenská věda, ne však druhu politické ekonomie, etnografie, jazykovědy, etiky apod., ježto jeho předmětem není ten či onen společenský jev nebo ta či ona stránka života společnosti (to jsou předměty uvedených nefilosofických společenských věd). Předmětem vědeckého komunismu je struktura, vzájemný vztah rozličných stránek a obecných zákonů vývoje celé kapitalistické společnosti a její přechod k socialismu a komunismu, jakož i struktura a vzájemný vztah různých stránek a obecných zákonů vývoje socialismu a komunismu. Z toho důvodu má vědecký komunismus sociologický charakter. Jinými slovy, vědecký komunismus je především a hlavně sociologií kapitalismu a socialismu, přechodu kapitalismu ke komunismu. Se zřetelem k tomu představuje vědecký komunismus hlavní obsah, jádro marxisticko-leninské sociologie.

Poněvadž hlavní úlohou marxisticko-leninské sociologie je objevovat obecné zákony společensko-historického vývoje a zdůvodňovat zákonitý charakter vývoje společnosti od kapitalismu k socialismu, je to věda, která by si mohla nejméně dovolit zásadní ideologické kompromisy. Metodologickým základem rozpracování marxisticko-leninské sociologie je historický materialismus (rozumí se, že v nedílném spojení s dialektickým materialismem).³

Takto v nejobecnějších rysech načrtnuté chápání marxistické sociologie a jejího vztahu k historickému materialismu, vědeckému komunismu a ostatním společenským vědám získává u nás v posledních letech stále víc a více půdy. Možno klidně říci, že v naší zemi je dnes toto pojetí sdíleno všemi pracovníky, kteří se zabývají teorií a praxí konkrétních sociologických průzkumů. Ačkoliv má stále ještě své odpůrce (hlavně mezi teoretickými pracovníky-marxisty, především filozofy, kteří se nezabývají konkrétními sociologickými průzkumy), skutečností je, že diskuse o těchto problémech v tisku značně utichly, když bylo praxi konkrétních sociologických průzkumů více méně ponecháno, aby řekla své vážné slovo také ke sporu kolem diskutovaného problému předmětu, charakteru a vzájemného vztahu marxistické sociologie, historického materialismu, vědeckého komunismu a ostatních společenských věd.

Co lze říci o konkrétních sociologických výzkumech u nás? Z historického hlediska nemají konkrétní sociologické průzkumy v Bulharsku žádnou tradici. Rozumí se, že už v kapitalistickém Bulharsku bylo vykonáno nemálo různých konkrétních průzkumů společenské skutečnosti; později byla ovšem provedena řada rozličných konkrétních průzkumů společenské skutečnosti zvláště za éry lidové vlády, a to jak ze strany státních orgánů, tak i (řidčeji) ze strany vědeckých institucí a jednotlivých vědeckých pracovníků-ekonomů, pedagogů, etnografů, právníků aj. Avšak všechny podobné průzkumy bez výjimky postrádaly sociologický charakter. Byly to ekonomické, demografické, statistické aj. průzkumy jednotlivých objektů, prováděné přitom často individuálně a spontánně, takřka bez použití moderních matematických a jiných metod.⁴

Po vítězství socialistické revoluce v Bulharsku se začaly vytvářet příznivější podmínky pro rozvoj společenských věd. Přiměřeně stupni svého vývoje a konsolidace napomáhaly jednotlivé společenské vědy straně v jejím úsilí o realizaci společenského rozvoje v Bulharsku cestou socia-

³ Viz Živko Ošavkov, op. cit., str. 217, 219, 261 aj.

⁴ Rozsahem omezený byl i svého času jediný speciální sociologický konkrétní průzkum způsobu života a psychologie bulharského lidu, provedený individuálně v těžkých podmínkách fašismu mladým, nadšeným a talentovaným bulharským mar-

xistickým sociologem Ivanem Chadžijským, který hrdinně padl jako dobrovolník ve vlastenecké válce proti hitlerovskému Německu na podzim r. 1944. (Viz Ivan Chadžijski, *Rit i duševnost na našija narod* [Způsob života a psychologie našeho lidu] Sofie, Izdatelstvo „Chemus“ 1945.)

lismu na vědeckém základě: I sama strana aplikovala tvůrčím způsobem marxismus-leninismus ve shodě s konkrétními podmínkami v našem státě jednak využíváním výsledků různých společenských věd za tímto účelem, jednak shromažďováním ohromného faktického materiálu. Naneštěstí však v době kultu osobnosti nebyla tato činnost strany a společenských věd ani dostatečná, ani na potřebné úrovni. Příliš trpěla subjektivismem a dogmatismem. A o konkrétních vědeckých sociologických průzkumech tehdy nemohlo být ani řeči.

Jako ve všech socialistických státech, tak i v naší zemi vznikly podmínky k zahájení konkrétních sociologických průzkumů teprve po XX. sjezdu KSSS; v našem státě k tomu došlo speciálně po historickém Dubnovém zasedání ÚV BKS r. 1956. Pod blahodárným vlivem usnesení XX. sjezdu KSSS a Dubnového zasedání ÚV BKS vyvstala u nás v průběhu teoretické diskuse o charakteru, předmětu a vzájemném vztahu historického materialismu, vědeckého komunismu a marxistické sociologie nutně otázka konkrétních sociologických průzkumů. Naštěstí nezabránily názorové rozdíly v teoretickém sporu o otázce historického materialismu, vědeckého komunismu a marxistické sociologie většině zastánců správných hledisek dosáhnout shody v otázce potřeby a užitečnosti konkrétních sociologických průzkumů. Tím spíše, že sama strana zaujala svého času ke konkrétním sociologickým a ostatním sociálním výzkumům vyhraněné kladné stanovisko, poněvadž jsou jednou z hlavních forem tvůrčího rozvoje příslušných společenských věd v podmínkách socialismu a jsou pro praxi budování komunistické společnosti životně nezbytné, neboť toto budování se nemůže dít jinak než plánovitě, na vědeckém základě. Stačí jen připomenout skutečnost, že na osmém sjezdu BKS (roku 1962) první tajemník ÚV Todor Živkov silně zdůraznil nutnost vytvoření ještě příznivějších podmínek pro konkrétní sociologické průzkumy v našem státě.⁵

Za takovéto situace začala řada marxistů pracujících především v oblasti his-

torického materialismu projevovat stále živější zájem o teorii a praxi konkrétních sociologických průzkumů. Především se jejich úsilí zaměřilo na teoretické vysvětlení otázek vztahujících se k nutnosti, předmětu, metodologii, metodice a organizaci konkrétních marxistických sociologických průzkumů socialistické skutečnosti v našem státě. V souvislosti s tím začali úporně studovat zkušenosti klasiků marxismu v oboru sociologických průzkumů a generalizací. Podle možnosti byly prostudovány také zkušenosti ze sociologických průzkumů provedených v některých socialistických státech, především v SSSR, v Polsku a v Československu. Velká pozornost byla věnována statistické teorii a praxi a zvláště matematické statistice, a ve spojení s tím i teorii pravděpodobnosti. Provedeno bylo také zvláště ní zhodnocení zkušeností buržoazních empirických sociologických průzkumů z pozic marxismu-leninismu, atd.

Je samozřejmé, že k tomu nedošlo náraz, ale během několika let. Důležitou roli v tomto procesu hrála celostátní sociologická porada na podzim roku 1961, organizovaná Sociologickou společností v Lidové republice Bulharské a Filosofickým ústavem BAV. Byla věnována projednání otázek metodologie, metodiky a organizace sociologických průzkumů. Na této poradě byly z dosavadních diskusí vyvozeny závěry, přičemž byla odhalena a silně kritizována metodologická nesprávnost buržoazních sociologických průzkumů a byly zobecněny zkušenosti ze sociologických průzkumů v Bulharsku a v ostatních socialistických státech. Proto měla porada velký význam pro úsilí o vhodnou organizaci a správné provádění sociologických průzkumů na vysoké filosofické a metodologické úrovni.

Tak byly vytvořeny teoreticko-metodologické předpoklady pro rozvíjení sociologických průzkumů v našem státě.

* * *

V Bulharsku nebyly dosud zřízeny samostatné vědecké instituce pro sociologii a sociologické průzkumy.

⁵ Todor Živkov, *Otčet na Centralnija komitet na Balgarskata komunističeska partija pred Osmija kongres na Partijata* (Zpráva Ústředního

výboru Bulharské komunistické strany Osmému sjezdu strany) Izdatelstvo na BKP, Sofia 1962, s. 191.

Metodologickým střediskem sociologických průzkumů v našem státě se stalo oddělení historického materialismu ve Filosofickém ústavu BAV. Vede je profesor Živko Ošavkov. V rámci oddělení historického materialismu byla organizována skupina pro vědecký komunismus (šest vědeckých pracovníků, čtyři vědeckí techničtí pracovníci, dva aspiranti), která se speciálně zabývá sociologickými otázkami, včetně provádění sociologických průzkumů. Plánuje se převedení skupiny pro vědecký komunismus v samostatnou vědeckou instituci pro sociologii při BAV.

Kromě toho byla při Ústřední radě odborů vytvořena začátkem roku 1963 vědecká skupina pro sociologii práce. V jejím čele je vedoucí vědecký pracovník Zachari Stajkov. Byla v ní utvořena tři oddělení pro zkoumání různých otázek sociologie práce. Ve skupině pracuje celkem asi dvacet pět vědeckých pracovníků z vědeckých ústavů BAV a z vysokých škol jako aktiv dobrovolníků.

Začátkem roku 1964 bylo založeno Středisko pro výzkum otázek mládeže při deníku „Narodna mladež“, které má jednoho stálého placeného pracovníka. Toto středisko provádí ankety veřejného mínění mládeže o důležitých otázkách společenského vývoje.

Při generální prokuratuře LRB funguje již několik let skupina pro zkoumání příčin trestné činnosti (s několika stálými placenými pracovníky); plánuje se přeměna této skupiny ve zvláštní vědecký ústav.

Při studijním oboru filosofie na Sofijské státní universitě je „sociologický kroužek“, jehož práci se účastní studenti filosofie za vedení profesora Kirila Vasileva.

Je třeba poznamenat, že na katedře dialektického a historického materialismu na Sofijské státní universitě, na katedře filosofie na Vysoké stranické škole při ÚV BKS, na Etnografickém ústavě BAV a rovněž i na jiných vysokoškolských ústavech jsou vědeckí pracovníci, kteří se zúčastňují sociologických průzkumů a sami takové průzkumy ve spojení se svou vědeckovýzkumnou činností organizují.

Pracovníci sociologie v našem státě jsou sdruženi v Sociologické společnosti při BAV, utvořené roku 1959. Sociologic-

ká společnost při BAV je členem Mezinárodní sociologické asociace. Provádí některá opatření pro koordinaci sociologických průzkumů, organizuje diskuse o teoretických otázkách, propaguje sociologické poznatky atd.

Na našich vysokých školách se prozatím o sociologii nebo o metodice a organizaci sociologických průzkumů nepřednáší. Je v plánu zavést disciplínu „vědecký komunismus“, která má sociologický charakter a která ve skutečnosti představuje, jak bylo řečeno, sociologii socialismu a komunismu. Na vysokých školách obor sociologie také ještě nebyl zaveden. Sociologické kádry (vědeckí pracovníci, aspiranti atd.) se získávají především z řad specialistů a s filosofickým, ekonomickým, právnickým, statistickým a jiným vzděláním.

* * *

První sociologické průzkumy u nás provedl Z. Stajkov o časovém rozpočtu jednotlivých nečetných skupin dělníků, zemědělských družstevníků a studentů v r. 1958. Zároveň se vzrůstem společenských potřeb a se šířením popularity sociologických otázek, a rovněž tak i v důsledku diskuse o místu a úloze marxistické sociologie v marxistické vědě o společnosti a ve vývoji socialistické společnosti, začal se zvyšovat počet sociologických průzkumů.

Tak Středisko pro zkoumání otázek mládeže při deníku „Narodna mladež“ provedlo dosud několik anket: *Autoportrét nynější generace*, *My a naše doba*, *Ty a Tvá společnost*, anketa s pionýry *Co bys učinil, kdybys byl neviditelný*, atd. Obyčejně se provádějí tyto ankety tak, že se otázky uveřejňují v deníku (otázky jsou veřejné). (Pozn. překl.: Myslí se tu deník „Narodna mladež“ — odpovídá našemu deníku *Mladá fronta*.) Způsob odpovídání se řídí přáním a iniciativou mladých čtenářů časopisu. Proto je počet účastníků ankety různý. Např. první ankety se zúčastnilo 6787 mladých lidí, druhé 1211 mladých lidí atd. Je jasné, že takové údaje nejsou vhodné pro přesné statistické zpracování. Jsou spíše průzkumem stavu veřejného mínění části mládeže (účastníků ankety) o příslušných otázkách. Po vědecké stránce trpí tyto

ankety podstatným nedostatkem — mají význam pro shromažďování jistého empirického materiálu, který může posloužit jako ilustrace nebo vzorek, ne však jako základ pro vědecky podložené závěry.

Podobné ankety organizuje také redakce časopisu „Mladež“. Dosud byly uspořádány tyto ankety: o vyspělosti nynější generace, o využití volného času, o mladém rodině, o orientaci volby povolání a o občanské orientaci, o postavení mladé dívky. Významnější byla anketa o mladém odborníkovi, provedená pomocí zvláštního dotazníku, který vyplňovali mladí odborníci. Do průzkumu byli pojati představitelé všech hlavních typů odborníků: agronomové, ekonomové, inženýři a technici, zootechnici, zvěrolékaři — celkem asi 2000 lidí ze všech oblastí země.

Z podnětu redakce časopisu *Problemi na mira i socialismu* byl na podzim roku 1963 proveden za vedení Z. Stajkova socialistický průzkum rozpočtu volného času městského obyvatelstva v Bulharsku. Tentýž průzkum byl proveden i v Maďarsku, Polsku a SSSR. Metodika průzkumu byla navržena redakcí časopisu *Otázky míru a socialismu*. Bylo použito tzv. „metody kvótního výběru“. Celkem bylo dotázáno 1200 lidí ze 17 měst. Města byla vybrána tak, že vzájemný poměr všech čtyř druhů měst podle velikosti odpovídá v průřezu (proporcionálně) vzájemnému poměru obyvatelstva, které bydlí v těchto kategoriích měst. Počet dotázaných osob v každé skupině měst byl určen v souladu s objektivními proporcemi městského obyvatelstva. Dotázané osoby byly vybírány podle pěti kritérií: podle pohlaví, věku, zaměstnání, rodinného stavu, vzdělání. Tyto skupiny byly vybrány v proporcích, které zhruba odpovídají objektivní struktuře městského obyvatelstva.

Sociologický průzkum byl proveden na základě jediného dotazníku, který byl vyplněn výzkumníkem za řízeného rozhovoru s dotázanou osobou. Důležitou zvláštností tohoto průzkumu je okolnost, že se neudává objem času spotřebované-

ho pro jednotlivé složky volného času, ale zachycuje se pouze frekvence příslušné složky.

Výsledky průzkumu volného času městského obyvatelstva v Bulharsku jsou uvedeny v článku Z. Stajkova, otištěném v časopise *Otázky míru a socialismu*⁶.

Na jaře r. 1965 provedl Sociologický kroužek při studijním oboru filosofie na Sofijské státní universitě pod vedením profesora Kirila Vasileva zajímavý sociologický průzkum orientace volby povolání nastávajících abiturientů středních všeobecně vzdělávacích škol. Zpracování a publikace údajů však dosud nejsou skončeny.

V roce 1965 byl proveden velký sociologický průzkum na téma *Kino a divák* pod vedením doc. Dimitra Josipova; jeho výsledky se také ještě zpracovávají.

Skupina pro zkoumání příčin trestné činnosti při generální prokuratuře BLR zkoumala za velmi aktivní vědecké spolupráce příslušných pracovníků oddělení historického materialismu Filosofického ústavu příčiny některých druhů deliktů za socialismu.

Speciálnější studium se zřetelem na okruh, program a metodiku si zaslouží průzkumy některých otázek sociologie práce a zvláště průzkum religiozity.

* * *

Jeden z prvních velkých sociologických průzkumů je průzkum socialistického součtení, konkrétněji mládežnických brigád komunistické práce na podzim roku 1961. Byl organizován oddělením ekonomické propagandy ÚV Komsomolu (DKMS, Dimitrovski komunističeski mladežky šajuz, zkrác. Dimitrovski Komsomol, pozn. překl.) a oddělením historického materialismu Filosofického ústavu. Průzkum měl být proveden do všech podrobností. Byly do něho pojaty mládežnické brigády komunistické práce ve všech odvětvích průmyslu. Jako mládežnická byla označena taková brigáda, v níž alespoň 75 %⁰ dělníků nedosáhlo věku 28 let. Bylo zkoumáno všech 167 brigád (1791 lidí),

⁶ Zachari Stajkov, *Njakoi socialno-ikonomičeski problemi na svobodnoto vreme v Bălgarija..* — Český překlad článku viz časopis *Otázky míru a socialismu* č. 10/1964, příloha str. 2 a další. Podle českého překladu byly dotázané osoby vybírány

na základě šesti kritérií: zaměstnání, pohlaví, věku, vzdělání, rodinného stavu, typu městského bydlení. Bulharský originál článku je uveřejněn v bulharském vydání časopisu *Otázky míru a socialismu*, č. 10/1964 (v příloze). Pozn. překladaatele.

z nichž 133 brigád (1426 lidí) již titul „brigáda komunistické práce“ mělo, 32 brigád (349 lidí) se o tento titul ucházelo, 2 brigády (16 lidí) se soutěžení brigád komunistické práce nezúčastnily. Průzkum byl proveden za účasti dvaceti čtyř členů anketní komise ze Sofie (ekonomů, filosofů, studentů, pracovníků ÚV DKMS). Každý z nich vedl vyplňování dotazníků ve dvou nebo ve třech krajích.

Sociologický průzkum mládežnických brigád komunistické práce byl proveden pomocí tří dotazníků. První z nich se týkal brigády komunistické práce; byl vyplňován vedoucím brigády a zahrnoval údaje o kolektivních opatřeních a činnosti brigády; druhý se týkal každého člena brigády; byl vyplňován členem samým a obsahoval osobní data charakterizující dosti globálně jeho činnost a vlastnosti; třetí se vztahoval k časovému rozpočtu tří dnů (všední den, den přede dnem pracovního klidu, den pracovního klidu) každého člena dotázaných brigád; byl vyplňován metodou autofotografie. Zkušenosti z tohoto průzkumu rozpočtu volného času ukazují, že při takovém průzkumu je nezbytné pořizovat autofotografie způsobem umožňujícím periodickou kontrolu a pomoc výzkumníka (např. obden nebo ob dva dny). To dává možnost neutralizovat prvky podečňování průzkumu, vyhnout se chybám při vykazování složek volného času pro nedostatek zkušenosti dotázaných osob a vůbec při zpřesňování složek volného času podle druhu a množství stráveného času, pokud si ovšem dotázaná osoba jasně a dobře pamatuje, co v příslušné době udělala.

Z hlediska do průzkumu pojatých brigád komunistické práce, které již získaly tento titul, je výše uvedený průzkum zcela reprezentativní. Avšak z hlediska do výzkumu pojatých brigád, které o získání titulu teprve usilují, a brigád, které se soutěže za komunistickou práci neúčastní, to říci nelze. Vzájemný vztah mezi uvedenými třemi druhy brigád, stejně jako vzájemný vztah mezi počtem jejich členů, není matematicky zdůvodněn. Proto jejich porovnání mají význam vzorů a nikoli vědeckého závěru a faktů.

Cílem průzkumu bylo objasnit vztah, ukázat úspěchy a nedostatky, úlohu a výhledy socialistického soutěžení této etapy v podobě hnutí za komunistickou práci. Na podkladě materiálů průzkumu z roku 1962 byla publikována kniha napsaná osmi autory. Na konci této knihy je jako příloha uveřejněn článek o metodice a organizaci průzkumu; jsou tam uvedeny základní údaje průzkumu formou padesáti dvou statistických tabulek⁷.

Druhý velký analogický sociologický průzkum hnutí za komunistickou práci byl proveden na podzim roku 1963 vědeckou skupinou pro sociologické průzkumy při Ústřední radě odborů. Liší se od prvního průzkumu v těchto bodech: předně, byly zkoumány brigády komunistické práce i jinde než v těžkém průmyslu; za druhé, byl vyplňován ještě jeden dotazník (o poměru k práci a o kolektivismu v brigádách); za třetí, byly dotazovány všechny brigády komunistické práce, nejen mládežnické; za čtvrté, byl zkoumán několikanásobně větší počet dělníků (asi 6000 lidí). Shora uvedená charakteristika prvního výzkumu brigád komunistické práce v zásadě platí také pro druhý průzkum. Výsledky tohoto posledního průzkumu byly podrobeny rozboru a publikovány ve společné práci napsané početným kolektivem autorů; sem byly pojaty také základní údaje průzkumu ve formě statistických tabulek⁸.

Dosud největší sociologický průzkum v Bulharsku, provedený na vysoké vědecké úrovni, je nesporně průzkum religiozity obyvatelstva. Byl organizován a proveden oddělením historického materialismu Filosofického ústavu BAV za vedení profesora Živko Ošavkova. Cílem tohoto průzkumu bylo zjistit procento věřících, jejich strukturu podle územních oblastí, věku, pohlaví, zaměstnání apod., jejich rozdělení podle rodinného stavu, sociálního postavení, vzdělání, zkoumat příčiny religiozity za socialismu a formy jejího projevu. Mimo to byl průzkum velkým pokusem prověřujícím možnosti stochastické metody (metody používající počtu pravděpodobnosti) při průzkumu forem společenského vědomí.

⁷ Viz sborník *Učim se da rabotim i živeem po komunističeski*, Nakladatelství Narodna mladež, Sofia, 1962.

⁸ Viz sborník *Dviženieto za komunističeski trud*, Profizdat, Sofia 1963.

Úspěch každého sociologického průzkumu závisí především na přesném a úplném určení toho, co je nutno stanovit, objevit, prozkoumat. Toto vše se odráží v dotaznících. Při průzkumu religiozity obyvatelstva v Bulharsku bylo použito tři dotazníků. První dotazník byl vyplňován pro každou dotázanou osobu. Obsahuje čtyřicet šest otázek, které podávají dosti úplnou sociální charakteristiku dotyčné osoby a jejích náboženských projevů, je-li to osoba věřící. Pojem „věřící“ je určen na základě kritérií, z nichž každé lze pozorovat zvenčí (zúčastňuje-li se dotyčná osoba náboženských obřadů, modlí-li se, má-li v bytě náboženský koutek, uzavřela-li církevní sňatek, dává-li sloužit zádušní obřady za zemřelé osoby jí blízké, účastní-li se na Dušičky obřadů za mrtvé, je-li pověřivá atd. Věřící jsou rozděleni podle stupně religiozity na tři skupiny. Ve skutečnosti byly zpracovány, analyzovány a publikovány pouze údaje z tohoto dotazníku.

Druhý dotazník měl za účel charakterizovat každé obydlené místo, v němž dotázané osoby žily. Nakonec se ukázalo, že údaje z tohoto dotazníku se nemohou porovnávat s údaji prvního dotazníku, poněvadž nejsou dostatečně reprezentativní. Proto bylo údajů z druhého dotazníku použito jen zčásti. Třetí dotazník obsahuje pouze tři kontrolní otázky, které se vztahují k religiozitě dotázaných osob.

Obsahují-li dotazníky otázky omezující shromažďované údaje, rozhoduje o hodnověrnosti těchto údajů způsob, jak jsou vyplňovány. Obvykle se při sociologických průzkumech používá písemné ankety, při níž dotázané osoby vyplňují dotazník samy. Přes přísnou anonymitu průzkumu skrývala uvedená metoda v tomto případě mnohá nebezpečí. Proto bylo při vyplňování základního dotazníku (č. 1) použito jiné metody. Její podstata spočívá v tom, že dotazník je vyplňován výzkumníkem. Podmínkou je, aby výzkumník dobře znal dotázanou osobu a aby na každý způsob před vyplněním dotazníku o ní pohovořil ještě se dvěma nebo třemi lidmi, kteří ji také dobře znají. Vyplňování dotazníku tímto způsobem má přinejmenším dvě přednosti: za prvé, výzkumník doplňuje své poznatky a informace některými podrobnostmi a fakty vztahujícími se k vědomí a projevům do-

tazované osoby v době předběžných rozhovorů o ní; za druhé, objeví-li se za rozhovoru nějaké diskrepance v odpovědích na některé otázky dotazníku, má výzkumník možnost dodatečnými informacemi, které získá případně i od dotázané osoby, zpřesnit svůj názor a dosáhnout objektivního a přesného zhodnocení.

Je jasné, že proti použití výše zmíněné metody lze mít námitky. Vždyť se přece v tomto případě zkoumá jen jedna forma vědomí člověka. A obvykle se předpokládá, že se může o svém vědomí vyslovit nejlépe člověk sám. Při tom mohou mít výzkumníci k dotázané osobě osobní vztah, a to pak může vést k jejímu nepřesnému zhodnocení. Na druhou námitku lze odpovědět ihned: ani dotázané osoby samy by v řadě případů nebyly ochotny odpovědět naprosto upřímně, zvláště máme-li na zřeteli delikátnost otázky, která je v našem případě předmětem zkoumání. Zjistili jsme to v předvýzkumu, a to nás vlastně přimělo k tomu, abychom hledali jiný způsob vyplňování dotazníku. Celkem vzato, nemáme důvody bezpodmínečně věřit v upřímnost dotázaných osob a nevěřit výzkumníkům. Je třeba zdůraznit, že výzkumníci byli získáváni z řad učitelů, duchodců a aktivistů společenských organizací, kteří mají potřebnou kulturní úroveň (alespoň středoškolské vzdělání), zkušenost ze společenských organizací, a požívají autority mezi obyvatelstvem. Velmi důležité je, že případné nepřesnosti z jejich strany jsou aspoň ve většině případů a do značné míry korigovány tím, že vyplňují dotazník po předběžných rozhovorech o dotázané osobě.

Pokud jde o druhou námitku, tj. že člověk sám nejlépe zná své názory na náboženství a svůj poměr k němu, je oprávněná potud, pokud zmíněná okolnost určuje vědomí dotázaných osob v oblasti jejich náboženských názorů, citů apod. V tomto případě nás však nezajímalo prostě jen vědomí dotázaných osob o jejich poměru k náboženství, ale fakt, věří-li vůbec, a do jaké míry. A to lze zjistit i jinými způsoby. Vědomí člověka se projevuje navenek jeho chováním. To plně platí i pro jeho náboženské názory. Víra se odráží v mentalitě člověka a v jeho chápání světa, v jeho skutečných činech, v jeho účasti na náboženských

obřadech. To vše se stává známým mezi těmi, kdo pracují a žijí pohromadě a poznávají se v různých životních situacích. Celkem vzato, neobrážejí-li se dané zohovory, včetně názorů náboženských, v chování člověka, nemohou se stát sociálním faktem, nevlíjí se do koryta společenského vývoje a zůstávají bez jakéhokoliv vlivu na společnost. Proto tedy výzkumníci, kteří dotázanou osobu po celá léta znají, mají na zřeteli její chování v různých životních okolnostech, znají její rodinné prostředí, příbuzné a přátele, mohou s velkou přesností zjistit, věří-li, do jaké míry, v čem se její náboženské myšlení projevuje, apod. Obzvlášť to platí pro malá místa (vesnice a menší města), kde se lidé znají velmi dobře po dlouhou dobu. Ale i ve velkých městech, kde je značný pohyb obyvatelstva a kde se lidé znají méně, se výše uvedená metoda ukázala jako velmi vhodná pro specifické zvláštnosti vývoje naší země. Je známo, že u nás již v době našeho boje proti fašismu a kapitalismu vznikla, a od té doby existuje, společensko-politická organizace „Otečestven front“ (Vlastenecká fronta). Po 9. 9. 1944 (pozn. překl.: toho dne bylo Buharsko osvobozeno) se Vlastenecká fronta změnila v nejmasovější společensko-politickou organizaci, v níž je soustředěna velká většina národa. V mnohostranné činnosti základních organizací Vlastenecké fronty, které jsou budovány ve vsích i ve čtvrtích měst, se lidé poznávají velmi blízce a po všech stránkách. Místní funkcionáři VF znají podrobně stav jednotlivých rodin a mohou s velkou přesností podat posudek o tom nebo onom občanu.

Celkem se domníváme, že při průzkumu forem vědomí a při sociologických průzkumech vůbec je naprosto neodůvodněné uznávat za absolutně správnou jediné přímou anketu. V tomto ohledu musí marxistická sociologie neustále rozhojňovat svůj metodický arzenál. Jedním z prostředků tohoto arzenálu je výše popsaný způsob vyplňování dotazníků. Co bylo o tomto způsobu řečeno, ovšem neznamená, že je to v takových případech jediná metoda, a že je třeba ji používat výlučně a absolutně.

Praktickou prověrkou vědecké zdůvodněnosti takového způsobu vyplňování do-

tazníků je dotazník č. 3 použitý v sociologickém průzkumu religiozity. Jak již bylo řečeno, figurovaly v něm jen tři otázky, a to: zda dotyčná osoba věří, zda se doma modlí a jaké je její pohlaví. Tento dotazník byl vyplňován potvrzením příslušného variantu odpovědi dotazovanými osobami samými. Tak tomu bylo např. v polovině míst, v nichž byl proveden průzkum. Dotazované osoby se sešly a po krátkém vysvětlení, které jim podal výzkumník o povaze průzkumu a o jeho naprosto anonymitě, samy potvrzovaly příslušný variant odpovědi, skládaly lístek a házely jej do zvláštní krabice, kde pak byly listky ještě promíchány. Statistickým srovnáním dotazníků č. 1 a č. 3 bylo zjištěno, že ve většině případů nebyly mezi nimi diskrepance pokud se týče zjištěného počtu věřících v dotyčném místě. V několika místech se diskrepance objevily. Proto byly v příslušných okrscích provedeny dodatečné prověrky a byly zjištěny chyby, ke kterým při používání přijaté metodiky došlo.

Vědeckost daného sociologického průzkumu závisí dále na reprezentativnosti údajů, nejde-li o průzkum úplný. Jediným vědeckým podkladem v tomto případě může podle našeho mínění být teorie pravděpodobnosti a — speciálněji — metoda stochastická. Velikost vzorku nemůže být určena libovolně, nýbrž podle stochastických zákonitostí. Ohromný význam má také způsob výběru osob pro účely průzkumu.

V buržoazních státech je v praxi sociologických výzkumů velmi rozšířeno používání zmíněné metody kvótního výběru. Je známo, že při této metodě se určuje velikost vzorku libovolně (obyčejně se provádí průzkum skupiny 1000 — 3000 lidí), nezávisle na velikosti celého souboru a na programu průzkumu. Vzorek se rozdělí na podskupiny, jejichž vzájemný poměr odpovídá skutečným skupinám (objektivní struktuře) zkoumaného celového souboru podle statistických dat. Osoby se vybírají pro účely průzkumu podle volné úvahy výzkumníků. Metodu kvótního výběru nelze uznat za metodu vědeckou. Je organicky infikována subjektivismem jak při určování velikosti vzorku, tak při výběru osob pro účely průzkumu.

Tato okolnost je také mnoha známými buržoazními autory zdůrazňována⁹.

Velikost vzorku byla při sociologickém průzkumu religiozity obyvatelstva určena podle následujícího vzorce¹⁰:

$$n = \frac{t^2 \cdot q \cdot 10\,000}{p (\Delta \%)^2} [1 + \delta (\hat{n} - 1)]$$

V uvedeném vzorci jednotlivá písmena a značky znamenají:

n — množství osob nutné pro průzkum;
p — poměrný počet osob, které vykazují zkoumané kritérium;

q — poměrný počet osob, které nevykazují zkoumané kritérium;

t — konstanta, která odpovídá stupni pravděpodobnosti;

Δ — maximální chyba vzorku;

\hat{n} — průměrný počet osob zkoumaných v jedné podskupině (v jedné kvótě);

δ — stupeň korelace uvnitř podskupiny.

Při použití vzorce se vycházelo z následující hypotézy:

$$\begin{array}{lll} p = 40\% & q = 60\% & t = 1,96 \\ \Delta\% = 5\% & \hat{n} = 33\% & \delta = 0,25 \end{array}$$

To platilo pro základní kritérium „věřící“.

$$\begin{array}{lll} p = 0,4\% & q = 99,6\% & t = 1,96 \\ \Delta\% = 33\% & \hat{n} = 33\% & \delta = 0,12 \end{array}$$

Tato čísla platila pro nejméně rozšířené kritérium „člen náboženské sekty“.

Kdyby nás zajímalo jen základní kritérium, stačilo by v souladu s hypotézou dotázat se 20 736 lidí. Aby však bylo možno při zpracovávání a zobecňování údajů kombinovat různá kritéria s nutnou reprezentativností, bylo třeba se dotázat počtu lidí určeného nejméně rozšířeným kritériem, tj. 42 496 lidí. Ve skutečnosti bylo zkoumáno 42 664 lidí (o 168 lidí více).

Bylo přirozeně možno provést průzkum i u menšího počtu lidí. To závisí na pracovní hypotéze, zejména na daných veličinách p, q, Δ , \hat{n} atd. Aby bylo možno vypracovat pracovní hypotézu, byl předběžně proveden ve dvou vesnicích a v Sofii předvýzkum, jehož se zúčastnilo 47 lidí. Byl brán zřetel i na jiné údaje o religiozitě obyvatelstva v Bulharsku.

Na velký vzorek jsme se orientovali i za účelem prověření, jaké možnosti pro provádění masových sociologických průzkumů existují v podmínkách socialistického zřízení. Pokus ukázal, že socialismus k tomu poskytuje skvělé možnosti. Průzkumu religiozity se zúčastnilo asi 200 vědeckých pracovníků, kteří řídili provádění průzkumu v krajích. Pracovali jako kolektiv dobrovolných, neplacených aktivistů. Byli vybráni z řad vědeckých pracovníků BAV, vysokých škol, učitelů různých jiných škol, pracovníků státního aparátu apod. Všichni vědečtí spolupracovníci měli vysokoškolské vzdělání a před průzkumem absolvovali krátké přípravné kursy. Mimo to se průzkumu zúčastnilo na 3000 jiných výzkumníků, rovněž jako dobrovolní neplacení pracovníci. Byli instruováni, vedeni a kontrolováni zmíněnými vědeckými pracovníky.

Dotázané osoby byly vybrány individuálně na základě volebních seznamů sestavených pro volby poslanců Lidového shromáždění v roce 1962. V celém státě bylo 11 244 volebních obvodů. První volební obvod byl určen losem a pak byl vzat každý osmý. Takovým způsobem bylo vybráno 1 373 obvodů, které byly v 930 místech (108 městech a 822 vesnicích). Z každého obvodu byla pro průzkum vybrána každá patnáctá osoba. První z nich byla určena losem, a pak byla vybrána každá patnáctá. Průzkumu byly podrobeny jen plnoleté osoby, tj. osoby ve věku od 18 let výše.

Údaje průzkumu se ukázaly jako velmi přesné. V ukazatelích, podle kterých jsou sestaveny statistické údaje, se projevila menší chyba v reprezentativnosti než je teoreticky přípustná. Pokud je nám známo, je zde použito stochastické metody při průzkumu dané formy společenského vědomí v celostátním měřítku poprvé. V zásadě jsou takové průzkumy ve vědeckém ohledu nejefektivnější, poněvadž dávají možnost vědecky podložených závěrů platných pro celý stát.

Sociologický průzkum religiozity ukázal, že (ke konci roku 1962) pouze 35,51% plnoletých obyvatel Bulharska má náboženské přesvědčení (při pravděpodobné

⁹ Maurice Duverger, *Méthodes des sciences sociales*, Paris 1961, str. 185. — Frank Yates (v bulharském originále „Frenk Jeyts“):

Выборочный метод в переписях и обследованиях.
¹⁰ Viz V. Conev, *Teorija na reprezentativnoto izučavane*, Sofija 1958, str. 233.

chybě $\pm 1,23\%$). Průzkum rovněž ukázal, že 20,48% všech dotázaných nemělo do roku 1945 náboženské přesvědčení, kdežto 43,25% všech respondentů se stalo bezvěrci po r. 1945. To ukazuje, jak se v Bulharsku v průběhu socialistické výstavby rozvíjí proces překonávání náboženských přežitků. Průzkum religiozity odhalil také jasnou tendenci zmenšování poměrného podílu věřících se snižováním věkové hranice. Tak např. jestliže z dotázaných ve věku od 18 do 23 let bylo jen 12,02% věřících, bylo jich z dotázaných ve stáří od 59 do 68 roků 60,10%, atd. Z těchto i z ostatních údajů průzkumu vyvodil profesor Živko Ošakov závěr, že překonávání religiozity se děje dvěma cestami: předně, hlavně a především postupným omezováním a zastavováním produkce náboženských názorů, tj. stále větší část dorůstajícího pokolení za socialismu není věřící, za druhé tím, že občané, kteří už věřícími jsou, se postupně zbavují náboženské víry a náboženských citů.

Sociologický průzkum religiozity poskytl možnost učinit i jiný důležitý závěr, a to, že k překonávání náboženství dochází nejdříve v oblasti ideologické, potom v oblasti psychické a posléze ve způsobu života. Formování náboženství (fylogenetické i ontogenetické) se dělo a děje obrácenou cestou: od příslušných činností a obřadů k religiozní psychologii a konečně k religiozní ideologii. Je přirozené, že mezi těmito stránkami religiozity existuje nejtěsnější spojení a ne vždy je lze pozorovat v čistém tvaru.

Celkem vzato máme nyní v důsledku sociologického průzkumu religiozity k dispozici věrohodné a reprezentativní údaje o množství věřících i o jejich struktuře podle náboženských vyznání, pohlaví, věku, zaměstnání, územního rozdělení. Údaje průzkumu umožňují teoretické generalizace v oblasti vztahů mezi religiozitou a hlavními sociálními faktory (vzděláním, rodinným stavem a sociálním postavením, příjmy, politickou příslušností atd.¹¹

Závěrem je třeba zdůraznit, že rozvoj konkrétní sociologické výzkumné činnosti

v našem státě se vyznačuje dvěma nejdůležitějšími zvláštnostmi.

Předně: U nás bylo započato se sociologickými výzkumy po důkladné teoretické přípravě — fakticky po celostátní sociologické poradě v roce 1961, o které jsme se již zmínili.

Za druhé: U nás jsou konkrétní sociologické průzkumy prováděny v soulase s marxisticko-leninskou sociologií; představují jednu z forem jejího tvůrčího rozvoje. Jinými slovy, bulharští sociologové se nedali cestou provádění stále většího počtu individuálních sociologických průzkumů „snadných“ a „drobných“ témat, neboť vycházeli z přesvědčení, že takový druh průzkumů nejen neposkytuje možnost důkladných a dalekosáhlých teoretických generalizací a praktických závěrů, ale dokonce v sobě skrývá nebezpečí upadnutí do empirismu. My se v zásadě orientujeme na provádění dobře připravených větších konkrétních sociologických výzkumů (především v celostátním měřítku) na stále vyšší a modernější vědecké úrovni umožněné používáním nejnovějších výsledků matematické statistiky, matematiky, kybernetiky a odpovídající techniky. Podle našeho přesvědčení poskytuje právě takový druh výzkumů největší možnosti tvůrčího vědeckoteoretického rozvoje sociologie jakožto samostatné nefilosofické společenské vědy a neefektivnějších praktických závěrů se zřetelem k poskytování pomoci naší straně při vědeckém řízení výstavby socialismu a komunismu v naší zemi. Konečně zkušenost konkrétních sociologických výzkumů tohoto typu dává největší možnosti i pro další tvůrčí rozpracování problémů v oblasti metodologie a metodiky konkrétních sociologických průzkumů samých.

Sociologické výzkumy v našem státě nabývají stále větší popularity nejen ve vědecké veřejnosti, ale také u orgánů stranického a státního řízení a v řadě hospodářských a kulturních organizací. Zájem o ně neustále roste. Na mnoha místech v naší zemi začínají některé stranické výbory a hospodářské a kulturní organizace ze své vlastní iniciativy pro-

¹¹ Podrobněji o sociologickém průzkumu religiozity obyvatelstva v Bulharsku a o nejdůležitějších výsledcích a teoretických závěrech z něho vyplývajících viz Živko Ošakov:

Опыт социологического исследования религиозности населения в Болгарии. Опыт и методика конкретных социологических исследований, Москва 1965.

vádět sociologické průzkumy — např. efektivnosti osvětové práce společenských organizací, o kulturním rozvoji některých krajů aj. (*Pozn. překl.*: Bulharsko má 30 krajů, včetně tří měst — Sofie, Varny a Plovdivu — s charakterem krajů. Okresy byly v Bulharsku zrušeny.)

Rozsáhlý sociologický průzkum sociálních vztahů na bulharské vesnici připravilo oddělení historického materialismu Filosofického ústavu BAV. Průzkum byl proveden v roce 1966. Určení počtu respondentů a jejich výběr byl proveden podle požadavků stochastické metody. K průzkumu došlo v celostátním měřítku podle rozsáhlého programu, který dovolil zjistit a analyzovat vzájemný vztah mezi hlavními společenskými jevy na vesnici (výrobními silami, výrobními vztahy, třídami, způsobem života, kulturou, vědomím rolníků atd.).

V r. 1966 byl plánován také sociologický průzkum protisociálních projevů nedospělých a nezletilých v Bulharsku; v metodologickém a metodickém ohledu průzkum připravil Radim Vasilev z oddělení historického materialismu Filosofického ústavu.

Velká pozornost se věnuje obecnému metodologickému zdokonalení přípravy bulharských sociologů, a osvojování a používání nových metod při sociologických průzkumech spojených s používáním matematiky, statistiky a moderní výpočtové techniky, včetně elektronických počítačů. Postupně se rozšiřují a upevňují mezinárodní styky bulharských sociologů, přičemž se dostávají na úroveň vyšších forem spolupráce, jako je např. účast na společných průzkumech s jedinou tematikou a metodikou.

Teoretický trend v současné americké sociologii

JOSEF L. PORKET

Až do konce první světové války se americká sociologie liší od evropské sociologie jen v nuancích — snad jen tím, že silněji zdůrazňuje sociální psychologii a že požaduje spíše sociální reformu než vědeckou politiku. Ale od dvacátých let se ukazuje stále zřetelněji její odlišnost a svéráznost.

V období mezi oběma světovými válkami ve Spojených státech vážnost společenské teorie všeobecně upadá. Dochází k rozšířenému ztotožňování teorie jako takové s apriorismem a nekontrolovanou spekulací. Růst a obliba pragmatismu, behaviorismu, operacionismu a logického pozitivismu s jejich důrazem na experimentování a kvantifikování přesunuly zájem ve výzkumu na shromažďování empiricky zjištěných faktorů. Americká sociologie se pokusila vyvinout základní principy individuálním a skupinovým výzkumem vysoce specializovaných problémů, a to soustředěním se na malé empirické studie popisné a analytické povahy, přičemž se věřilo, že přibýváním kousků výzkumu může být dosaženo celkového vědeckého pokroku.

Po druhé světové válce dochází ve Spojených státech k dalšímu rozvoji empirického výzkumu a současně k jeho proniknutí do druhých kontinentů. Ale ve stejné době se objevuje a sílí v americké sociologii druhý její trend, teoretický, tj. trend k vytváření teoretických systémů v sociologii[1].

Trend k systematické sociologii

Trend k systematické (obecné) sociologii se projevuje jednak snahou některých amerických sociologů vyvinout systematizovanou teorii v učebnicích nebo ve speciálních příspěvcích, jednak úsilím vypracovat teorii systematizováním výsledků empirického výzkumu. K jeho reprezentantům patří např. Howard Becker, George A. Lundberg, Robert M. MacIver, Robert K. Merton, Talcott Parsons, Pitirim A. Sorokin a Florian Znaniecki.

Tento trend je charakterizován především dvěma rysy. Prvním rysem je odklon od individuálních encyklopedických snah a velkých teoretických vůdců s věrnými žáky. Datuje se zejména od konce první světové války a položila k němu základ především dvě sociologická díla: *The Polish Peasant in Europe and America* (1918—1921) od W. I. Thomase a F. Znanieckého, a *An Introduction to the Science of Sociology* od R. E. Parka a E. W. Burgesse z r. 1921. Tento odklon je ovšem charakteristický i pro americkou empirickou sociologii a obě uvedená díla také ovlivnila trend k malým empirickým studiím.

Druhým rysem je snaha o harmonické spojení teorie s empirickým výzkumem. Na jedné straně se má sociologická teorie stát hlavní základnou pro praktickou (výzkumnou) práci, na druhé straně má být vyvinuta sociologická teorie systematizováním výsledků skutečného výzkumu, právě tak jako mají být specifickými výzkumnými pracemi odhalovány pravidelnosti ve společnosti.

Vznik tohoto trendu má několik příčin. Je to za prvé rozčarování empirickým výzkumem, spojené s jasnějším uvědoměním, že postrádala-li dřívější sociální teorie základ, protože nebyla podepřena ověřeným pozorováním, nemá hledání faktů cíl, není-li řízeno teorií, a jejich hromadění nemá smysl, není-li integrováno teorií.

Za druhé, silný vliv na proces vytváření teorií v americké sociologii mělo oživení zájmu o systematické teorie evropských sociologů. Tento zájem, který se projevuje vlastně již koncem třicátých let, se soustředil na ty evropské myslitele, jejichž teoretické zaměření bylo slučitelné s předpoklady, problémy a zájmy moderních amerických sociologů. K evropským myslitelům, kteří mají největší vliv na americkou sociologii, jsou počítáni Ferdinand Toennies, Georg Simmel, Vilfredo Pareto, Émile Durkeim, Max Weber, Flo-

rian Znaniecki a Leopold von Wiese. Oživení zájmu o tyto badatele však neznamená, že jejich názory jsou přijímány bez výhrad; naopak, američtí sociologové kritizují mnohé ideje v jejich dílech a současně odmítají jejich „modernizaci“ tím, že by jim byly přisuzovány myšlenky, které nemohli zastávat ve své době a generaci.

A za třetí, již koncem dvacátých let se objevily dvě studie, které daly podnět ke zkoumání vztahů v širší společenské struktuře a připravily půdu pro vytváření systematické sociologie. První byla studie manželů R. S. a H. M. Lyndových *Middletown: A Study in American Culture* z r. 1929. Byly to první empirické výzkumy ve velkém měřítku, které použily funkcionálního přístupu, podle něhož mají být jednotlivé společenské jevy posuzovány jako součásti vzájemně závislého celku[2]. Druhá byla studie P. A. Sorokina *Social Mobility* z r. 1927, ve které autor zdůraznil těsné spojení mezi teorií a empirií a upozornil na důležitost systematické teorie.

Trend k systematické sociologii má dva hlavní směry: neopozitivismus a teorii společenské činnosti. Těmito dvěma směry se také budeme zabývat v našem článku. Naproti tomu se nebudeme zabývat tzv. teorií konfliktu, která vzniká hlavně v 50. letech z odporu proti jednostrannosti strukturně funkcionální analýzy, a za jejíž hlavní představitelé jsou pokládáni R. Dahrendorf, C. W. Mills a A. L. Cosser[3]. Právě tak se nebudeme zabývat problematikou interdisciplinárního přístupu a pokusy o vybudování jednotné behaviorální vědy, kterým jsme věnovali pozornost na jiném místě.

Neopozitivismus

Neopozitivismus je jedním z nejrozšířenějších a nejvlivnějších směrů v současné americké sociologii a má vliv i na mnohé evropské sociology. Ale většina jeho amerických stoupců se nezabývá systematickou sociologickou teorií.

Neopozitivismus má historické kořeny v kvantitativním přístupu (který zdůrazňuje číselné vyjádření a měření jako podstatné faktory při vědeckém bádání na jakémkoli úseku), v behaviorismu (podle kterého se mají společenské vědy

omezit na studium zjevného, vnějšího chování) a v pragmatismu. Mezi jeho předchůdce patří F. H. Giddings, který ve svých pozdějších dílech zdůrazňuje kvantitativní přístup a behaviorismus. K jeho teoretickým představitelům v americké sociologii patří zejména G. A. Lundberg a S. C. Dodd.

Nejvlivnějším představitelem tohoto směru je Lundberg, který podal klasickou formulaci neopozitivismu v knize *Foundations of Sociology* (1939). Považuje všechny vědy — tedy nejen společenské — za nástroj (techniku) příčubinění. Každé zkoumání se začíná zjištěným napětím nebo nerovnováhou nějakého druhu ve zkoumaném organismu. Veškeré příčubinění v lidském životě se přibližuje k rovnovážné situaci, která je normálním stavem. Cíle příčubinění však patří do oblasti hodnotících soudů a jsou tudíž mimo oblast vědy, protože věda jako taková nemůže (nebo neměla by) hodnotit. Sociologie by měla ukazovat následky alternativních společenských politik, ale jako věda nemůže určit, které následky jsou žádoucnější.

Metodologicky je neopozitivismus orientován na fyzikální a biologické vědy (Lundberg také používá jako svůj model fyziku, v čemž ho podporuje i Dodd). Neopozitivistická metodologie spočívá na těchto premisách: 1. společenské jevy podléhají přírodním zákonům; 2. není rozdílu mezi vědami, které se zabývají lidskými bytostmi, a mezi vědami, které se zabývají ostatními jevy; 3. subjektivní aspekty společenských jevů mohou být vědecky zkoumány pouze na základě jejich objektivních, vnějších projevů (slov nebo symbolů) — motivy, hodnoty, city a cíle nepatří do oblasti společenských věd a introspekce nemůže být pramenem vědeckého poznání.

Neopozitivisté (např. O. Neurath, Lundberg, Dodd) silně kritizovali pojem příčinnosti, kterou obhajuje např. R. M. MacIver[4]. Tato neopozitivistická kritika přispěla ve značné míře k tomu, že američtí sociologové dávají nyní všeobecně přednost vyjádření pravidelnosti v termínech vztahu společenského jevu k podmínkám, ve kterých k němu dochází. Protože tyto pravidelnosti jsou empirické, mohou být vyjádřeny pouze v termínech pravděpodobnosti. Následkem toho prav-

děpodobnostní (probabilistické) výroky ve formě empirických generalizací o vztazích mezi jevy mají tendenci nahradit příčinnost v tradičním smyslu.

Pragmatismus se v neopozitivismu projevuje ve formě operacionismu, který byl uveden v r. 1927 P. W. Bridgmanem do fyziky a odtud byl převzat neopozitivistickou sociologií. Podle operacionismu mají být pojmy definovány v termínech operací, kterými jsou během výzkumu získávány údaje (např. inteligence je to, co je měřeno inteligenčním testem). Radikální operacionismus omezuje úlohu pojmů a systematické teorie, nerozlišuje mezi „obecnými“ pojmy a „specifickými“ operacemi, vede k ryzímu empirismu. Operacionismus byl silně kritizován[5] a příliš se nerozšířil. Přispěl však k vývoji a všeobecnému přijetí umírněnějšího přístupu nazývaného instrumentalismem. Ten požaduje, aby pojmy byly podrobeny zkoumání a přístupny hypotetickým vyjádřením za účelem přezkoušení, a aby teorie byly hodnoceny v termínech jejich užitečnosti, ověřitelnosti a užitečnosti pro výzkum. Tato orientace je zahrnuta i u některých teoretiků společenské činnosti, jako je Merton a Parsons.

Neopozitivistická sociologická teorie má rovněž své matematické křídlo, k němuž patří např. George K. Zipf, Nicholas Rashevsky a Hornell Hart. Z těchto autorů Zipf a Rashevsky matematicky zpracovávají jevy počítané k tzv. společenské statistice, zatímco Hart se pokouší matematicky vyjádřit teorii společenské dynamiky. Pro ilustraci ještě uvedme hlavní postulát Zipfovy teorie, kterým je „zásada nejmenšího úsilí“. Podle ní usilují lidé o zmenšení výdeje energie, nikoli však vzhledem k bezprostředním úkolům, ale spíše v termínech průměrné práce potřebné k dosažení jejich cílů. Tato zásada předpokládá, že lidé jednají vždy racionálně a že jejich vzory chování mohou být podle toho analyzovány — tedy předpoklad, který se vyskytuje již v klasické politické ekonomii a v některých sociálních teoriích 18. a 19. století.

Uvedení autoři nejsou ovšem jedinými americkými autory, kteří se pokoušejí vyjádřit společenské jevy, resp. specifické typy chování ve formě matematických modelů. Takové modely se pokouší vytvořit — vedle jiných — i P. F. Lazarsfeld

a H. S. Simon. Posledně jmenovaný se pokusil např. matematicky ověřit a rozvinout některé hypotézy jednoho z teoretiků analytické sociologie, George C. Homanse.

Tyto modely, které mají popsat matematickými symboly a operacemi procesy odehrávající se v dané situaci, se považují za omezené teorie formulované v symbolické formě. Uvádí se [6], že užití matematických modelů pro vyjádření teoretických idejí má tyto výhody: 1. matematická formulace vynucuje větší přesnost při vytváření teorie, při výpovědi o vztazích mezi pojmy; 2. matematické operace usnadňují vypracování závěrů teorie; 3. matematické modely tím, že dělají kvantitativní předpovědi o empirických pozorováních, dovolují přesnější specifikování adekvátnosti teorie.

Všechny navržené modely nejsou bezprostředně použitelné pro výzkumné problémy: některé jsou spíše příkladem matematické virtuozity a neudávají, jak mohou být použité proměnné empiricky definovány, jiné mají k empirickým pozorováním přímější vztah.

Neopozitivismus se nevyhnul kritice[7], a to ani ve Spojených státech. K jeho kritikům patří i zastánci teorie společenské činnosti, kteří například důrazně vystupují proti Lundbergově behavioristickému přístupu.[8] Není ostatně vyloučeno, že vliv neopozitivistické sociologie ustoupí vlivu teorie společenské činnosti, kterou Milton L. Barron označuje za vedoucí teoretickou perspektivu v současné americké sociologii.[9] Právě tak není vyloučena ani určitá konvergence obou těchto směrů, kterou zdůrazňuje např. Lundberg; ale ani při případném dosažení názorové nebo/a metodologické shody (totožnosti) v některých oblastech nelze očekávat odstranění všech rozdílů.

Teorie společenské činnosti

Teorie společenské činnosti je druhým hlavním směrem trendu k systematické sociologii ve Spojených státech. Tato teorie, někdy nazývaná analytickou sociologií (školou), byla vyvinuta skupinou amerických vědců, kteří ve značné míře pracovali nezávisle na sobě. Spojuje je však společný cíl, a to vytvořit unifikovanou, logicky konzistentní a integrovanou teo-

rii lidského chování, která má sloužit jako prostředek k analýze, popisu a vysvětlení společenských jevů a ve které ústředním pojmem je společenská činnost. Ve Spojených státech jsou hlavními představiteli této teorie F. Znaniecki, R. M. MacIver, H. Becker, T. Parsons a P. A. Sorokin.[10] Považují introspekci za vlastní a nezbytný pramen vědeckých údajů týkajících se lidského chování. Odmitají aplikaci behavioristické psychologie na sociologii a právě tak odmitají nerozlišující používání kvantitativních metod (což však neznamená, že se těchto metod zříkají vůbec). Za základní prvky systému společenské činnosti přijímají prostředky, cíle, podmínky a normy.

Výslovným účelem této teorie je vytvořit co nejvíce abstraktní, generalizující a systematické pojmové schéma, které je v současnosti možné pro společenskou vědu. Neomezuje se pouze na určité fáze či aspekty sociologické teorie, jak činí např. ekologická, sociometrická, funkcionalistická a historická škola. Nezdůrazňuje specifické metody nebo premisy, jak činí např. neopozitivistická, institucionalistická a fenomenologická škola.

Tato teorie navazuje na pojem společenské činnosti, jak jej podal Max Weber, jakož i na jeho definici sociologie. Weber[11] definuje činnost jako lidské chování, ať vnější (zjevné) či nikoli, kterému jednající jedinec přikládá subjektivní význam. Činnost je společenskou činností, pokud (následkem subjektivního významu, který jí přikládá jednající jedinec) bere v úvahu chování druhých. Společenská činnost zahrnuje jak neschopnost jednat, tak pasívní podrobení se, a může být orientována na minulé, přítomné nebo očekávané budoucí chování druhých. Sociologii pojímá pak Weber jako studium společenské činnosti, a to jak společenské činnosti v jejím subjektivním významu, tak typické společenské činnosti. Naproti tomu chování, které postrádá subjektivního významu, není předmětem sociologického studia, protože činnost nemůže být pochopena. Podle Webera skutečnost, že lidské bytosti jsou si struktury lidských činností přímo vědomy, že je možno pochopit činnosti a subjektivní úmysly jedinců, odlišuje společenskou vědu od věd přírodních. Dodejme však, že pokud by bylo specifickým úkolem sociologie toliko

vysvětlení činnosti v termínech subjektivního významu (a nikoli též typově odlišených jedinců), vzniká nebezpečí, že zmizí hranice mezi sociologií a psychologií; tento závěr však Weber odmítá.

Teoretikové společenské činnosti pojmají společenskou činnost jako činnost vědomou.[12] Za základní jednotku sociologické analýzy je považována interakce (např. Sorokin), činnost (např. Znaniecki) nebo společenské vztahy (např. R. M. MacIver).[13] Sociologie je definována např. jako generalizující teorie struktury a dynamiky společenských systémů, kulturních systémů a osobnosti (Sorokin), nebo výslovně jako věda o společenských činnostech, jejímž hlavním cílem je stanovit generalizace, které umožňují předvídat chování jedněch jedinců z chování druhých — neboli objevit společenskou povahu lidského chování.

Klíčovými postuláty teorie společenské činnosti jsou dvě soupeřící empirické generalizace, které umožňují velký okruh závěrů. Spočívají na rozlišení dvou aspektů zjevných interakcí mezi osobami: společenského a kulturního. Podle první generalizace žije většina lidských bytostí v kterémkoli okamžiku svého životního cyklu ve skupinách a jejich chování je ovlivňováno nebo motivováno jejich interakcí s druhými. Podle druhé generalizace je některé lidské chování orientováno normativně, protože je formováno hodnotami, normami a standardy; tyto sdílitelné hodnoty, normy a standardy jsou výtvorem společenských pravidelností, tj. vzorů sdružování a vzájemných vztahů.

Z první generalizace, která je lépe potvrzena, vychází např. George Homans ve své knize *The Human Group* (1950). Složkami pojmového schématu společenského chování jsou jedinci a tři prvky (determinanty) chování jedinců ve skupině, a to operace, city (tj. vnitřní stavy těla, činitelé jako strach, hlad, žízeň apod.) a interakce. Tyto prvky a jejich vzájemné vztahy tvoří společenský systém, přičemž ostatní jevy jsou částí společenského okolí. Vztah mezi těmito prvky je určen kritériem rovnováhy. Homans, který neopomíjí úlohu normativních prvků, rovněž uvádí, že jakékoli pojmové schéma v sociologii musí být schopno vypořádat se s dynamikou, se změnami ve

společenském systému pokud jde o čas; pojata v nejšířším smyslu, toto schéma musí být historické.[14]

Normativní přístup ke společenským jevům podnítili — nezávisle na sobě a vycházejíce z odlišných premis — W. G. Sumner, F. Toennies a E. Durkheim. K pozdějším sociologům, kteří zdůrazňují normativní aspekt společenské interakce, patří W. I. Thomas, Howard Becker,[15] MacIver a T. Parsons. Přijetí této generalizace (která je převážně přijímána i americkou sociální, nebo kulturní, antropologií) částečně vyplývá ze skutečnosti, že — jak antropologové již dávno zpozorovali — pouhá společenská nebo skupinová úroveň je také předlidská, neboť rovněž mravenci a jiní tvorové mají společenský život. Toto je považováno za silnou diskvalifikaci první generalizace jako základu pro systematickou teorii těmi, kdo tvrdí, že analyticky nezávislá věda vyžaduje odlišný předmět bádání. Je-li však vzata za výchozí bod druhá generalizace, je přinejmenším ospravedlněna tím, že používá příznačně lidskou charakteristiku, tj. normativně orientované, významové chování.

Konflikt mezi těmito dvěma empirickými generalizacemi o to, která z nich se stane východiskem pro vytváření teorií, je řešen spojením obou hledisek do jediné jednotky. Např. podle Sorokina sestává každá významová lidská interakce ze tří prvků: 1. z myšlení, jednání a reagování lidských bytostí jako subjektů interakce; 2. z významů, hodnot a norem, pro které dochází mezi jedinci k interakci a které jedinci v průběhu interakce uskutečňují a vyměňují; 3. z vnějších činností a materiálních jevů jako nástrojů nebo vodičů, kterými jsou nehmotné významy, hodnoty a normy objektivizovány a socializovány. Posuzováno z poněkud odlišného hlediska, struktura prvků sociálně kulturní interakce představuje tři vzájemně neoddělitelné aspekty, a to: 1 osobnost jako subjekt interakce; 2. společnost jako celek vzájemně jednajících osobností s jejich sociálně kulturními vztahy a procesy; 3. kulturu jako celek významů, hodnot a norem držených vzájemně jednajícími osobami, a celek nástrojů, které tyto významy objektivizují, socializují a přenášejí.[16]

Pokud jde o problém odlišného před-

mětu sociologické analýzy, o kterém byla učiněna zmínka v spojení s kritikou první empirické generalizace ze strany některých amerických sociologů, může být zkoumán nejméně na třech různých úrovních generalizace. Za první, na úrovni „společenské činnosti“, která představuje nejvyšší úroveň generalizace a zabývá se teoriemi a pojmy potřebnými k analýze jakékoli společenské činnosti; za druhé, na úrovni „společenských systémů“, která se týká jakéhokoli systému společenské činnosti zahrnujícího nějaký počet vzájemně na sebe působících jedinců; za třetí, na úrovni „společnosti“, přičemž tato úroveň je obsažena ve druhé, která však není třetí úrovní vyčerpána. Stručně řečeno, každý společenský systém zahrnuje společenskou činnost, nikoli však opačně; každá společnost obsahuje společenský systém, ale každý společenský systém není společností.

Zastavme se nyní u dvou reprezentantů tohoto směru, které vybíráme proto, že mají v americké sociologii značný vliv a že se o jejich koncepcích i metodách v západní sociologii hodně (často ovšem kriticky) hovoří. Prvním je Talcott Parsons z Harvardské university, druhým jeden z jeho dřívějších žáků, Robert K. Merton z Kolumbijské university.

Talcott Parsons navštěvoval university ve Spojených státech, Londýně a Heidelbergu. Studoval původně biologii a poté ekonomii, jejímž prostřednictvím se dostal k sociologii. Od institucionalismu T. Veblena přešel pod vlivem B. Malinowského k funkcionalismu a od té doby odmítá jakýkoli evolucionismus. Působil na něho zejména A. Marshall, W. I. Thomas, G. H. Mead, Max Weber, Durkheim, Pareto, Simmel, Freud a neopsychoanalýza, a fyziolog L. J. Henderson.

Vliv ekonomického a evropského studia se projevuje nejen v jeho koncepcích, ale také v jeho terminologii, která se do určité míry liší od tradic starší americké sociologie. Prostřednictvím ekonomie se dostal k pojmu systému ve společenských vědách, ale tento vliv byl značně posílen stykem s tímto pojmem v biologii a především ve fyziologii.

Ačkoli vždy zdůrazňoval nutné spojení mezi teorií a empirickým výzkumem a zabýval se i konkrétními sociálně historickými studii, byl od počátku zamě-

řen hlavně na vypracování té systematické teorie, která je známa jako teorie činnosti a označována jako strukturně funkcionální analýza. První pokus o systematickou sociologii podal již v roce 1937 v knize *The Structure of Social Action* a později — po druhé světové válce — uveřejnil na toto téma ještě další práce, a to buď sám nebo ve spolupráci s dalšími autory. Své názory postupně reviduje, upřesňuje a doplňuje, právě tak jako mění i svá základní filosofická hlediska. O obecné teorii činnosti jakožto pojmovém schématu tvrdí, že toto schéma 1. je do velké míry výsledkem vývoje linií teoretického myšlení, které má hluboké kořeny v evropské i americké tradici; 2. je rychle a dynamicky se vyvíjejícím souborem ideí na rozmanitých úrovních; 3. je částí empirické vědy a není pouze „spekulativní“.[17]

Uvedeme nyní některé základní pojmy, z nichž má být podle Parsonse vyvinuto pojmové schéma pro teorii a výzkum ve společenských vědách.[18] K plnému pochopení povahy této teorie nutno mít na paměti, že podle autora byla teorie činnosti vyvíjena mnoho let konvergencí antropologických studií kultury, teorie učení, psychoanalytické teorie osobnosti, ekonomické teorie a studia moderní společenské struktury; řečeno jinými slovy, že teorie činnosti nebo chování jako vznikající a dosud velmi neúplný jediný soubor teorie zahrnuje celou řadu věd o činnosti (včetně sociologie), neboli „behaviorální vědy“. V souvislosti s tím pak ještě připomeňme, že tato teorie směřuje ke stále vyššímu stupni generalizace a má zahrnout vedle sociálního a kulturního systému a systému osobnosti i biologický systém (chování organismů).

Činnost zahrnuje a) individuálního nebo kolektivního činitele, b) situaci činnosti, která se skládá z fyzických, kulturních a společenských objektů a c) orientaci činitele na tuto situaci, tj. explicitní nebo implicitní, vědomou nebo nevědomou „konceptci“, kterou má činitel o situaci vzhledem k tomu co chce (jeho cílů), co vidí (jak se mu jeví situace), a jak zamýšlí získat od viděných objektů věci, které chce (jeho explicitní nebo implicitní, normativně regulovaný „plán“ činnosti). Činností se rozumí chování orientované na dosažení cílů v situaci prostřed-

nictvím normativně regulovaného výdeje energie (motivace). Každé chování živého organismu, které obsahuje tyto prvky, je tedy činností. Činností se však nerozumí vnitřní fyziologické procesy v organismu.

Prvky činnosti jsou organizovány do tří systémů, kterými jsou osobnost, společenský systém a kulturní systém. Osobnosti jsou systémy motivované činnosti organizované okolo živého organismu. Společenské systémy jsou systémy motivované činnosti organizované okolo vzájemných vztahů mezi činiteli. Kulturní systémy jsou systémy symbolických vzorců, které jsou vytvářeny nebo projevovány mezi individuálními činiteli a přenášeny mezi společenskými systémy šířením a mezi osobnostmi učením. Základní vztah mezi dispozicemi potřeb u osobnosti, očekávaním rolí ve společenském systému a internalizovanými (v systémech osobnosti) a institucionalizovanými (ve společenských systémech) hodnotovými vzorci kultury je základním klíčovým bodem organizace systémů činnosti.

Orientace činitele na situaci se rozděluje do dvou kategorií: kategorie prvků motivační orientace a kategorie prvků hodnotové orientace. Motivační orientace se týká těch aspektů činitelovy orientace k jeho situaci, které jsou ve vztahu ke skutečnému nebo potenciálnímu uspokojení nebo deprivaci dispozic potřeb činitele. Hodnotová orientace se týká těch aspektů činitelovy orientace, které jej zavazují k zachovávání určitých norem, standardů, kritérií výběru, kdykoli se nachází v situaci, která dovoluje (a vyžaduje), aby učinil volbu.

Ze základních pojmů obecné teorie činnosti mají být odvozeny širší pojmy (jako je např. společenská třída, byrokracie, národ, kooperace, konflikt, autorita, moc, prestiž, dělba práce), a to tak, že mají být sestaveny (definovány) z pojmů základních s minimem dodatečného materiálu. Těchto širších pojmů Parsons samozřejmě používá, protože jsou nutné pro jeho systém, nejsou však formálně odvozeny z pojmů základních. Zdá se ostatně, že toto odvození je nemožné.[19]

Dalšími pojmy Parsonsovy teorie (jako rovnováha, socializace, sociální kontrola, společenská změna, dynamika činnosti apod.) se v tomto článku zabývat nebu-

deme. Podrobnější výklad nalezneme čtenář v citované knize J. Klofáče a V. Tlustého, část II.

Druhým reprezentantem teorie společenské činnosti, o kterém se chceme zmínit, je Robert K. Merton, na kterého měl z moderních sociologů silný vliv vedle Parsonse též Paul F. Lazarsfeld. Shodně s Parsonsem staví Merton svou teorii na cílech a prostředcích jako schématu společenské činnosti. Na rozdíl od něho však odmítá ucelený a uzavřený teoretický systém na nejvyšší úrovni generalizace, protože ten v přítomnosti může zmařit postup v sociologii. Propaguje tzv. teorie středního rozsahu, které jsou vhodné pro omezený okruh dat a které stojí mezi malými pracovními hypotézami vyvinutými v běžném denním výzkumu a mezi všeobšahnými, grandiózními spekulacemi obsahujícími vrcholné pojmové schéma. Sociologie musí postupovat na dvou vzájemně spojených úrovních: prostřednictvím speciálních teorií přiměřených omezenému okruhu společenských dat, a vyvinutím obecnějšího pojmového schématu přiměřeného sloučeným skupinám speciálních teorií.

Z problémů, které předkládá ve své knize *Social Theory and Social Structure* (první vydání 1949, druhé revidované a rozšířené vydání 1957), připomeňme jeho studii o funkcionální analýze, kde vedle jiného rozebírá různé významy slova „funkce“ a podává známé rozlišení objektivních následků na funkce (tj. ty pozorované následky, které vedou k přizpůsobení daného systému), disfunkce (tj. ty pozorované následky, které zmenšují přizpůsobení daného systému) a nefunkční následky (které jsou pro daný systém irelevantní). Každý jev může mít funkční i disfunkční následky, což vede k otázce odhadnutí čistého výsledku úhrnu následků. Z hlediska totožnosti, resp. divergence subjektivního úmyslu a objektivních následků je pak rozlišovat zjevné funkce (tj. ty objektivní následky, které přispívají k přizpůsobení systému a jsou účastníky v systému zamýšleny a poznány) a skryté funkce (které nejsou ani zamýšleny, ani poznány).

Jiná jeho studie se zabývá otázkou anomie. Podle Mertona mají mezi několika prvky společenské a kulturní struktury dva prvky bezprostřední význam. Prvním

jsou kulturně definované cíle, účely a zájmy, považované za legitimní předměty pro všechny nebo pro rozmanitě umístěné příslušníky společnosti. Druhým jsou institucionalizované normy, které definují, regulují a kontrolují přijatelné způsoby dosahování těchto cílů. Tyto regulující normy nejsou nezbytně totožné s technickými nebo účinnými normami a mnohé postupy, které jsou z hlediska určitých jedinců neúčinnější k dosažení žádaných hodnot, jsou vyloučeny z institucionální oblasti dovoleného chování. Dojde-li však v kultuře k přílišnému zdůraznění kulturně schválených cílů bez odpovídajícího zdůraznění předepsaných metod pro dosahování těchto cílů, může tento rozdíl v důrazu vést k tomu, že chování mnohých jedinců je omezeno pouze úvahami o technické účinnosti. Technicky neúčinnějším postupům, ať kulturně legitimním či nikoli, je typicky dávana přednost před institucionálně předepsaným chováním. Jak tento proces postupuje, stává se společnost nestálou a vyvíjí se to, co Durkheim nazval „anomií“.

Merton pak upřesňuje své vývody v tom smyslu, že jednou příčinou anomie je rozpor mezi a) kulturně definovanými cíli (Merton vybírá jako příklad extrémní zdůrazňování peněžního úspěchu v americké kultuře), b) institucionalizovanými normami a c) společensky strukturovaným účinným přístupem k těmto cílům, tj. možností příslušníků společnosti dosáhnout přijaté cíle institucionalizovaným způsobem. Následkem tohoto rozporu dochází k „demoralizaci“ a anomii, jakož i k odchýlnému (deviantnímu) chování, jako je

Klasifikace individuálního přizpůsobení ve společnosti (Merton)

Způsob přizpůsobení	Kulturní cíle	Institucionalizované prostředky
1. konformita	+	+
2. inovace	+	—
3. ritualismus	—	+
4. stažení se	—	—
5. vzpoura	±	±

zločinnost, delikvence a tzv. „white-collar criminality“, přičemž anomie a odchýlné chování na sebe vzájemně působí.

V souvislosti se zaměřením na kulturní a společenský vznik proměnlivých stupňů a typů odchýlného chování Merton podává a podrobně rozebírá typologii individuálního přizpůsobení ve společnosti. Zde uvádíme pouze jeho schematický přehled, ve kterém (+) znamená přijetí převládajících hodnot, (−) znamená jejich odmítnutí a (±) znamená jejich odmítnutí a nahrazení novými. (Viz tab. na str. 55.)

Tyto kategorie se vztahují ke chování vyplývající z rolí ve specifických typech situací, nikoli na osobnosti. Jde o typy více nebo méně trvalých reakcí, nikoli o typy organizace osobnosti. A lidé mohou přecházet z jedné alternativy do druhé podle toho, jak jsou činní v různých oblastech společenských činností.[20]

Z dalších Mertonových studií otištěných ve zmíněné knize připomeňme už jenom jeho příspěvek k teorii referenčních skupin a jeho úvahu o sebenaplňujícím proctví, ve kterém vychází z poučky W. I. Thomase, že „definují-li lidé situace jako skutečné, jsou skutečné ve svých následcích“; Merton pokládá tuto poučku za základní pro společenskou vědu a má v tom řadu předchůdců (vedle jiných i Marxe a Freuda).

Mezi kritiky americké systematické sociologie[21] patřil např. C. Wright Mills (viz např. jeho knihu *The Sociological Imagination*, 1959), který byl označován za vedoucího kritika americké civilizace a za jednoho z nejpodnětnějších amerických společenských analytiků. S. M. Lipset a N. J. Smelser uvádějí tři námitky, které kritikové předhazují systematické teorii a metodické formalizaci. První námitkou je, že všechny složité společenské systémy musí být analyzovány především z historického hlediska. Analýza následků specifických historických situací je důležitějším výkladem systému než úsilí specifikovat vzájemně vztážené funkce, které systém a jeho části vykonávají v kterékoli dané době. Za druhé, proti zastáncům funkcionálního a rovnovážného pojetí vystupují ti, kdo pojmají společnost v dialektických termínech jako podléhající neustálé změně a ve stavu trvalého konfliktu. Soustředění se na formální teorii a přesné metody odvádí podle těchto kritiků sociologii od významných společenských a politických problémů, od analýzy společenské změny, povahy moci a

rozsahu konfliktu a vykořisťování, které existují v třídních systémech. Ignoruje se řada důležitých problémů, protože nezapadají do statického funkcionálního přístupu a protože nemohou být přesně měřeny. Za třetí, soustředění na teorii a metodologii vede k politické neplodnosti nebo k politickému konzervatismu. Podle těchto kritiků potvrzuje funkcionalismus status quo a stává se prázdnou vědní soustavou, jejímž hlavním úkolem je odvrátit možné prameny intelektuální kritiky společnosti.

Tyto námitky považují Lipset a Smelser za mylné a pokoušejí se je vyvrátit. Podle nich např. skutečnost, že něco je v nějakém daném okamžiku společensky významné, neznamená, že přímé studium toho je nejlepším prostředkem pro společenskou nápravu. Léč na určitou nemoc může přijít spíše ze studia základních procesů těla než určité nemoci samé. Krátce, bez usměrňující teorie a metod, které by umožnily lidem vztáhnout jejich poznatky na společnost nebo různé její problémy, není možné žádné skutečné hromadění platných poznatků o činnosti. Dále tvrdí, že důležitým úkolem sociologie je zřejmě určit generalizace, které berou v úvahu skutečnost, že všechny složité společenské systémy jsou také historickými systémy. Důraz funkcionalistů na klíčové hodnoty je ve skutečnosti úsilím vztáhnout proces systému k prvkům, které jsou zakořeněny v jeho historii. Vedle toho v rámci historických „daností“ určitý soubor teoretických pouček udává, jaký druh systému je v činnosti, jeho vztah k vnějším systémům, jeho vnitřní vztahy, jeho napětí, jeho rozpory atd. A zmínění autoři uzavírají prohlášením, že nejsou nutně nesrovnalosti mezi systematickou teorií a zájmem o společenskou změnu a historickou specifičnost, že oba druhy výkladu si neodporují, ale vzájemně se doplňují.[22]

Závěr

Účelem tohoto informativního článku bylo odpovědět na otázku, zda současná americká sociologie je výhradně empirická, či zda se věnuje též teorii. Na tuto otázku je možno odpovědět kladně: není pochyby že existuje americká sociologická teorie, nazývaná obecnou či systematickou so-

ciologii. A k tomu je nutno dodat, že zájem o teorii není v současnosti (tj. především po druhé světové válce) ve Spojených státech omezen pouze na sociologii, ale že se projevuje i v jiných vědních oborech, jako je např. politická věda[23] a psychologie.[24]

Americká systematická sociologie ovšem není názorově ani metodologicky monolitická, ale je heterogenní, přičemž rozdíly existují nejen mezi neopozitivismem a teorií společenské činnosti jako hlavními směry této sociologie, ale také uvnitř každého z těchto dvou směrů. Na druhé straně existují však v americké systematické sociologii přes tyto rozdíly určité společné rysy.

Jedním z charakteristických rysů trendu k systematické sociologii je, že neznamená návrat k dílům encyklopedické povahy, ale soustřeďuje se spíše na specializované formy společenské teorie.

Jiným charakteristickým rysem tohoto trendu je snaha o vybudování sociologie jako samostatné, analyticky nezávislé vědy s odlišným předmětem bádání, který by nebyl určen ani sociální filosofii, ani společenskými problémy. Například podle Parsonse se má sociologie jako vědní disciplína věnovat v první řadě rozvoji a přenosu empirického poznání ve své oblasti. Je nutné odlišit ji od sociální filosofie a od sousedních vědních disciplín (jako je antropologie, sociální psychologie, politická teorie a ekonomie), jakož i stanovit její vztah k těmto disciplínám. A dále je nutno odlišit ji od sociologické praxe, od aplikace na společenské problémy, od dřívějšího prostého ztotožňování se specifickými praktickými cíli ve společnosti. Tohoto diferenciačního procesu se sice podařilo v posledních letech dosáhnout, ale jen relativně a neúplně a stále zůstává mnoho nejasných hraničních oblastí.[25]

Zastavme se na tomto místě u jednoho problému, který Parsons zdůrazňuje. Je to problém odlišení sociologie jako vědy od sociální filosofie (ideologie, „Weltanschauung“), neboli problém vyloučení hodnocení ze sociologie a společenských věd vůbec. V tomto směru se američtí badatelé obvykle odvolávají na Maxe Webera jako na jednoho z prvních velkých teoretiků, který toto odlišení a oddělení podtrhoval a požadoval. Současné ame-

rické společenské vědy tento požadavek v podstatě přijímají, přičemž činí rozdíl mezi hodnocením ve vědě, vědeckým zkoumáním hodnot a používáním pojmu hodnota ve vědě (např. v sociologické teorii). Ale toto přijetí není všeobecné, úplné a jednoznačné. A mezi pracovníky ve společenských vědách (a to nejen americkými, ale západními vůbec) se neustále vyskytují hlasy, které zdůrazňují nezbytné spojení vědy s hodnocením, hodnocení jako nedílnou součást vědecké činnosti.

Třetím charakteristickým rysem trendu k systematické sociologii je pojetí sociologie jako disciplíny, která má studovat obecné, pravidelné a opakující se aspekty jevů a proto může generalizovat a předvídat v rámci své opodstatněné (ověřené) teorie. Je to nomotetická disciplína ve smyslu W. Windelbanda, i když neformuluje přírodní zákony, ale pouze empirické generalizace.

Současnou americkou sociologii nelze tudíž redukovat na pouhý empirický výzkum. To však opačně neznamená, že empirický výzkum je ve Spojených státech na ústupu, nebo že je mu vykázána podřadná úloha. Naopak, po druhé světové válce dochází ve Spojených státech k jeho dalšímu rozvoji. Souvisí to zřejmě jak s potřebou a nutností řešit praktické a bezprostřední úkoly, tak s převládajícími americkými hodnotami, normami a attitudami. Připomíná se např. neustále pluralismus a pragmatismus jako nejpriznáčnější americká filosofie, podle které pravda spočívá v praxi a experimentování; pohrdání a nedůvěra k myslitelům; sklon dávat přednost činnosti před uvažováním a sněním; jakož i zaostávání v „ryzí“ vědě a původních objevech na jedné straně, a úspěchy v praktické aplikaci vědeckých principů na straně druhé.[26]

Nelze rovněž zapomínat, že americká sociologie byla vždy nakloněna považovat široký rámec společnosti a její hlavní hodnoty za samozřejmost, takže — na rozdíl od evropských společenských věd, a především evropské sociologie — projevovala menší zájem o makroskopický výklad společenských jevů a společenského vývoje. Naproti tomu patří k její tradici zájem o morální, politické a praktické problémy. A její spíše mikroskopické zaměření ji přivedlo do poměrně těsného vztahu k psychologii (především v oblasti

sociální psychologie) a antropologii (především při studiu malých komunit), kteréžto disciplíny také značně působily na vývoj detailního empirického výzkumu.

Uvědomíme-li si tyto skutečnosti, lépe pochopíme, proč americká systematická sociologie je kritizována těmi americkými sociology, kteří nestojí v jejich řadách. tzn. především krajními empiriky, jakož i to, proč byla dlouhou dobu opomíjena a proč si svou existenci musila (a stále ještě musí) probojovávat. Tímto sporem mezi empirickou a systematickou sociologií se dostáváme k otázce vzájemného vztahu a spojení mezi empirickým výzkumem (empirismem) a teorií (racionalismem, spekulací).

Snaha o harmonické spojení teorie s empirickým výzkumem je — jak již bylo uvedeno — dalším charakteristickým rysem trendu k systematické sociologii. Na jedné straně se má sociologická teorie stát základnou a rámcem pro empirický výzkum a jeho vedení. Na straně druhé má být vyvinuta sociologická teorie systematizováním výsledků empirického výzkumu, právě tak jako mají být specifickými výzkumnými pracemi zjišťovány pravidelnosti ve společnosti.

Systematická sociologie odmítá vytváření spekulativních systémů a usiluje o teorii, která by byla současně logicky konzistentní i empiricky podložená a ověřená. Pokud jde o úlohu empirického výzkumu, spočívá podle Mertona nejen v ověřování teorie, tj. v potvrzování nebo vyvrácení hypotéz; empirický výzkum má vedle této pasivní úlohy ještě úlohu aktivní, neboť vykonává přinejmenším čtyři hlavní funkce, které pomáhají utvářet vývoj teorie: vede ke vzniku, nové formulaci, novému zaměření a vyjasnění teorie.[27]

O vztahu mezi empirickým výzkumem a teorií začíná však uvažovat i americká a vůbec buržoazní empirická sociologie, jejíž někteří představitelé si ve vzrůstající míře uvědomují potřebu teorie pro empirický výzkum. Vedle toho se zabývají touto otázkou i badatelé v jiných vědních odvětvích, a to opět nejen badatelé američtí.

Vztah mezi empirickým výzkumem a teorií je toliko jedním z problémů, před kterými současná americká sociologie stojí. Na některé z nich bylo poukázáno výslovně, jiné vyplývají z názorů, které byly

uvedeny. Některé se americká sociologie pokouší vyřešit, jiné nebere na vědomí, opomíjí nebo nepovažuje za problematické. V obou případech je její postoj, přístup a způsob řešení podmíněn jednak jejími teoretickými a metodologickými předpoklady, jednak převládající společenskou ideologií, společenským řádem a okamžitými společenskými potřebami, zájmy a požadavky.

K metodologickým a teoretickým problémům, které by měla současná americká (a vůbec buržoazní) sociologie řešit, patří podle našeho názoru například tyto: vymezení předmětu sociologie; vymezení vztahu sociologie a) k jiným společenským vědám (jako je ekonomie, politická teorie, sociální psychologie, historie, antropologie), b) k filosofii a ideologii, c) k praktické politice a praxi vůbec; vznik a příčiny společenských jevů a jejich historická podmíněnost; úloha ekonomických faktorů a společenských konfliktů; společenská dynamika; společenské zákony a zákonitosti; sociologické metody a techniky; gnoseologické předpoklady, tj. možnosti poznání v sociologii; atd.

Encyklopedická spekulativní sociologie ani empirická sociologie nebyly schopny zobrazit a zpracovat adekvátním způsobem skutečnou společenskou realitu své doby, a to jak po stránce strukturální, tak po stránce dynamické. Má-li současná sociologie splnit své poslání, musí vycházet z adekvátní teorie a používat adekvátní metody a techniky. To znamená vedle jiného, že musí postihovat společenskou skutečnost v její podstatě, celistvosti, složitosti a mnohotvárnosti; že nesmí považovat jednotlivé společenské jevy za nezávislé na širších společenských souvislostech, za izolované od druhých společenských jevů co do společenských podmínek a společenských následků; a že nesmí zapomínat, že přístup ke společenským jevům, k jejich zkoumání, zařazení a hodnocení není myslitelný bez celkové koncepce společnosti. Sociologie musí být společensky angažována v tom smyslu, že její výsledky musí pomáhat při řešení praktických společenských problémů. Současně však musí být autonomní, a to v takovém rozsahu, aby mohla podnětně, aktivně působit na další rozvoj společenského poznání i na společenskou praxi a její perspektivy.

- [1] Porovnej k tomu např. Preston Valien and Bonita Valien: *General Sociological Theories of Current Reference*. In: *Modern Sociological Theory in Continuity and Change*. Edited by H. Becker and A. Boskoff. New York 1957. (dále označováno jako MST-BB). Kap. 4. — Alvin W. Gouldner: *Some Observations on Systematic Theory, 1944–55*. In: *Sociology in The United States of America. A Trend Report*. Edited by Hans L. Zetterberg. Unesco (Paris) 1956. (Dále označováno jako S-USA-Z). Str. 34–42. — Nicholas S. Timasheff: *Sociological Theory. Its Nature and Growth*. Revised Edition. New York 1957, Third Printing. Kap. 11, 15, 18.
- [2] O vývoji a problematice amerického funkcionalismu viz např. Walter Buckley: *Structural-functional Analysis in Modern Sociology*. In: MST-BB, kap. 8. — Nicholas S. Timasheff: op. cit., kap. 17. — Pro odmítavou kritiku funkcionalismu viz též Kingsley Davis: *The Myth of Functional Analysis as a Special Method in Sociology and Anthropology*. In: *Sociology. The Progress of a Decade. A Collection of Articles*. Edited by S. M. Lipset and N. J. Smelser. Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, N. J. 1961. (Dále označováno jako SPD-LS). Str. 46–62. Davis tvrdí, že neexistuje zvláštní metoda nebo teorie nazývaná „funkcionální analýza“, která by mohla být odlišena od druhých metod nebo teorií uvnitř sociologie a sociální antropologie.
- [3] Viz Jaroslav Klofáč — Vojtěch Tlustý: *Soudobá sociologie I*. Praha 1965. Str. 229 a podrobněji část třetí.
- [4] R. M. MacIver: *Social Causation*. Ginn and Company, Boston, USA, 1942.
- [5] Pro kritiku operacionalismu viz např. P. A. Sorokin: *Physicalist and Mechanistic School*. In: *Contemporary Sociology*. Edited by Joseph S. Roucek. Philosophical Library. New York 1958. Str. 1149–1153. — Robert A. Plutchik: *Operationism as Methodology*. Behavioral Science. Official Publication of the Mental Health Research Institute, The University of Michigan. Volume 8, 1963, str. 234–241.
- [6] Viz např. Peter H. Rossi: *Methods of Social Research, 1944–55*. In: S-USA-Z. str. 24.
- [7] Porovnej k tomu např. J. S. Kon: *Otázky zákonitosti společenského vývoje*. In: *Marxismus a dnešní buržoazní sociologie*. Praha 1963, Str. 113–121. — J. Klofáč — V. Tlustý: op. cit., str. 61–74.
- [8] Pro kritiku fyzikalistického a behavioristického pojetí sociologie v podání Lundbergově viz např. P. A. Sorokin: *Society, Culture, and Personality: Their Structure and Dynamics. A System of General Sociology*. New York 1962, první vydání 1947. (Dále označováno jako SCP-SD). Str. 25–26, 50, 148.
- [9] *Contemporary Sociology. An Introductory Textbook of Readings*. Edited by Milton L. Barron. New York 1964. (Dále označováno jako CS-IT-B). Str. 560.
- [10] Sorokin nebývá obvykle počítán mezi vedoucí teoretiky společenské činnosti. Vedle toho Sorokin a Parsons jsou považováni za sociologické odpůrce. Na druhé straně existují mezi oběma teoriemi důležité podobnosti. A po vydání Parsonsových knih *The Social System a Toward a General Theory of Action* (obě v r. 1951) dal Sorokin do oběhu memorandum, ve kterém poukazuje na shodu mezi základním schématem Parsonse (a jeho spolupracovníků) a svým vlastním (a dříve vyvinutým) pojmovým schématem. Zařazení Sorokina mezi teoretiky společenské činnosti se proto jeví správným a nezbytným.
- [11] Viz např. Max Weber: *Theory of Social and Economic Organization*. New York, Oxford University Press, 1947. (Jde o překlad první části Weberovy studie *Wirtschaft und Gesellschaft*.)
- [12] Porovnej v této souvislosti např. R. M. MacIver — Charles H. Page: *Sociologia*. Madrid 1963. Str. 24.
- [13] R. M. MacIver: *Society. A Textbook of Sociology*. New York. First Printing 1937. Eleventh Printing 1948. Str. vii, 19–20.
- [14] Porovnej k tomu též George Homans: *A Conceptual Scheme for the Study of Social Organization*. *American Sociological Review*, Vol. 12, No. 1, February, 1947, str. 13–26. Přetištěno ve: CS-IT-B, str. 128–145.
- [15] Viz např. Howard Becker: *Current Sacred-Secular Theory and Its Development*. In: MST-BB, kap. 6. — Howard Becker: *Soziologie als Wissenschaft vom sozialen Handeln*. Würzburg. Bez data.
- [16] P. A. Sorokin: SCP-SD, str. 41–42, 63. Na jiném místě pak říká, že kultura se skládá ze tří úrovní: ideologické, behaviorální a materiální (str. 313).
- [17] T. Parsons: *Some Comments on the State of the General Theory of Action*. *American Sociological Review*, Vol. 18, No. 6, December, 1953, str. 618–631. Přetištěno ve: CS-IT-B, str. 572–589.
- [18] Porovnej k tomu např. Talcott Parsons: *The Social System*. The Free Press, Glencoe, Illinois, First Printing 1951, Second Printing 1952. — Talcott Parsons — Edward A. Shils (Editors): *Toward a General Theory of Action*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1951. Fourth Printing 1959. — Talcott Parsons: *An Outline of the Social System*. In: *Theories of Society. Foundations of Modern Sociological Theory*. Edited by Talcott Parsons, Edward Shils, Kaspar D. Naeyege, Jesse R. Pitts. The Free Press

of Glencoe, Inc. 1961. Volume I, str. 30—79.

- [19] Porovnej k tomu např. G. E. Swanson: *The Approach to a General Theory of Action by Parsons and Shils*. American Sociological Review, Vol. 18, No. 2, April, 1953, str. 125—134. Přetištěno ve: SPD-LS, str. 69—79.
- [20] J. A. Ponsioen předhazuje Mertonově typologii, že není logicky koherentní. Např. ritualismus neobsahuje odmítnutí cílů, ale projevuje mnohem více nelpění, nepřipoutání k cílům. Ryzí odmítnutí cílů a prostředků bez nějaké ideje nahrazení je stěží představitelné. Jeho vlastní klasifikace spočívá (jako Mertonova) na třech možných reakcích, kterými (na rozdíl od Mertona) jsou: přijetí stávajících standardů a hodnot (+), odmítnutí stávajících standardů pro nové (—) a nelpění (0). Jeho klasifikace vypadá pak takto:

Klasifikace individuálního přizpůsobení ve společnosti (Ponsioen)

Způsoby reakce	Cíle	Cesty k cílům
1. konformita	+	+
2. sociální reforma	—	+
3. inovace	+	—
4. vzpoura	—	—
5. ritualismus	0	+
6. protisociální chování	0	—
7. apatie	0	0
8. nekonformita	+	0
9. anarchismus	—	0

Konformita, ritualismus a apatie vzdorují změně, představují-li vlastnosti kontrolované skupinou. Ostatní reakce představují anomii v daném společenském a kulturním systému. (*The Analysis of Social Change Reconsidered*. A Sociological Study.) Mouten et Co. S.-Gravenhage 1962. Str. 60—61.

- [21] Ke kritice teorie společenské činnosti viz též N. V. Novikov: *Ob ischodnyh posylkach i glavnyh čertach buržuaznoj teorii „social'nogo dějstvija“*. In: Marksistskaja i buržuaznaja sociologija segodna. Moskva 1964, str. 351—374. — L. A. Cypnik: *Sovremennaja buržuaznaja sociologija i jejo kritika Rajtom Millsom*. Tamtéž, str. 386—399.
- [22] S. M. Lipset — N. J. Smelser: *The Setting in Sociology in the 1950's*. In: SPD-LS, str. 5—8.
- [23] Porovnej k tomu např. Dwight Waldo: *Political Science in the United States of America*. A Trend Report. Unesco (Paris) 1956. Str. 18, 32—36, 48—54. — David Easton: *An Approach to the Analysis of Political Systems*. In: SPD-LS, str. 421—432. — Pro rozdělení americké politické vědy na směr empiricko-sociologický a na směr teoreticko-filosofický viz též Miroslav Nářta: *Americká politická ideologie*. Nová mysl, roč. 1965, č. 9, str. 1084—1086.
- [24] Porovnej k tomu např. úvod redakce k českému vydání knihy *Současná psychologie na Západě*, Praha 1965. Str. 6.
- [25] T. Parsons: *Some Problems Confronting Sociology as a Profession*. In: SPD-LS, str. 14—30. — Porovnej k tomu též Reinhard Bendix: *Social Science and the Distrust of Reason*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1951. Str. 41—42. — A. R. Radcliffe — Brown, předmluva ke knize S. Andrzejewski: *Military Organization and Society*, London 1954. Str. vii.
- [26] Porovnej k tomu např. H. Koontz — R. W. Gable: *Public Control of Economic Enterprise*. New York 1956. Str. 819. — R. M. MacIver: *Academic Freedom in Our Time*. New York 1955. Str. 256. — R. B. Perry: *One World in the Making*. New York 1945, Second Edition. Str. 63. — Bernard Barber: *Science and the Social Order*. London 1953. Str. 147—148.
- [27] R. K. Merton, op. cit., str. 102—117.

Königovy variace na sociologické téma

René König je u nás znám především jako vydavatel a spoluautor *Příručky empirického sociálního výzkumu*¹. Toto rozsáhlé kompendium, vzniklé z Königovy iniciativy, výsledek jeho mnohaletého úsilí, představuje snad nejvýznamnější sociologickou publikaci, která ve Spolkové republice po válce vyšla, stěžejší se však hodí jako klíč k pochopení Königova díla, jehož těžiště leží jinde — nehledě k tomu, že základní intence Königova příspěvku v *Handbuchu* byla u nás ne zcela přesně pochopena. Můžeme přirozeně Königovi vytýkat, že hranice sociologie vymezuje příliš úzce, že *jeden typ* sociologie prohlašuje za sociologii samu (die nichts als Soziologie ist²), že kritérium verifikovatelnosti či falzifikovatelnosti připouští jen v rámci „praxe vědy“ a přehlíží, že *společenská praxe* obsahuje moment empirické kontroly (tak aktuální dnes u nás!). Základní smysl jeho typologického rozlišení (z celého kontextu je zřejmé, že nejde o deskriptivní pojmy, ale o extrémní ideální typy)³ *sociologické teorie a teorie společnosti* spočívá v konstatování, že existuje množství různých způsobů, jak se „zabývat společností“, že tyto způsoby mají různou poznávací strukturu a že jejich konečné produkty mají různý logický status, který musí být určen a respektován. Jen za předpokladu této přesné distinkce mezi různými teoretickými systémy je pak možná jejich spolupráce, která se neomezuje jen

na vzájemné „mytí mozku“ (Gehirnwaschen), ale projevuje se především při vzniku a formulování hypotéz, tedy v dimenzi označované zpravidla jako *context of discovery*.

Tento diferencující přístup má podle našeho názoru dvoji metodický význam: jednak může sloužit jako orientační kritérium ve vztahu k současné západní sociologii⁴, jednak jako prostředek přesnější sebereflexe vznikající marxistické sociologie.

Königova nejnovější kniha⁵, která vyšla několik měsíců před jeho šedesátinami⁶, poskytuje některé zajímavé pohledy na širší souvislosti jeho díla a na řadu příznačných rysů jeho sociologické metody. Kniha shrnuje čtyři desítky kratších statí, zčásti příležitostného či popularizačního charakteru, vzniklé většinou v letech 1959—1963. Na první pohled překvapí pozoruhodný rozsah sociologického zájmu; v knize je zastoupena většina Königových oblíbených témat: postavení sociologie v soudobé společnosti, socializační proces a formování sociokulturní osobnosti, sociologie rodiny, sexuálního života, věkových skupin, sociologie práce a povolání, zejména středostavovských, sociologie školy, sociologie obce a města, problémy sociální a kulturní změny a vývoje exemplifikované na vztahu pokročilých industriálních společností a „opožděných oblastí“, sociologické problémy masové společnosti, zejména sociologie módy, reklamy, veřejného mínění, volného času atd. (K tomuto zarážejícímu výčtu je snad možno ještě doplnit tři typické Königovy zájmové

¹ *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Stuttgart 1962. Srv. zejména J. Klofáč, V. Tlustý, *Soudobá sociologie*, NPL 1965, str. 67—99, referující podrobně zejména o částech věnovaných obecné metodologii.

² R. König, (Hrsg.) *Soziologie*, Frankfurt 1958, str. 7.

³ Srv. Hempelovu analýzu typologických postupů v sociologii, C. G. Hempel, *Problem of Concept and Theory Formation in the Social Sciences*, in: H. Albert (Hrsg.), *Theorie und Realität*, Tübingen 1964.

⁴ Tento aspekt považují v naší dnešní situaci za zvláště aktuální: rozvoj sociologické turistiky přes naši západní hranici, který by měl přispět k odbourání dosavadních heterostereotypů fungujících zatím dlouhá léta jako *Wissensersatz*, a přinejmenším současně západní sociologie jako složitého a uvědoměle diferencovaného celku, vede často k produkci stereotypů nových, schémat a klíšé, v nichž reálné kontury, difference a rozpory jsou setřeny do monotónní šedí. V řadě statí pokoušejících se o kritiku „západních teorií industriální společnosti“ je bez jakéhokoli rozlišení citována divoká všehochuť: od seriózních sociologických prací, založených na empirických výzkumech, přes obecné sociologické koncepce až po kulturně-kritickou publicistiku, sociologizující žurnálistiku a různé produkty „filosofického a socio-

logického folklóru“, nemluvě už o nezastížené ideologickým písemnictvím antikomunistického ražení.

⁵ R. König: *Soziologische Orientierungen*, Vorträge und Aufsätze, Klempner a Witsch, Köln—Berlin 1965, 575 str.

⁶ Narozen 5. 7. 1906 v Magdeburgu, německofrancouzského původu. Po studii islámské filologie ve Vídni studoval na berlínské univerzitě filosofii, sociologii a etnologii; jeho učiteli byli W. Sombart, E. Spranger, R. Thurnwald a A. Vierkant. 1930 Dr. phil. v Berlíně, pak studium v Paříži, kde k jeho učitelům patřili C. Bouglé, P. Fauconnet, F. Simiand a zejména M. Halbwachs a M. Mauss. Chtěl se habilitovat u Vierkanta v Berlíně, 1937 však emigroval do Švýcarska, kde se 1938 habilitoval na curyšské univerzitě. 1947 profesorem v Curychu, 1949 spoluzakladatelem ISA a do r. 1953 zástupcem Švýcarska v ISA, 1950 tajemníkem I. kongresu ISA v Curychu, 1949 ordináriem pro sociologii na univerzitě v Kolíně nad Rýnem, ředitelem sociologického semináře a ředitelem Forschungsinstitut für Sozial- und Verwaltungswissenschaften, později Forschungsinstitut für Soziologie; řada dalších akademických funkcí. 1953 zástupcem Spolkové republiky v ISA, 1956 členem výkonného výboru, 1962 prezidentem ISA, 1955 vydavatelem Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, místopředsedou Německé sociologické společnosti.

okruhy, které v knize chybí: sociologie malých sociálních skupin, sociologie deviačního chování a sociologie vědy.)

Tato šíře a členitost pohledu, neobvyklá v období specializace, má několik předpokladů:

1. vyplývá z jisté ontologie společenského života,

2. předpokládá určitou perspektivu vynášející některé společenské jevy, sektory, procesy, do popředí, jiné zatlačující na periferii zájmu — plníci tedy *selektivní funkci*,

3. předpokládá určitou optiku pohledu, danou metodickými principy, a generalizovaný metodický postup, hodící se jako univerzální klíč ke všem sektorům analyzovaného spektra.

Svoji koncepci společnosti a sociologie formuloval König explicitně před mnoha lety ve své *Dnešní sociologii*⁷, která jej tehdy rázem proslavila. Srovnání s touto knihou se ostatně přímo nabízí: co tehdy König, vracějící se právě z emigrace, proponoval jako program a úkol, leží dnes před námi jako jistý přehled výsledků; mezi oběma knihami je patnáct let výzkumné a organizační práce, jejímž produktem byly desítky speciálních studií, uložených převážně v Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie.

König postuluje 1. zákon rostoucí diference moderní ekonomické společnosti (Wirtschaftsgesellschaft), 2. odmítá totalitní pohled na společnost, protože společnost „jako celek“ neexistuje: společnost je pluralita „různých sociálních vrstev, tříd, profesí a dílčích sektorů v rodině, ekonomice, technice, právu, státu, kultuře“, 3. tyto elementy se vyznačují úplnou současností (völlige Eigenzeitlichkeit), tzn. specifickou časovou strukturou a vývojovým rytmem, 4. proces sociální změny se odehrává ve stálých „infinitesimalních“ adaptačních procesech mezi jednotlivými oblastmi společnosti navzájem; jejich obsahem je synchronizace vývojových rytmů, 5. smyslem sociální politiky a plánování, které tedy může být parciální, nikoli totalní, je ovládnutí specifického časového rytmu jednotlivých oblastí (Zeitfassung) a vyloučení chybné adaptace, 6. smyslem sociologie, jejímž centrálním problémem je

teorie sociální změny, je příspěvek k „procesu sociální sebedomestikace lidí“, tj. racionalizací existenčních podmínek chránit integritu lidské sociokulturní osobnosti před dezintegrovaním vlivem chybné nebo nedostatečné adaptace.

Tato koncepce, rozvíjející se na pozadí polemiky s marxismem a zřetelně podmíněná liberální ideologií, zejména v její popperovské formulaci⁸, vylučuje tedy formulaci jednotné sociologické teorie vztahující se k celku společnosti, ontologickému pluralismu odpovídá teoretický pluralismus. Zcela na periferii zájmu zůstávají problémy, jejichž řešení předpokládá celospolečenský referenční systém: především problémy sociálního konfliktu, moci a jejich funkcionálně specifických forem (Herrschaft), politické organizace společnosti. Příznačné v této souvislosti je systémové začlenění kategorií *Herrschaft*, *Macht*, *Staat* v sociologickém slovníku z r. 1958: nejsou zařazeny k centrálním kategoriím obecné sociologie, ale mezi speciální sociologie. Odmítnutí možnosti celospolečenského „totalního plánování“ uzavírá Königovi cestu k pochopení revolučních proměn společnosti; obrátili se náhodou jeho pozornost k zemím tzv. Ostbloku, ihned se pohotově vynoří desítky liberálních předsudků. Na druhé straně umožňuje tato koncepce rozvinutí nesmírně citlivého smyslu pro specifiku jednotlivých společenských sektorů a pro nejménější nuance jejich vzájemných vztahů. V centru pozornosti jsou tak vztahy prostupujících se struktur, věkových a sexuálních skupin, rodiny, příbuzenského systému, školského a profesionálního systému, sídlištních systémů (obec, město) atd. Kdybychom měli nějak označit tento Königův zorný úhel, bylo by zřejmě nejhodnější mluvit o *středostavovské perspektivě*; v ohnisku zájmu stojí jevy, zaplňující „soziale Umwelt“ středních vrstev⁹. Všechny tyto momenty Königova pronikavě odlišují od oněch linií německé sociologie, které tak či onak navazují na myšlenkovou tradici Hegela a Marxe, ať už je jejich centrální kategorií totalita společnosti (Adorno a „frankfurtská škola“) nebo sociální konflikt a moc (Dahrendorf a jeho žáci), a zároveň jej vnitřně zpřiznávají s mertonovskou „střední variantou“ strukturálního funkcionalismu¹⁰.

⁷ *Soziologie heute*, Zürich 1949.

⁸ Zejména Popperovy teorie „otevřené společnosti“, K. R. Popper: *The Open Society and its Enemies*, London 1949, něm. př. Bern 1957/58, a jeho přednáška z r. 1949 *Prediction and Prophecy in the Social Sciences*, něm. př. in: E. Topitsch (Hrsg.), *Logik der Sozialwissenschaften*, Köln-Berlin 1965.

⁹ Touto souvislostí se před časem zabývala Renate Mayntz: „Jestliže strukturálně funkcionální teorie osvětluje raději a častěji jen jeden obličej společnosti, charakterizovaný mírovou a spravedlivou výměnou činností, a zapomíná na druhou janusovskou tvář společnosti: mocenský boj, dobývání, vykořisťování, není to vysvětlitelné jen čisté pojmové logickými prostředky. (...) Středostavovská pozice většiny sociologů a jejich profesionální role, at už vyučují, bádají nebo jsou činní jako experti, podmiňuje fakt, že nemají ani příliš mnoho efektivní moci, ani se nenacházejí v utla-

čující závislosti na ní. Zanedbávají fenomén moci, protože s ním a s jeho hrubými způsoby zřídka přijdou do styku.“ *Soziologie in der Eremitage*, in: KZfSS XIII, 1961, str. 113. Je ovšem třeba mít na paměti, že všechna tato zjištění nepřekračují rámec *context of discovery*, psychologických a sociologických předpokladů výzkumné práce — vypovídají tedy o osobnosti sociologa a jeho individuální specifice. Nevypovídají však nic o vnitřní poznávací hodnotě teoretických systémů, jejichž posouzení spadá do jiné dimenze analýzy, označované zpravidla jako *context of justification*. Směšování těchto dvou pohledů vede často k zjednodušeným hodnocením západních sociologických teorií.

¹⁰ Typologie „celospolečenské“, „střední“ a „individuální“ varianty strukturálního funkcionalistické analýzy pochází od G. Carlssona, *Betrachtungen zum Funktionalismus*, in: Topitsch, op. cit. Některé Königovy stati z recenzované knihy, zejména shrnuté v oddílu *Familie, Geschlecht, Jugend, Alter*

Pojem *totality*, jehož použití pro celek společnosti odmítá, však přesto v jiné souvislosti hraje v Königově metodě rozhodující roli. Základní dimenze jeho metody jsou určeny dvěma principy: principem *kulturně antropologického relativismu* a pojetím *totality společenského jevu*. Zde se odkrývají další souvislosti Königova díla se světovou sociologií: König byl žákem významného etnologa R. Thurnwalda, „od něhož jsem se ostatně naučil, že sociologie bez sociální a kulturní antropologie je absurdní nesmysl“, a který mu zprostředkoval první kontakt s americkou kulturní antropologií¹¹; začátkem třicátých let pak studoval v Paříži u Marcela Mause, jehož koncepci *phénomene social total* převzal a rozvíjel paralelně s G. Gurvitchem.

Tím jsme stručně načrtli předpoklady, s nimiž König přistupuje k volbě a analýze svých objektů. S Weberovským úsilím „das konventionell Selbstverständliche zum Problem machen“ se chápe jednotlivých společenských jevů, často zaměrně těch „nejpřirozenějších“, ze sféry nereflexované každodennosti, jako je forma rodiny, typ stravování, pracovní styl atd., a odhaluje jejich ne-přirozenost, tj. sociokulturní a historickou relativitu, jejich mnohvrstevnatou zakořeněnost v konkrétní kultuře a jejich funkční vztahy k ostatním strukturálním elementům této kultury. Tyto hloubkové analýzy, v nichž spojuje kulturně antropologický, sociologický, sociálně psychologický, psychoanalytický a historický pohled, překvapují mnohdy svojí vynalézavostí a — lze-li použít přirovnání — virtuozitou, s níž König hraje variace na své základní téma: pokročilá industriální společnost. Celé Königovo dílo je vlastně svěráznou kulturní antropologií moderní evropsko-severoamerické průmyslové společnosti, která se podstatně liší jak od společnosti „industrialismu 19. století“, tak od společností „méně vyvinutých zemí“ (unterentwickelte Länder). To dvojitý kontrastní pozadí je objektem rozsáhlých srovnávacích analýz, založených zčásti na primární zkušenosti, zčásti na bohaté znalosti soudobé kulturně antropologické literatury. To rovněž je jeden z Königových specifických rysů, který jej příznivě odlišuje od řady „teoretiků industriální společnosti“ spokojujících se v tomto směru se simplifikujícími schématy z druhé ruky nebo od „kulturkritiků“, produkujících většinou romantické mýty. V tomto směru představuje König protipól Schelského: jeho pojetí sociologie jako „vědy o současnosti“ se vyznačuje zřetelným historismem, na rozdíl od Schelského ahistorické sociologie „dnes je všechno jinak“¹².

Jako příklad reprodukuje stručně Köni-

gův výklad kulturních determinant pracovního stylu¹³.

Je předsudkem představa, že pojetí práce, které je rozšířeno v industriálních společnostech, je jediné možné a existující, že tedy práce je stále těž, bez ohledu na kulturní podmínky, v nichž probíhá. Identifikace práce s ekonomickým výkonem, řízeným kritériem efektivity, je charakteristickým rysem industriální společnosti a produktem kulturního vývoje za posledních tři sta let. Všechny momenty pracovního stylu této společnosti (časová kontinuita, vazba na určité pracoviště, disciplína dělníka a internalizace pracovních norem, depersonalizace výkonu jeho ekonomizací, standardizací a racionalizací, abstraktnost a komplexnost pracovní situace vyžadující abstraktní myšlení a chování, vyvinutou technickou sensibilitu a inteligenci) mají kulturní charakter, jsou osvojeny, vyvíjejí se v interdependenci s ostatními složkami kultury industriální společnosti: specifickým typem účelové racionality (M. Weber), abstraktní motivací ziskem, průměrem masové vzdělanosti umožňující difúzi vědeckých poznatků do všech sfér života, atd. Tento pracovní styl kontrastuje s nepravidelností řemeslného výkonu, s jeho personalizací na jedné straně a ceremonialismem pracovních forem na straně druhé, se zcela konkrétní pracovní motivací vázanou na dosažení konkrétních cílů, atd. Každý pokus o industrializaci méně vyvinutých zemí naráží především na nedostatek těchto kulturních předpokladů, jejichž vytvoření je nesrovnatelně těžší a pomalejší než obstarání moderní techniky a zvládnutí základních funkčních dovedností.

Aniž bychom chtěli tento příklad dlouze rozebírat: je zřejmé, že Königovi splyvá industriální společnost s její kapitalistickou podobou; přesto však postihuje většinu obecných rysů, existujících i v naší společnosti. Jeho analýza odhaluje nedostatečnost tradičního pohledu soustřeďujícího se pouze na technické podmínky práce a funkční dovednosti (kvalifikace) a redukujících celou problematiku mimofunkčních dovedností na „pracovní morálku“.

Königova práce má ještě jeden aspekt: je apologií moderní industriální společnosti proti nájezdům „kulturkritiky“. Jeho přesvědčení o jejím „zakukleném reakčním charakteru“ a podezření, že je produkována lidmi patřícími duchovně do 19. století, „die in unserer Gegenwart nicht zu Hause sind“¹⁴, není zcela neoprávněné, vezmeme-li v úvahu celou spenglerovskou linii německého myšlení. Sympatický demokratický a humanistický patos této obrany (který je ve shodě s Königovým angažovaným občanským postojem, který např. prokázal účastí na protestních

vykazují překvapující příbuznost s Parsonsovými analýzami v *Essays in Sociological Theory*, Glencoe, Ill. 1954. Ostatně i Königova idea „gesellschaftliche Teilplanung“ odpovídá koncepci „controlled or planned social change“.

¹¹ *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Stuttgart 1962, str. VII.

¹² Srv. R. Dahrendorf: *Die drei Soziologen. Zu Helmut Schelskys Ortbestimmung der deutschen Soziologie*, in *KZfSS XII*, 1960.

¹³ *Kulturelle Determinanten des Arbeitsstills* (1960), Soziologische Orientierungen, str. 389–401.

¹⁴ *Soziologische Orientierungen*, str. 10.

akcích proti nouzovému zákonodárství v NSR), má své imanentní slabé stránky. Pro strukturální funkcionalismus je existující stav systému základním vztahným bodem: hledá podmínky, za nichž může existovat, ale neptá se po oprávněnosti jeho existence. Tato pozice, která Königovi umožňuje boj proti kritice zprava, mu uzavírá cestu k pochopení kritiky zleva, pro niž je základním požadavkem „myšlení v rozporu k existujícímu“ (H. Marcuse) a jejíž vztahný bod leží v budoucnosti.

Bohumil Jungmann

Poznámky k práci Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého: Soudobá sociologie

Koncem roku 1965 vyšla dlouho očekávaná kniha profesorů J. Klofáče a V. Tlustého, věnovaná současné sociologii. V podmínkách, kdy se naše široká veřejnost stále ještě intenzívně zajímá o sociologii a kdy je stále ještě nedostatek snadno přístupných sociologických publikací, se tato práce vedle Baumanovy *Sociologie* stala základní příručkou pro všechny, kteří se chtějí o sociologii něco dovědět.

Kniha byla v denním tisku příznivě přijata, ale zdá se mi, že nezbudila adekvátní odezvu odborníků. Od jejího vydání však uplynula teprve krátká doba a podobné úvahy jsou zřejmě předčasné, domnívám se však, že tato práce zasluží důkladné posouzení. Za prvé proto, že je to bezpochyby nejrozsáhlejší a nejvýznamnější sociologická publikace, která u nás po období zavržení sociologie vyšla, a za druhé proto, že vychází v době, kdy se u nás vytvořily zcela specifické potřeby v oblasti sociologické literatury a v důsledku toho i specifické požadavky na jakoukoli práci tohoto typu. Mám na mysli tyto hlavní požadavky:

1. Napravit vzniklou neinformovanost o stavu současné teoretické i empirické sociologie.
2. Konfrontovat různé teoretické sociologické koncepte s marxismem, tj. akceptovat ty, které na marxismus navazují a rozvíjejí jej, zkoumat nevyužitě možnosti aplikace marxistických konceptů v sociologii, popřípadě polemizovat z hlediska marxismu s jednostrannostmi a omezenostmi některých sociologických teorií a postupů.

Pokusme se z hlediska těchto požadavků věcně posoudit tuto práci. Věnujme pozornost postupně jednotlivým tématům knihy, která ji rozdělují na čtyři základní části.

1. téma: Vývoj a hlavní problémy současné západní sociologie

Tato část je de facto kusým historickým přehledem vývoje sociologie. Je nejstručnější částí knihy, tvoří asi 18 % celku. Obsahuje vyrovnané čtyři kapitoly podávající obraz o vývoji sociologie od A. Comta přes Spenceara, Durkheima, Pareta, Webera až k cha-

rakteristice současné empirické i teoretické sociologie. Autoři v úvodu výslovně uvádějí, že se soustředí na analýzu teoretických koncepcí současné sociologie. Takový postup je samozřejmě možný, a z hlediska jejich cílů dokonce nevyhnutelný. Pochybují však, zda je striktní oddělení i jen analyticky možné bez nebezpečí zkreslení výkladu. Sami autoři uvádějí, že „spekulativní“ a empirická sociologie nejsou dvě oddělené disciplíny, ale pouze krajní pojetí přístupu a metody zkoumání společnosti (str. 19). Domnívám se, že tento princip, ke kterému se přihlásili, v této první části knihy zanedbávají. Pochopitelně nikde ne výslovně, ale z kontextu můžeme pozorovat jisté podcenění empirické sociologie ve vztahu k sociologii teoretické. Chybí zde totiž alespoň konstatování faktu, že na nepochybně velkolepém a úspěšném rozvoji současných teoretických koncepcí má i přes svůj empirický radikalismus a podceňování teorie významný podíl právě empirická sociologie. Většina současných teoretiků sociologie se zabývala nebo zabývá empirickým výzkumem a pro podněty k vytváření teorií se obracela jak k Weberovi, Durkheimovi a dalším spekulativním myslitelům, tak také k výsledkům empirických výzkumů. Z tohoto hlediska se mi zdá nedocenený zejména teoreticko-metodologický přínos Thomase a Znanieckého. Výklad jejich metodologických principů je podán zjednodušeně a zasouvá do pozadí jeden z nejvýznamnějších teoreticko-metodologických přístupů, který se stal v moderní sociologii obecně užívaným a plodným. Jde o požadavek nezkoumat člověka jen jako objekt, ale také jako subjekt, který určitým způsobem chápe sociální situaci v níž jedná, a tato jeho subjektivní definice pak bezprostředně ovlivňuje jeho jednání. I když formulace Thomase a Znanieckého dovolují psychologizující nebo idealistickou interpretaci a někteří sociologové na tyto tendence navazovali, tento princip sám nejen že není idealistický, ale stal se skutečně v sociologii jedním ze základních principů jak empirických modelů výzkumu, tak teoretických koncepcí lidského sociálního jednání. Podobně, myslím, zůstávají autoři dlužni serióznímu výkladu úlohy novopozitivismu v sociologii.

Celková koncepce první části knihy vychází zřejmě ze snahy vyhnout se podrobnějšímu referování o problematice empirické sociologie a uvést jen nutné minimum, a navíc jen to, co má vztah k dalšímu výkladu teoretických koncepcí. I když není možné zásadně tento postup autorům vytýkat, mám dojem, že z kontextu této části vyplývá takové zanedbání významu empirické sociologie, které není jen důsledkem čistě technických požadavků vyplývajících z faktu, že práce je věnována převážně problémům teoretických koncepcí.

2. téma: Funkcionální analýza struktury sociálních systémů

Tato část zaujímá asi 24 % z celkového obsahu knihy a je v podstatě reprodukcí Parsonsovy teorie. Je rozdělena do čtrnácti dosti

nesourodých kapitol. Nejobsáhlejší jsou kapitoly sedmá (21 stran), nazvaná *Parsonsova analýza sociálních systémů*, a kapitola třináctá (20 stran) pojednávající o hlavních rysech průmyslových společností. Ostatní kapitoly jsou krátké, některé i třístránkové. Stejnou rozsahovou nesourodost je možné pozorovat i v ostatních částech knihy. Dvoustránkové, dokonce i jeden a půl stránkové kapitoly střídají poměrně rozsáhlé kapitoly o třiceti stranách. Zdá se, že toto formální členění nevzniklo zcela z libovůle autorů, ale že má závažnější příčiny: Budí totiž dojem, že autoři někde psali bezprostředně podle poznámek ze studia. Ty části, kde se pokoušejí zaujmát vlastní postoj, jsou zřetelně ucelenější a homogennější. Patrně je to projev zápasu o alespoň relativně vyčerpávající informaci při respektování požadavků stručnosti a výběru podle zamýšlených cílů knihy. Zvláště výrazně se to projevuje v této části, která je věnována výkladu Parsonsovy koncepce. Zde je místy obtížnost textu zdůrazněna obtížností překladu a obtížností interpretace. Navíc užívá Parsons terminologie, na kterou nejsme zvyklí a s kterou se musíme seznamovat. Tato část bude také zřejmě působit obtíže zvláště širší veřejnosti nedostatečně erudované v sociologické terminologii. Je to však první podrobnější ucelený výklad teorie, která je v současné sociologii považována za nejvýznamnější. Rozbor se soustřeďuje na Talcotta Parsonse jako na nejvýznamnějšího reprezentanta směru. Je stručně reprodukována jeho analýza sociálních systémů, jeho obecná teorie jednání, je naznačena vývojová linie jeho díla. I když je speciálnímu rozboru funkcionalismu věnována výslovně tato část knihy, dá se říci, že vlastně celá práce Klofáče a Tlustého reaguje na funkcionalismus buď vcelku nebo v jeho jednotlivých problémech.

3. téma: Teorie konfliktu

Tato část tvoří asi 20 % knihy a navazuje na výklad funkcionalismu v tom smyslu, že referuje o teoriích, které polemizují s funkcionalismem v jeho nejslabších místech. Výklad je orientován na dílo A. L. Cosera a R. Dahrendorfa. Nejvýznamnější částí této části je pokus o rozvedení teorie konfliktu na základě marxistické teorie rozporu. Tvoří ji desátá kapitola. Diskuse, kterou zde autoři vedou s teoretiky konfliktu, je jedním z nejsilnějších míst knihy.

Klofáč s Tlustým ukazují, že například Coser nebo Van den Berghe při své polemice s funkcionalismem vědomě navazují na dialektiku. Zatímco pro funkcionalisty je pozitivní funkční hodnotou pouze konsenzus, rovnováha, integrace, a konflikt, rozpor, boj hraji vždy úlohu disfunkčních, negativních faktorů, upozorňují teoretikové konfliktu, že konflikt sám o sobě nemusí být vždy negativním prvkem, naopak, že může hrát úlohu spojovacího prvku, a kromě toho v určitých podmínkách je možné považovat jej za nutnou podmínku dynamické rovnováhy systé-

mů. Autoři tuto analýzu dovršují postřehem, který teoretikům konfliktu při vši jejich snaze užívat dialektického přístupu uniká a který není běžný ani u nás, kde termín „dialektický rozpor“ dominuje snad v každé práci podobného typu. V této souvislosti se mluví o rozporu jako o jednotě a boji protikladů, ale ponechává se značně libověle v interpretaci tohoto výroku. Tlustý s Klofáčem upozorňují, že není možné tyto termíny vykládat libovolně. Protiklad znamená opakou polohu stránek a vlastností věcí, proti jednotě stojí ne-jednota, tj. rozpad, proti konfliktu a boji spolupráce, shoda, soulad. Je zřejmé, že máme co činit s rozdílnými stránkami, vlastnostmi, typy vztahů v systému, které by bylo možno sestavit do škály, v níž by jeden krajní bod tvořily vztahy souladu, souhlasu atd. a druhý vztahy boje, konfliktu atd. Funkcionalisté se vyjadřují v termínech souladu, konsenzu jako pozitivně funkčního prvku, a konfliktu jako disfunkčního. Teorie konfliktů sice ukazuje, že i konflikt může být funkční, ale terminologicky souhlasně s funkcionalisty i s běžným pojetím u nás jej staví do protikladu ke konsenzu. Tímto krajním vymezením si však omezuje cestu k vysvětlení dynamiky struktury sociálních systémů, protože se nevyhnutelně klade otázka, odkud se konflikt vzal, z jakých zdrojů a jakým přeskupováním vznikal. Autoři dokazují, že tuto obtíž může řešit v marxismu užívaný pojem „rozpor“, ovšem v poněkud jiné interpretaci a zbaven své dosavadní významové vágnosti. Interpretují rozpor jako existenční jednotu rozdílů. Tato interpretace umožňuje diferencovat různé stupně rozdílnosti od podobnosti, souladu, harmonie, souhlasu, rovnováhy, přes nevyváženost, nepodobnost, nesoulad, protiklad ke konfliktu, boji, antagonismu jako proces, který podle podmínek může být náhlý nebo plynulý, který je možno různě schematicky modelovat, který vysvětluje dynamiku a změnu struktury. Rozpor tedy může být specifickou jednotou různých stránek, prvků, subsystémů atd., která může a nemusí zahrnovat protiklady, může a nemusí rodit boj, může a nemusí být v rovnováze. To vše bude záležet na vnitřních charakteristikách systému a na vnějších podmínkách. Konflikt v tomto pojetí není ztotožněn s antagonismem, jako je tomu v teorii konfliktů, ani s jednotou protikladů jako v úběnicovém pojetí marxismu, a je proto možné diferencovat různé stupně konfliktů, které pak mohou existovat nejen v podmínkách ostrého střetnutí a vyhrocení protikladů, jako je tomu v kritizovaných koncepcích.

Taková interpretace umožňuje různé varianty, je přesnějším konceptuálním schématem, které vhodněji dokáže diferencovat různé typy vztahů uvnitř struktur a mezi strukturami.

Velmi zajímavou částí, která je ovšem spíše přídatkem, protože se nevztahuje bezprostředně k diskutované problematice, je poslední kapitola pojednávající o problému „determinace jednání“ a „subjektivním či-

niteli“. Je to jedna z nejobsáhlejších kapitol (29 stran) a je věnována analýze některých dalších základních pojmů marxismu.

Autoři se nejprve pokoušejí uspořádat a vymežit výroky vztahující se k problému determinace. Obvyklé věty mají tento tvar: společenské bytí určuje společenské vědomí — ekonomická základna určuje nadstavbu. Typ determinace pak bývá specifikován výroky „konec konců“ a „zpětně působí“. Svou analýzu soustřeďují autoři právě na tuto specifikaci. Tvrdí, že postačí pouhý nezdvojnásoběný výklad Marxova a Engelsova textu ke konstatování, že tyto výroky znamenají tvrzení, že ekonomické faktory nejsou jediné, které ovlivňují formu a dynamiku společenské struktury. Jakmile uděláme tento krok, musíme udělat další a ptát se, jaký je vzájemný vztah komplexu faktorů, zda je proměnlivý v čase a prostoru, zda zůstává stejný za změných podmínek atd. Model mnohostranné vzájemné závislosti determinace, který potom dostaneme, je značně složitější než běžně tradovaná jednostranná determinace, při které byl ekonomický faktor vždy a za každých podmínek rozhodující a všechny zásadní změny struktury byly funkcí změn tohoto faktoru. Důležitost ekonomického faktoru je v tom, že ostatní faktory samy nemohou způsobit onen historický pohyb od primitivních společností až k formám průmyslových společností a budoucí společnosti hojnosti a nadbytku. To však neznamená, že na relativně dlouhou dobu nemohou primárně ovlivňovat sociální strukturu faktory např. mocensko-politické.

Jakou úlohu v této determinaci má tzv. subjektivní faktor? V běžném učebnicovém podání se termínem subjektivní rozumělo to, co existuje ve vědomí, co je ideální, nemateriální, neobjektivní atd. Toto subjektivní se často chápalo pejorativně jako něco, co není tak spolehlivé, je nedůležité, druhořadé, závislé apod.

V jakém významu má smysl pojmu „subjektivní“ používat? V sociologii rozlišujeme určitý systém rolí daný společenskou dělbou práce, ekonomickým, právním, politickým a kulturním systémem a jednání jednotlivce, které nemusí být v souladu s očekávaným jednáním vyplývajícím z tohoto systému. Může být rozdíl mezi takto historicky ustanoveným systémem rolí, nezávislým na jednání jednotlivce nebo skupiny, a tím, jak lidé tyto role pocítují, co si o nich myslí. Je to dvojitá skutečnost, ale nemá smyslu považovat jednu za „skutečnější“. Ať je člověk v jakémkoli objektivním postavení, může jednat a zpravidla jedná podle své subjektivní definice této situace, jak ji sám chápe. „Je ovšem velký rozdíl právě v tomto chápání; to může být iracionální nebo racionální, vědecké nebo nevědecké atd. Rozbor forem a typů jednání je proto velmi důležitý, protože může ukázat základní charakteristiky jednání kognitivního, expresivního, morálního, typy motivace a orientace jednání apod...“ (str. 313). Z tohoto hlediska se ukazuje subjektivní činitel v jiném světle, jako faktor bezprostřed-

ně ovlivňující lidské jednání. Je paradoxní, že právě velký význam má analýza subjektivního činitele za socialismu. Nám jde totiž o vytvoření takového hodnotového a normativního systému, který by byl ve shodě s cíli socialistické společnosti. Jinými slovy, o dosažení souladu mezi subjektivními postoji, míněním, jednáním a objektivním systémem cílů, prostředků, rozdělování moci a příležitostí apod.

Podobné analýze podrobují v této souvislosti autoři pojem „nutný“. V běžném výkladu tohoto pojmu se ztotožňuje pojem „zákonitý“ s pojmem „nutný“, tj. jednoznačně určený, a tento opět s pojmem „kauzálně vysvětlitelný“. Toto ztotožnění nás pak logicky vede k výrokovámu typu: první světová válka byla nutná, chyby v řízení byly nutným produktem určitého období, určitá opatření byla nebo jsou nutná atd., i když je jasné, že ve skutečnosti je vždy řada reálných možností, z nichž některé jsou více, jiné méně vhodné a správné, ale o žádné z nich nemá smyslu tvrdit, že byla nebo je „nutná“ ve smyslu „jednoznačně určená“. Je vždy jen různá pravděpodobnost realizace různých možností. Tento typicky nutnostářský model sociálních dějů je charakteristický navíc jednostrannou determinací a nepřiznáváním vlivu subjektivního činitele, o nichž byla řeč výše. Autoři dále uvádějí, jak nepříznivě se může tato koncepce projevovat v oblasti plánování a řízení společenských záležitostí.

4. téma: *Problémy stratifikace a třídní struktury*

Tato část práce je významná jak rozsahem (tvorí 33 % knihy), tak obsahem. Je podrobnou diskusí s teoriemi stratifikace a končí obsáhlou kapitolou, v níž se autoři pokoušejí o vypracování modelu stratifikace a třídní struktury na základě marxistické teorie tříd.

Nejrozsáhlejší jsou kapitoly čtvrtá, referující o teoriích „nové střední třídy“ a problému „zaměstnanců“, čtrnáctá a patnáctá, diskutující s Dahrendorfovou teorií tříd a třídních konfliktů a konečně již zmíněná kapitola, kterou autoři označili jako „poznámky k marxistické obecné teorii stratifikace a třídní struktury“.

Tyto své poznámky zahajují tím, že srovnávají současnou sociologickou teorii stratifikace s marxistickou koncepcí. Základní pozitivní přínos marxismu v této oblasti vidí ve zdůraznění historičnosti sociální struktury. Většina současných teorií nediferencuje dostatečně mezi vrstvami a třídami. Důsledkem toho jsou teze, tvrdící, že třídy neexistují — při analýze sociální struktury se takové teorie vyjadřují pouze v termínech vrstev —, anebo naopak se setkáváme s tezemi, že vrstvy neexistují a analýza sociální struktury se pohybuje v termínech tříd (částečně k tomuto typu teorií patří i dogmatická pojetí v marxismu). Klofáč s Tlustým ukazují, že obecný model stratifikace a třídní struktury musí obsahovat momenty historič-

nosti sociální struktury, musí být mnoho-dimenzionální (nemůže užívat jen jednoho kritéria. např. vlastnictví) a měl by k modelování vztahů mezi vrstvami a třídami použít teorie rozporů v tom smyslu, v jakém se o ni autoři zmiňovali v předešlé části knihy. Ve své pozitivní konstrukci se snaží Klofáč s Tlustým vymezit stratifikaci a třídní strukturu. Nestaví je ani proti sobě, ani nezaměňují jeden pojem druhým, ale pokoušejí se o syntézu v tom smyslu, že stratifikaci považují vzhledem k třídní struktuře za obecnější, tj. chápou třídní strukturu jako specifický případ stratifikace.

Typy stratifikace, nulová, s kontinuem vrstev a dichotomicky polarizovaná jim slouží k postížení dynamiky sociální struktury, přičemž obecně nulovou stratifikaci (tj. absolutně nediferencovanou společnost) považují za nemožnou a tento typ ponechávají pouze pro postížení nivelizace co do určitého faktoru (např. společnost nediferencovaná co do vlastnictví). Třídní struktura se potom neliší od stratifikace nějakou novou vlastností, ale je zvláštním typem dichotomicky polarizované stratifikace, kterou protíná tzv. „kritická čára“, tj. určitá úroveň daná základními životními prostředky, která je pochopitelně relativní. Tato čára životní úrovně protínající stratifikaci působí ony charakteristické rysy třídní společnosti, tj. rozdělení na ty, kteří mají více než základní prostředky k životu a na ty, kteří nemají ani základní prostředky k životu. To tvoří prudkost a ostrost konfliktů orientovaných ne ke snaze dostat se do vyšších vrstev, ale ke snaze změnit celkovou sociální strukturu, likvidovat třídy, které se jeví jako nepřátelské a znemožňující dosažení prostředků k životu. Mezi mnoha zajímavými důsledky tohoto modelu je koncepce socialistické společnosti jako společnosti de facto beztřídní, ale specificky stratifikované.

Zcela na závěr práce uvádějí autoři bibliografii novější marxistické literatury k některým tématům knihy. Tato bibliografie je spíše obrazem minulého období společenských věd v socialistických zemích s výjimkou několika prací polských autorů. Jen letný pohled na názvy prací dovoluje konstatování, že nejfrekventovanějšími slovy jsou: buržoazní, kritika, krize. Taková bibliografie by zasloužila alespoň stručný komentář, který však chybí.

Závěrem se vrátíme k požadavkům, které jsme označili jako charakteristické pro současný stav naší sociologie a podle kterých jsme slíbili práci posuzovat.

Pokud budeme práci posuzovat měřítky současné světové úrovně sociologie a budeme ji soudit podle toho v jakém rozsahu a v jaké kvalitě zvyšuje naši informovanost o současné sociologii, je možné vznést některé důvodné námitky jak proti výběru teorií, tak proti interpretaci (Znaniacki, novopozitivisté) i proti srozumitelnosti výkladu (roztržitést výkladu Parsonsovy teorie). Pokud ji budeme ze stejných hledisek posuzovat v rámci naší úrovně, je možno ji považovat za první solidní pokus a výklad a interpretaci důleži-

tých a významných současných obecných sociologických teorií.

Jiný obraz vznikne, uplatníme-li na práci naše druhé kritérium, tj. do jaké míry je konfrontací marxismu se současnými sociologickými teoriemi. Domnívám se, že z tohoto hlediska je možno práci považovat za zcela výjimečnou. Zejména pokus autorů o zpřesnění a vymezení běžně u nás užívané marxistické terminologie nemá u nás v poválečných letech obdoby. Sociologie nese smutný osud těch společenských věd, které obsahují ve své vědecké terminologii pojmy užívané v jiných vědách i v běžné řeči. Vede to k tomu, že je mnoho pojmů vágních, mnohovýznamných, neostrých atd. U nás navíc k těmto obtížím přidalo mnoho známé období dogmatismu v marxismu, které zplodilo množství metaforických a zjednodušených formulací mnoha jinak cenných teoretických principů. V běžné produkci se naprosto samozřejmě vyskytovaly termíny jako železná logika, duch pasivity, racionální zrnka, hluchý květ na živém stromě plodného a všemocného lidského poznání atd. To jsou jistě extrémy, ale dodnes se užívá pojmů jako prvotní, určuje, konec konců, odcizení, subjektivní, nutný, rozpor atd., které jsou neostře, tj. nemají jednoznačně vymezené pole aplikovatelnosti. To samo o sobě nemusí být důvod k jejich vyřazení, takových pojmů se užívá i v jiných vědách, ale jsou vždy vymežovány podle toho, v jakém významu jsou právě užity. Tato praxe u nás není samozřejmá. Termínu „prvotní“ se např. běžně užívá bez vymezení, zda jde o časovou prioritu, či o význam závislosti, druhotnosti, odvozenosti atd. Pojmu odcizení se užívá, aniž je jasně řečeno, co se odcizuje čemu, jak je možno odcizení měřit, zda stoupá či klesá atd.

Z různých významů pojmů a z některých premis marxismu je pak ovšem možno platně odvodit tvrzení, která budou odporovat jiným platně odvozeným důsledkům systému marxismu. Jinými slovy, v rámci jednoho konceptuálního systému můžeme platně odvodit sporná tvrzení.

Tlustý s Klofáčem jsou první, kteří se pokoušejí nejen ukázat na tuto vágnost některých pojmů, ale kteří dokazují že to není jen otázkou čistě terminologickou, že to má důsledky pro teorii. Nezůstávají však stát ani v tomto stadiu a v konfrontaci se současnými sociologickými teoriemi se snaží tvůrčím způsobem přejímat a přetvářet ty prvky těchto teorií, které se ukazují jako přesnější než naše dosavadní a naopak ukázat, že při vhodném vymezení a vhodné interpretaci lze současnou sociologickou teorie obohatit a zpřesnit marxistickým přístupem. Jejich analýza teorií konfliktu, teorií stratifikace a pojmu subjektivního činitele je toho důkazem.

Klofáčova a Tlustého *Soudobá sociologie* je proto z tohoto hlediska prací výjimečnou a pozoruhodnou, jejíž význam se neomezuje jen na československou sociologii.

Jaroslav Kapr

Práce je rozdělena celkem do osmi kapitol, ve kterých se autoři zabývají postupně jednotlivými problémy spadajícími do širokého oboru psychologie práce.

V první kapitole podávají nejprve definici psychologie a vymezují její vztah na jedné straně k biologickým, a na druhé straně ke společenským vědám. Potom velmi stručně objasňují základní psychologické pojmy.

Druhá kapitola podává především nástin historického vývoje psychologie práce, kterou autoři vymezují jako „psychologickou disciplínu zaměřenou na řešení praktických otázek hospodářské společenské praxe“. Zdůrazňují závislost na metodologických principech celé psychologické vědy a kladou rovnítko mezi „teoretickou psychologií práce“ a „praktickou ekonomickou psychologií.“ Jako první etapu psychologie práce uvádějí psychotechniku, která dosáhla největšího významu ve 20. letech našeho století v souvislosti s racionalizačním úsilím průmyslu. Rozvíjela se hlavně ve Spojených státech a v Německu a jejím předním úkolem byl výběr vhodných pracovníků pro výkon určité profese. Vedle psychotechniky, která se postupně změnila v jakousi poradenskou průmyslovou psychologii, vytvořily se další samostatné obory, zejména obor aplikované psychologie nejčastěji nazývaný „human relations“. Využívá poznatků sociální psychologie a rozsah prací v tomto oboru je dnes již nepřehledný. Dalším novým oborem je inženýrská psychologie nebo ergonomika, která vznikla z průmyslové experimentální psychologie a zabývá se intenzivním studiem vztahu člověk — stroj.

V Československu byl roku 1921 založen Ústřední psychotechnický ústav, který na podkladě psychotechnických zkoušek vykonával poradní činnost pro různé závody a podniky. Roku 1940 byl přeměněn na Ústav lidské práce, po válce pak přejmenován na Čs. ústav práce. V souvislosti s kritikou psychologie práce z hlediska jejího využívání v kapitalistické společnosti i její teoretické nezralosti byl ústav v roce 1951 zrušen a zároveň byla zrušena všechna psychologická pracoviště na závodech. Teprve od roku 1956 se začíná v SSSR i v ostatních socialistických zemích rozvíjet psychologie práce jako nezávislá součást marxistické psychologie podle potřeb požadavků společenské výrobní praxe.

Při komplexním řešení vědeckých problémů výroby spolupracuje psycholog v závodě s ekonomem, technikem a s řadou lékařských disciplín. V roce 1960 byl schválen statut psychologa práce v závodě, který pro něj vymezuje předepsané vzdělání a úkoly.

Třetí kapitola je věnována psychologickému rozboru pracovního výkonu. Výkon pracovníka je určen jednak technickými a ekonomickými podmínkami, jednak jeho osobními předpoklady. Základem k posuzování výkonu jsou pracovní nebo výkonové křivky, na které působí mnoho faktorů, např. (podle

Kraepelina) nácvik, únava, stimulace, při výkonu práci a volní vypětí. Dalším ukazatelem pro stanovení výkonnosti je časový a kvalitativní rozbor chyb a chybného jednání v průběhu pracovní činnosti. Nejvýraznější pokles výkonnosti působí únava. Je závislá nejen na fyziologických, ale i na psychologických, výrobních a společenských faktorech. Při dlouhodobé kumulaci únavy dochází k vyčerpání. Od únavy třeba odlišit pocit únavy, který patří mezi organové požitky a má pro organismus ochranný význam.

Racionalizační snahy ve dvacátých letech daly podnět k intenzivnímu zkoumání elementárních částí pracovní činnosti. Vznikaly časové a pohybové studie, kterých se používalo k normování práce a k stanovení optimálních pohybů a úkonů. Pracovní výkon je závislý nejen na vhodné pracovní metodě, ale i na délce pracovní doby, na jejím vhodném členění pracovními přestávkami a na správném aktivním odpočinku.

Nejobsáhlejší a z našeho hlediska nejzajímavější je kapitola čtvrtá, nazvaná *Sociálně psychologické problémy práce*.

O psychologické řešení společenských problémů na pracovišti vzniká stále živější zájem u nás i v cizině. „Human relations“ i průmyslová sociální psychologie (Haier 1956, Vroom a Maier 1961) vycházejí z praktického pojetí psychologie práce a vydělují sociálně psychologickou problematiku práce jako samostatnou psychologickou disciplínu. Toto vydělení není podle autorů správné, protože psychologie práce tvoří jediný celek nejen z hlediska teoretického, ale také z hlediska předmětu a metodiky výzkumné práce.

V pracovní psychologii hraje velkou úlohu motivace pracovní činnosti. Pro pracovní motivaci je nejdůležitější vztah k práci, který je závislý zejména na sociálně ekonomickém systému. Projevuje se v rozmanitých postojích jednotlivce. Při hodnocení práce skupiny má význam pracovní morálka, na niž má vliv jednak zaměření pracovníků a skupin, jednak systém řízení a mimopracovní činitel. Špatné vnější pracovní podmínky samy o sobě špatnou morálku neurčují. Faktory, které podmiňují pracovní uspokojení v jednotlivých zaměstnaneckých kategoriích, nebyly u nás zkoumány; stejně tak chybí výzkumy účinnosti hlavních stimulujících společenských prostředků. Pracovní uspokojení člověka závisí i na technologii výroby — jiné požadavky na něj kladé řemeslná výroba, jiné pásová nebo automatizovaná. Společenské postavení pracovních oborů hraje úlohu nejen v otázce pracovního uspokojení, ale i při volbě povolání mládeže. U nás nebylo dosud zkoumáno.

Autoři věnují potom pozornost skupinám a charakterizují je z psychologického hlediska jako „soubor osob, které jsou spojeny systémem vzájemných vztahů“. Rozlišují skupiny primární a sekundární a vypočítávají dimenze, které skupinu určují (podle Hemphilla). U pracovních skupin, u nichž rozlišují strukturu formální a neformální, uvádějí několik typů formální struktury a uka-

zují, jak lze postavení jedince i vzájemné vztahy ve skupině ilustrovat sociometrickou technikou. Na pracovištích doporučují věnovat pozornost také představitelům některých širších společenských skupin, kteří se určitými rysy liší od členů užší pracovní skupiny (mládež, ženy přicházející z domácnosti, pracovníci se změnou pracovní schopností). Pracovní skupina má značný výchovný význam a ovlivňuje také společenskou atmosféru na pracovišti; nepříznivá atmosféra má škodlivé účinky zdravotní a morální.

Velká pozornost je věnována vedoucímu pracovníku. Jsou podrobně vypočítávány jeho úkoly zejména při vedení skupiny. Porovnávání demokratického, liberálního a autoritativního stylu řízení je věnována jen letmá zmínka. Při hodnocení osobnosti vedoucího upozorňují autoři na důležitost sociálních okolností, ve kterých se jeho vlastnosti mohou uplatnit. Pro výběr a rozmístování pracovníků a zejména jejich hodnocení citují hodnotící schémata přeložená ze zahraniční literatury a uvádějí četné pokyny, ve kterých vycházejí ze znalosti poměrů na našich pracovištích. Letmou pozornost věnují psychologickým otázkám včivku vedoucích pracovníků.

Krátká pátá kapitola se zabývá psychologickými aspekty výběru a rozmístování pracovníků. Je v ní objasňován vznik, podstata a možnosti užití psychologických zkou-

Další kapitola je věnována psychologickým aspektům při řešení strojů. Inženýrská psychologie je jednou z nejmladších oblastí psychologie práce, i když otázky správného přizpůsobení strojů a nástrojů člověku byla věnována pozornost již odedávna. Teprve od druhé světové války se při konstrukci strojů a přístrojů uplatňuje také psychologické hledisko. Zpočátku spolupracovali psychologové s techniky při řešení některých dílčích otázek, např. čitelnosti a umístění sdělovačů, volbě a umístění ovládačů apod. V současné době představuje již inženýrská psychologie rozsáhlý obor, který se opírá o matematiku, statistiku, biochemii, kinetiku ap. Shromáždila velké množství poznatků např. o vizuálních informacích, které se týkají uspořádání číselníků měřících přístrojů, optimálního značení stupnic apod. Experimentálně byly zjištěny četné poznatky o sdělovačích a ovládačích. Při projekci pracovního stanoviště je kladen důraz i na anatomické faktory.

Sedmá kapitola upozorňuje na faktory vnějšího pracovního prostředí. Prvním z nich je osvětlení. Vhodné osvětlení zabraňuje zrakové únavě, zvyšuje produktivitu práce a pracovní pohodu. Intenzita umělého osvětlení je závislá na druhu a jemnosti práce a je určena státními normami. S osvětlením souvisí barevná úprava pracoviště. Zpočátku bylo barev užíváno pro bezpečnostní účely, později i při úpravě pracovních prostorů. Také pro barevnou úpravu strojů, strojních zařízení, dalších výrobních prostředků, a dále pro barevné značení zdrojů nebezpečí a bezpečnostních zařízení byla u nás i v cizině vydána řada směrnic a norem.

Dalším faktorem vnějšího pracovního pro-

středí je hluk. Nepůsobí jen na sluch, ale na celý organismus, projevuje se zvláště u složitějších činností a lze se domnívat, že po delší době přivodí dlouhodobá expozice hluku s nepříznivými parametry u mnoha pracovníků nervovou labilitu s typickými znaky neurózy. Otázky ochrany proti hluku jsou formulovány v hygienických předpisech ministerstva zdravotnictví.

Posledním zevním faktorem na pracovišti jsou mikroklimatické podmínky, o jejichž vztahu k výkonnosti byla shromážděna již řada poznatků.

Závěrečná kapitola je věnována bezpečnosti práce. Uvádí základní příčiny úrazů, doporučuje vhodnou prevenci a věnuje pozornost také psychologickým otázkám poúrazové péče.

Kniha vyšla v sociologické knižnici, a je tedy podle slov vydavatele určena hlavně čtenářům zabývajícím se sociologií v praxi. V tomto směru byla její potřeba jistě již dávno pocítována. Vyplňuje značnou mezeru v našich odborných pracích se společenskou problematikou. Hodnocení vlastní psychologické náplně ponecháváme pracovním psychologům; na tomto místě chceme spíše zaujmout k publikaci stanovisko z hlediska čtenářů, jimž byla určena. Není pochyby, že jak výzkumní, tak hospodářští a političtí pracovníci ji jistě uvítají.

Ve všech kapitolách, až na nečetné výjimky, se autoři opírají pouze o cizí odbornou literaturu. Domníváme se, že by bylo užitečné citovat českému čtenáři alespoň některé domácí práce, kterých je řada, i když jistě nejde vždy o práce zcela nové. V kapitole, která se zabývá společenskou problematikou práce, postrádá čtenář odkazy na polskou sociálně psychologickou a sociologickou literaturu, která je nám svou problematikou a svým zaměřením podstatně bližší než uváděné práce americké. Zejména tam, kde nám chybí vlastní výzkumy (společenské hodnocení pracovních oborů, výzkum faktorů ovlivňujících pracovní uspokojení), by bylo vhodné citovat původní polské práce. Totéž se týká i důležité a často diskutované otázky včivku vedoucích pracovníků. Pokud se autoři zabývají definicí sociální psychologie, která je bezesporu hraniční disciplínou, bylo by jen žádoucí, aby vymezili jasně také její vztah k sociologii. I sama vpředu citovaná definice psychologie práce a ztotožnění teoretické psychologie práce a praktické ekonomické psychologie je podle názoru recenzenta pochybné. Při definici inteligenčního kvocientu (IQ) by bylo na místě upozornit, že všechny novější inteligenční zkoušky (i uvedený Wechsler) nevycházejí již z definice opřené o mentální věk, ale z přesnější definice využívající statistického kritéria rozptylu. Do práce se vloudily i některé drobné nesrovnalosti; na str. 162. T. Simonová místo T. Simon. Na závadu práce je její složitá a ne vždy dost srozumitelná dílka.

Vcelku je ale možno říci, že jde o užitečnou publikaci, která přináší nejdůležitější základní poznatky ze svého oboru a jistě najde široké uplatnění. Dana Langmeierová

Theodore Caplow: Soziologie der Arbeit

Vydal Anton Hain K. G. Meisenheim am Glan., 1958 ss. 283.

Recenzovaná kniha je prekladom originálu *The Sociology of Work* (University of Minnesota Press, Minneapolis 1954). Dielo do nemčiny preložil Albrecht Kruse.

Pre recenziu uvedenej práce som sa rozhodol preto, aby som upozornil jednak na obsahovú stránku tohto významného vedeckého spisu, ako aj na autorovo celkové poňatie sociológie práce ako sociologickej disciplíny.

Caplow¹ rozdelil svoju prácu do dvanásťich kapitol. Prvá kapitola v zásade rieši problémy vznikajúce na pozadí defby práce v predindustriálnej, ale najmä v industriálnej spoločnosti. Osobitnú pozornosť venuje autor spoločenskej ingerencii procesov koncentrácie, diferenciacie a racionalizácie, ako dôsledkom technickej revolúcie. Pri analýze procesu koncentrácie si všima so zvláštnym zreteľom okolností ako i spoločenské dôsledky prechodu pracovných síl z poľnohospodárstva do továrni, úradov a obchodu, pričom sa stretáva i s praktickými problémami, ako napr. s enormitou obyvateľstva veľkomiest. Pri explikácii procesu diferenciacie poukazuje Caplow nie len na pozitívne stránky tohto javu, ale si všima aj jeho negatívne dôsledky, ktoré vidí na pozadí takmer neprehľadného množstva špecializovaných odborov vo veľkej izolovanosti pracovníkov a v ostrej diskrepancii medzi zamestnávateľom a zamestnancom. Proces racionalizácie chápe ako zavádzanie schématických kontrol a individuálnych spontánnych pravidiel tam, kde ešte nebolo sociálne prostredie organizované. Racionalizácia, ako hovorí Caplow, predpisuje, ako, kedy a kto má prácu vykonávať; vedie k normovaniu sveta práce, a to podľa autora do istej miery pôsobí rušivo na individuum. Nahrádza totiž relatívne nenútený kontakt medzi ľuďmi kódexom usmerňujúcich predpisov. Vysoko však vyzdvihuje autor pozitívnu stránku racionalizácie a tvrdí, že ona dovoľuje vopred plánovanie výsledkov výroby a preto účinné nasadenie žiadúcich výrobných faktorov.

Celú druhú kapitolu venuje Caplow hodnote postavenia v povolani. Na začiatku kapitoly konštatuje, že ako proces koncentrácie tak aj diferenciacie marí niekdajšiu kontinuitu v živote jednotlivca, pretože jeho dôstojné postavenie už nezávisí na rodinnom pôvode, ba i vlastnej osobnosti, ale na pozícii v povolani. Na ilustráciu uvádza, že nie je pozdravovaný muž, ale uniforma, alias, prejavuje sa úcta nie osobe, ale jeho pracovnému miestu. Autor sám hovorí, že na prvý pohľad sa to zdá byť prehnané, v skutočnosti však vraj moderný človek

v prvom rade je posudzovaný podľa svojej pozície. Z tejto koncepcie vyplynula autorovi práce potreba stanoviť hierarchiu povolani. Po obšírnom rozbere tejto problematiky na základe jednotlivých stupníc povolani (*sociálno-ekonomická*,² *psychometrická* a *prestížna*) prichádza k názoru, že absolútna hierarchia povolani nie je možná. Nezodpovedané mu zostali otázky napr. či majú byť viac hodnotení akademicky vzdelaní ľudia alebo vedúci v hospodárskom živote alebo či možno zrovnávať pomocnice v domácnosti s nevyučeními robotníkmi atď.

Tretia kapitola rieši problémy vertikálnej mobility. Za najjednoduchší druh vertikálnej mobility považuje Caplow zmenu povolania, ktorá nesie so sebou súčasne i zmenu sociálneho postavenia. Druhú formu vertikálnej mobility vidí v zmene vo vnútri teže skupiny povolania, napr. keď kurič lokomotívy sa stant rušňovodičom. Ďalšiu formu vertikálnej mobility vysvetľuje ako dôsledok istého počtu služobných rokov. V tomto prípade vychádza z toho, že takmer každá skupina povolani má svoju typickú vychodenú dráhu tak, že pokročilý služobný vek prináša pracovníkovi dôležitú zmenu jeho pozície. Štvrtý typ vertikálnej mobility uvádza autor recenzovanej práce ako zmeny v povolani, ktoré vznikajú vo vnútri generácie. Poznáva však okrem týchto štyroch typov vertikálnej mobility i vzostup alebo zostup celej skupiny povolania, ktoré sú obyčajne dôsledkami zmien štruktúry povolania.

Štvrtú kapitolu — *Iné formy mobility* — venuje Caplow v podstate otázkam horizontálnej a priestorovej mobility. Ako najjednoduchšiu formu horizontálnej mobility vidí v zmene pracovného miesta vo vnútri toho samého povolania. Ďalší druh označuje zmenu profesie, ktorá si prináša úplne nové úlohy.

Priestorová mobilita podľa Caplowa má dve formy: 1. Pri pohybe obyvateľstva sa zmení bydlisko, ale nie vždy povolanie, hoci určité zmeny v živote povolania sú nevyhnutné. Ako hlavné smery pohybu obyvateľstva v súčasnosti uvádza autor presun z vidieka do mesta. 2. Druhý druh priestorovej mobility treba vidieť, ako uvádza Caplow, v špecifčnosti určitého povolania. Cestovateľská činnosť, zmena bývania i pracovného miesta je totiž pri určitých profesiách nevyhnutnosťou. Pri tejto problematike ešte osobitne poukazuje na celý rad povolani, ktoré sú charakteristické prekonávaním veľkých priestorových vzdialeností, ako napr. diplomat, člen profesionálneho tanečného súboru, železničiar a i.

Za osobitný druh priestorovej mobility pokladá Caplow častú mobilitu, ktorú tiež diferencuje. Raz ide o mobilitu, ktorá spočíva v presune obyvateľstva, inokedy v neustá-

¹ Theodore Caplow, profesor na Kolumbijskej univerzite v New Yorku. Autor viacerých sociologických prác. Patrí k nim napr. *Principles of Organization*, New York, Harcourt Brace and World 1964.

² Caplow i keď s výhradami považuje za najvhodnejšiu socio-ekonomickú škálu, ktorú vypracoval Richard Centers v diele *The Psychology of Social Classes*, Princeton 1949.

lom stahovaní sem a tam. Caplow sa pokúsil aj pomenovať tieto druhy priestorovej mobility. Prvú nazval vandrovaním a druhú nestálosťou. Sám však dochádza k názoru, že tieto termíny sú neadekvátne.

Piata kapitola je venovaná inštitúciám povolania. Autor pod nimi rozumie také ustanovizne, ktoré zameriavajú svoju činnosť nielen na sprostredkovanie zamestnania, ale aj na zastupovanie záujmov príslušníkov určitého povolania. S osobitnou pozornosťou analyzuje problém usmerňovania dorastu pri rozhodovaní sa o voľbe povolania.

Šiesta kapitola, rozborom ideológie v živote povolania, nadväzuje na predchádzajúcu kapitolu. Obracia pozornosť na dva, podľa autora kapitálne faktory, ktoré sa prejavujú vo vplyve povolania na spôsob života jednotlivcov, a to nielen na pracovisku, ale aj v živote mimo zamestnania. Predovšetkým sú to obyčaje a zvyky, ktoré vyvierajú z tradície povolania, ako aj normy pre vzťahy, ktoré majú svoje opodstatnenie v tom, že prípadné ich nerešpektovanie môže nepriaznivo vplyvať i na chod práce. Pri analýze niektorých typov povolania poukazuje, že história (vek) určitého povolania zanecháva na nich špecifické črty. Z toho dôvodu, tvrdí autor, nemožno v tejto koherencii zrovnávať napr. povolanie kuchára, filozofa alebo námorníka s vítačom nafty alebo pyrotechnikom. Už aj preto nie, že tí prví sú v celom svete známi, a to tak ich morálne, ako aj osobné charakterové vlastnosti. Napríklad, profesori sú vraj roztržití, novinári cynickí, kuchári popudliví, policajti brutálni atď.

Pri analýze inštitucionálnych zmien v histórii povolania prichádza k poznatku, že charakteristický znak hynúceho povolania sa ukazuje veľmi skoro, a to poklesom v stupni spoločenského postavenia, poklesom dorastu, čiže zvyšovaním priemerného veku. Poukazuje však i na to, že táto skutočnosť môže viesť na druhej strane k vytvoreniu monopolného postavenia, k stúpajúcim mzdám a klesajúcej produktivite.

Rozsahom najväčšiu kapitolu — siedmu, venuje autor problémom sociológie trhu práce. Zdôrazňuje, že teórie o funkcii trhu práce si často vzájomne odporujú. V tejto relácii osobitnú pozornosť venuje otázke rozdielnosti v mzdách. Kládne si otázku, že prečo sa platí v jednom priemyselnom odvetví nevyučenému robotníkovi niekedy i dva razy viac ako v druhom. Polemizuje s názorom, že len vtedy bude správne rozdelenie pracovných síl na jednotlivé povolania, keď za rovnaké schopnosti vo všetkých povolaniach sa bude rovnako vysoko platiť (Clark). Na afirmáciu svojej výhrady uvádza príklad, že nemožno predsa vrodené schopnosti lektora viesť na spoločného menovateľa s vrodennými schopnosťami pekára. Rovnako kriticky sa vyjadruje i k otázkam noriem, vyplývajúcim z hodnotenia pracovného miesta. Do tretice tvrdí, že ani produktivita nemôže byť kritériom, pretože ťažko robí komparáciu medzi produktivitou robotníka, akademicky vzdelaného človeka, technika a

podnikateľa. Preto dochádza k záveru, že smerodajným môže byť iba trh práce.

Smerodajným v kapitole rozoberá jednotlivé systémy trhu práce: v *byrokracii, priemysle, akademickom povolaní a pri nešpecializovaných pracovných silách* atď. Pri byrokracii vidí zvláštny znak v tom, že je v nej obmedzovaný zákon ponuky a dopytu. Vysvetľuje, že vraj preto, lebo pre jednotlivé pozície je predpísaná určitá kvalifikácia (vzdelanie a prax). Pripúšťa však, že môžu byť okrem toho požadované i ďalšie podmienky, ako napr. určité pohlavie, konfesia, určité bydlisko, ochota chodiť na služobné cesty, vek atď. Pri rozbere trhu práce v priemysle poukazuje na závislosť od počtu obyvateľstva a od pomerov v jednotlivých priemyselných odvetviach. Situácia na trhu továrenských robotníkov je určená hlavne výskytom rezerv pracovných síl. Veľký problém vidí vo výskume trhu práce pre nešpecializované pracovné sily, pretože tvoria iba malý úsek celého trhu práce, ktorý sa najmenej skúma. Pre labilné pomery na tomto trhu totiž nie sú k dispozícii postačujúce údaje. Nešpecializované pracovné sily sa grupujú z najrozličnejších kategórií. Veďla penzistov, tulákov, alkoholikov, duševne alebo telesne chybných, sú tu ešte príslušníci vyššieho stupňa povolania, ktorí dočasne nemajú nijakú prácu, potulní poľnohospodárski robotníci, svetobežci, študenti a i.

Záverom kapitoly venuje pozornosť i trhu práce pre individuálne výkony napr. v športe, tlači, reklame a v podnikateľskej činnosti. Tu je silný faktor samotná osobnosť, individuálny talent a často len meno, ktoré vo verejnosti alebo v určitej oblasti činnosti „tiahne“. Vytváranie cien je v takýchto prípadoch, ako hovorí autor, úplne špekulatívne. Zdá sa, že si tu autor protirečí s tvrdením v druhej kapitole, že človek nie je posudzovaný z hľadiska vlastnej osobnosti, ale podľa pozície, ktorú zástáva.

Rozsahom neveľkú kapitolu — ôsmu, venuje autor odborom, ktoré chápe ako sväzy povolania. Kapitolu začína retrospektívou na život odborových organizácií v USA, začínajúc robotníckym štrajkom v júni 1902 vo Filadelfii, pričom si všima i vývoja organizovaných foriem odborového hnutia. So zvláštnou pozornosťou si všima otázky vzájomnej spolupráce odborových organizácií s podnikateľmi.

Deviata kapitola rieši problémy voľby povolania. Caplow uvádza dva smery, ktorými sa uberá voľba povolania. Jeden vidí v tom, že povolanie synovi určuje otec (ako extrém uvádza kastovnícky systém v indickej spoločnosti), druhý spočíva podľa neho v individuálnej voľbe (extrém vidí v modernej spoločnosti). V ďalšej časti kapitoly autor poukazuje na činitele, ktoré vplyvajú pri voľbe povolania, ako rodičovské prostredie, formálne vzdelanie a poradne pre voľbu povolania. Pri analýze vplyvu rodičovského prostredia osobitne si všima priame dedenie otcovho povolania, tvrdiac, že ono je už čím ďalej, tým zriedkavejšie. Jeho výskyt vy-

svetľuje priestorovou izoláciou. Ako príklad uvádza voľbu povolania u synov roľníkov, baníkov a rybárov. Interesantné je jeho tvrdenie, že priame dedenie otcovho povolania u lekárov, dôstojníkov, duchovných, hudobníkov a policajtov je v psychologickú izolácii.

Silný faktor pri voľbe povolania, ako uvádza Caplow, je aj prenášanie rodičovskej ťižiadosti na životnú dráhu, povolanie dieťaťa. Autor sa zamyšľá i nad konzekveniami tejto skutočnosti a tvrdí, že tento prevod môže viesť k veľmi vážnym emocionálnym poruchám. Caplow tento faktor vidí ako podstatný pre mobilitu stredných vrstiev.

V súvislosti s vplyvom formálneho vzdelania na voľbu povolania, akcentuje význam vychovávateľských inštitúcií pri usmerňovaní mládeže do budúcnosti. Pri hodnotení významu poradní pre voľbu povolania, uvádza príklady, že často triviálne okolnosti vplývajú u mládeže na voľbu povolania. Napríklad, že študent sa rozhoduje pre štúdium práva, často len preto, že dostáva z dejepisu dobré známky alebo že študentka prestupuje na inú fakultu kvôli svojej priateľke. Autor k tomu poznamenáva, že práve tu sa jasne demonštruje správnosť rozhodnutia, že v USA zriadili pri vyšších školách poradne pre voľbu povolania. Pri ich charakteristike uvádza, že popri zisťovaní záujmov a schopností zverených im osôb, majú i poradenskú funkciu, ktorá sa rozširuje i na širšiu oblasť, ako napr. na pomoc pri hľadaní práce, na usporadúvanie vzdelávacích kurzov atď. Tvrdí, že pri skúmaní záujmov ich zverencov sa ukázalo, že vôbec nemá záujem, kto sám seba nepozná a musí byť testovaný. Tieto problémy rieši Caplow pri analýze najznámejších *testov záujmov*, pričom nepopiera ich užitočnosť, pokiaľ pomáhajú uľahčiť rozhodnutie. Druhou, a nie menej významnou úlohou poradní pre voľbu povolania je poskytnúť informácie o konkrétnych problémoch jednotlivých povolanií. Publikované informácie³ obsahujú napr. také otázky ako dejiny príslušného povolania, množstvo zamestnaní v tomto povolaní, dopyt po pracovných silách (vývojová tendencia), okruh úloh, kvalifikácia, príprava, nutný čas na zapracovanie, možnosti postupu, príbuzné povolania, na ktoré by sa dalo prestúpiť, plat, organizácia, typický obvod a mestá.

Desiatu kapitolu autor venuje otázkam povolania žien. V tejto súvislosti rieši autor recenzovanej práce celý komplex otázok viažúci sa na ženskú zamestnanosť. Poukazuje napríklad i na okolnosti, ktoré bránia dosahovať ženám väčších úspechov v povolanií. Vychádza tu zo skutočností, že muž od skončenia školy až do penzie alebo až do smrti pracuje vo svojom povolaní nepretržite.

te. Žena má túto možnosť len v ojedinelých prípadoch. Prekážku získania lepšej pozície v povolaní vidí aj v ženskej immobilite. Jediná možnosť pre ambiciózne ženy v povolanií, ako tvrdí autor, zostáva kombinácia povolania s úlohou matky a manželky. Pravda, uplatňovanie tejto kombinácie v praxi nie je celkom jednoduché.

Problémom povolania a rodiny, respektíve ich koreláciou sa zaoberá Caplow v jednástej kapitole. Na prvom mieste sleduje funkciu domácej panej, pričom chápe vedenie domácnosti ako povolanie, ktoré si vyžaduje ako inteligenciu, tak i schopnosti a skúsenosť. Poukazuje na celú škálu úloh domácej panej, ktoré zoskupuje do troch základných pracovných funkcií: príprava stravy, upratovanie a starostlivosť o deti. V ďalšej časti kapitoly sa zaoberá problémom vplyvu rodiny na prípravu povolania detí. Poukazuje tu na skutočnosť, že už malé dieťa si všima rodičov resp. starších súrodencov pri práci, čo nezostáva bez vplyvu, najmä ak berieme do úvahy úsilie detí napodobňovať dospelých. Tento vplyv sa markantne prejavuje pri príprave dievčat na funkciu domácej panej. Caplow si však všima i vplyv detí na povolanie otca, respektíve rodičov vôbec. Poukazuje, že už prvé dieťa znamená veľký zásah do povolania otca. Vidí to v tom, že otcov plat už nestačí na udržiavanie si dovtedajšieho životného štandardu. Aj jeho mobilita je už silne obmedzená, tak, že často si berie horšie postavenie z obavy pred prípadnou nezamestnanosťou alebo iným hospodárskym rizikom a preto vraj už nepodniká zásadnejšie pokusy. To podľa Caplowa spôsobuje, že si taký muž nemení a nezlepšuje zamestnanie. Z jeho uzáverov možno dedukovať, že chápe dieťa v rodine ako určitú záťaž, pretože, ako sám hovorí, pre dieťa sa musí v povolaní i v spoločnosti prinášať veľká obeť.

Poslednú a rozsahom najmenšiu kapitolu recenzovanej práce (9 strán) venuje autor pracovným podmienkam. V tejto súvislosti poukazuje na význam deľby práce, ktorá priniesla bez pochyby so sebou zvýšenie produktivity práce. Osobitnú pozornosť venuje i dosahu životného štandardu na produktivitu práce. Tvrdí, že každá zmena životného štandardu alebo štýlu prináša so sebou i novú orientáciu v povolanií. Záverom kapitoly rieši otázku spoločenského dosahu skracovania pracovného času a automatizácie výroby.

Recenzovaná práca ukazuje autorovu akribiu. Úsporným, pritom prístupným štýlom podáva sumarizáciu doterajších výsledkov vedeckého bádania o jednotlivých v recenzovanom diele analyzovaných problémoch. Nie je to však dielo eklektické. Bádaj v ňom silnú autorovu individualitu a najmä

³ V publikácii Carrol L. Shartle, *Occupational Information: Its Development and Application*, New York. Prentice - Hall, 1946 boli zhrnuté najzávažnejšie pramene informácií o jednotlivých povolaniach.

O najdôležitejších udalostiach v živote povolanií prináša správy Monthly Labour Review, ktorý vydáva Bureau of Labour Statistics, ako aj publikácie jednotlivých priemyselných podnikov.

bystrú pozorovateľskú schopnosť. Na druhej strane je pravda, že by bolo možné s niektorými závermi polemizovať, respektíve nesúhlasiť.

Dlžný som ešte zaujať postoj k otázke Caplowho chápania sociológie práce. Možno vychádzať aj z autorovho tvrdenia, najmä z jeho poznámky v úvode, že okruh pôsobenia sociológie práce nemá ešte jednotný charakter a že je často zamieňaný so sociológiou podniku. Keď toto Caplow tvrdí, tak domnievam sa, že vychádza predovšetkým zo stavu v USA, Anglicku, prípadne vo Francúzsku. Autor totiž, ako o tom budeme neskôr hovoriť, používal takmer výlučne len literatúru americkú, menej anglickú a len málo francúzsku. Nechcem tým povedať, že inde by bola v tejto otázke jednota. Caplow sa však domnieva, ako to vyplýva z úvodu, že by chcel svojím dielom priniesť v tejto otázke niečo nové. Tvrdí, že v diele rieši práve typické problémy, na ktoré sa usiluje sociológia práce dať odpoveď. Som toho názoru, nakoniec nech posúdi sám čitateľ recenzovaného diela, že Caplowovo vymedzenie okruhu pôsobnosti sociológie práce je príliš úzke.

V úsilí zatlačiť tendencie zamieňajúce sociológiu práce za sociológiu podniku zašiel tak ďaleko, že okruh pôsobnosti sociológie práce v podstate obmedzil na oblasť problémov spoločenskej funkcie povolania. Prešiel tak do druhej krajnosti, keď v princípe stotožnil sociológiu práce so sociológiou povolania. Treba však povedať, že nastolené otázky rieši v širších súvislostiach a tak sa jeho dielo vymyká i z rámca bežne chápanej sociológie povolania. Je možno povedať, že ide o originálne poňatie sociológie práce. Škoda len, že sa autor nezmieňuje v práci o tejto otázke podrobnejšie. Pribudol tak ďalší názor na túto problematiku. Aj keď nechcem riešiť otázku vymedzenia okruhu pôsobnosti sociológie práce a jej vzťah k sociológii priemyslu, podniku i povolania pri recenzii tohto diela (o tom na inom mieste), využívam príležitosť, aby som poukázal na nutnosť vypracovať sa aspoň u nás s touto otázkou.

Záverom by som chcel prejaviť úfnosť, že recenzované dielo nájde i u našej odbornej verejnosti patričnú odozvu a svojich konzumentov. Nechcem podopierať svoje kladné hodnotenie tohto diela, prekladom do nemčiny, ale skutočnosťou, že práca svojím analyticky-syntetickým prierezom umožní nám úsporne sa zoznámiť s výsledkami skúmania predkladanej problematiky v novšej americkej sociologickej produkcii.

Caplow opatril svoju prácu 19 stránkovou bibliografiou podľa jednotlivých kapitol. Vidieť v nej, tak ako som už naznačil, bohatosť knižnej produkcie o tejto problematike predovšetkým v USA, ale i v Anglicku, no menej už vo Francúzsku.

Ján Pichňa

Rensis Likert: New Patterns of Management

Autorem knihy, ktorá vyšla v roce 1961, je Rensis Likert, ředitel Institutu pro společenský výzkum, profesor psychologie a sociologie na Michiganské universitě, dřívější prezident American Statistical Association a Society for the Psychological Study of Social Issues. Již tento výčet funkcí a kombinace profesí je — přihlédneme-li k složitosti problematiky — jistou zárukou dobré úrovně knihy. Autor se navíc opírá o rozsáhlé výzkumy v oblasti účinnosti organizací, které Institut pro společenský výzkum provádí v průmyslových podnicích, školách, nemocnicích, odborových, vládních i dobrovolných organizacích již od r. 1947.

Teorie R. Likerta navazuje na teorii a praxi „human relations“ (obě teorie vkládají velké naděje ve vhodné metody vedení, výměnu informací a skupinové činnosti), v mnohém však ji přesahuje (koncepte vlivů, institucionální formy skupinového rozhodování, rezignace na dělení na „line“ a „staff“, oceňování organizačních jednotek nejen na základě proměnných konečného výsledku — jako zisku, nákladů, produktivity práce, ale také proměnných zprostředkujících — jako loajality pracovníků, stupně uspokojení z vykonávané práce, aj.). Je jedním z neúplněnějších a nejlépe uspořádaných výkladů nových, na poznatcích společenských věd i na zkušenostech neúspěšnějších podniků a oddělení založených teorií, které se začaly objevovat již v minulém desetiletí (Ch. Argyris, P. Selznick, M. Haire, D. McGregor). K silám, které vynucují nové, účinnější metody řízení, Likert řadí: soutěž průmyslově vyspělých zemí světa; menší ochotu lidí přijímat tlak a přísné dozírání, než tomu bylo ještě před jedním či dvěma desetiletími; podstatné zvýšení úrovně vzdělanosti dělnictva; velké firmy s rostoucím počtem pracovníků s výevikem v rozmanitých, složitých technologiích a vysoce specializovaných profesích; velký rozsah výzkumu a vývoje; uplatnění elektronických počítačů, aj. To vše způsobuje, že vedoucí již není schopen nejlépe rozhodovat sám, potřebuje experty z mnoha odlišných oblastí a tedy i větší spolupráci a participaci v řízení podniků. Likertova „nová teorie řízení“, i když nedává záruky proti uplatňování autokratických metod, patří k demokratickým modelům řízení. Navíc názorně ukazuje, že užití těchto metod je pro praktickou hospodářskou činnost efektivní. Z obou těchto důvodů si zasluhuje pozornost a studium.

Vlastní knihu možno rozdělit zhruba do tří částí:

1. přehled základních výzkumných výsledků, které byly východiskem pro budování „nové teorie“,
2. nástin „nové teorie“ a její praktické ověřování,
3. podrobný popis celku a částí „nové teorie“.

Ad 1: Východiskem výzkumů, o které se Likert opírá, byl úkol: zjistit vztah mezi výkonností organizace (hlavně dílen) a druhy vedení (leadership). Výzkumníci srovnávali

metody řízení v dílnách s dobrými výsledky a se špatnými výsledky, a hledali odchylky ve způsobech vedení s cílem postihnout progresivní tendence. Některé poznatky se pak dále aplikovaly a ověřovaly. Pro hodnocení úspěšnosti vedení bylo používáno těchto kritérií:

- produktivita práce na dělníka za hodinu (nebo jiná obdobná míra),
- spokojenost v práci a jiná uspokojení dosahovaná členy organizace,
- fluktuace, absence apod.,
- náklady a ztráty v odpadu (scrap loss),
- motivace zaměstnanců a vedoucích.

Mezi významné poznatky výzkumu v oblasti *vedení* patří zjištění

— lepších výrobních výsledků u vedoucích zaměřených na zaměstnance (tj. na humaní aspekty problémů počřízených a vytváření sebraných skupin, při jisté volnosti pracovníků co do způsobu vykonávání práce) proti vedoucím zaměřeným na výrobu (tj. dodržování pracovního cyklu, norem a nepřetržitosti práce, při hluboké specializaci a podrobné specifikaci způsobu vykonávání práce);

— lepších výrobních výsledků obecného dozírání (při kterém vedoucí ponechává značnou volnost co do tempa a metod práce, uplatňuje participativní metody aj.) oproti přísnému dozírání (close supervision). Nejlepších výsledků se přitom dosáhne tehdy, je-li jistá „volnost“ vedení spojena s častým stykem vedoucího a vedeného;

— korelací mezi dobrým oceňováním vedoucího (zejména takových rysů jako je neobeckost, spolupráce, upřímné jednání, přátelský vztah, nadšení pro práci, demokratičnost) ze strany podřízených a vysokými výrobními výsledky;

— že není téměř žádný vztah (vyjma přes menší absenci a fluktuaci) mezi produktivitou práce a postojem zaměstnance k firmě, a mezi produktivitou práce a účastí v rekreačních činnostech firmy;

— že u tzv. „rutinních prací“ nemusí být dělníci s vysokou produktivitou práce spokojenější s prací než dělníci s nízkou produktivitou, ale právě naopak;

— že chování vedoucího, které má za následek vysokou úroveň produktivity práce, má obvykle také za následek příznivé postoje pracovníků k vedoucím, pracovním podmínkám, odměnám i práci samotné. I když však vedoucí v odděleních s vysokou výrobností dovedou častěji než vedoucí v odděleních s nízkou výrobností vytvořit z personálu svých jednotek účinnou organizaci s příznivými postoji, spoluprací, vysokou úrovní spokojenosti s prací aj., neznamená to, že je tomu tak u všech vedoucích s vysokou výrobností. Vysoké výrobnosti může být dosaženo i u vedoucích opačného typu, avšak obvykle se to záporně projeví — zejména dlouhodobě — na spokojenosti zaměstnanců, postoji k řízení i práci.

Na základě těchto a dalších údajů dochází Likert k závěru (který již dříve — i když ne na základě tak obsažného empirického

materiálu — vyslovili stoupenci „human relations“), že „dozírání a celkový styl vedení v organizaci jsou obvykle mnohem důležitější v ovlivňování výsledků než takové celkové faktory, jako postoje k firmě a zájem o práci samotnou“ (str. 25). Tato teze vzbuzuje jistou pochybnost (zejména vzhledem k podcenění faktoru vztahu k práci), v každém případě však zasluhuje důkladné empirické prověření v našich podnicích.

Mezi významné poznatky v oblasti *skupinových procesů* patří zjištění

— o významu tzv. skupinových metod vedení. Konkrétní studie ukázaly, že respekt ke skupinám a uplatnění skupinových metod vedení vede k zvýšení produktivity práce a spokojenosti podřízených;

— o vztazích skupinové loajality k produktivitě práce. Shledal se obecně jistý menší pozitivní vztah, konkrétně však rozhodující závislost na cílech pracovní skupiny: jsou-li shodné s cíli organizace, je silná korelace vysoké skupinové loajality s vysokou produktivitou;

— o vztazích vysoké skupinové loajality ke spokojenosti členů ve skupině, příznivějšímu postoji k práci a firmě, k menšímu pocitu napětí a tlaku v práci, aj.

Úroveň skupinové loajality je opět významně ovlivňována jednáním vedoucího, např. orientací na zaměstnance, uplatňováním skupinových diskusí a skupinových metod vedení. I když však byla experimentálně prokázána přednost skupinových metod vedení, v praxi je dosud výjimkou — i proto, že klade větší nároky na vedoucí a vyžaduje odlišnou filosofii řízení, než je tomu dosud.

Mezi významné poznatky v oblasti *komunikace* patří zjištění,

— že komunikace významně ovlivňuje nejen znalosti, myšlení, zkušenosti, ale také motivaci, postoje, reakce, pocity a cíle;

— že komunikaci záporně ovlivňuje nejen nepřátelství, strach a nedůvěra, ale také např. pocit nepřiměřeného tlaku nadřízených na lepší výkon;

— že je velký rozpor mezi pocitem volnosti diskuse o důležitých věcech v práci mezi nadřízenými a podřízenými všech stupňů podnikové hierarchie; rozpor mezi pocitem porozumění problémům podřízených, představami co do motivací podřízených aj. v pojetí nadřízeného a podřízeného; rozpor mezi slovy nadřízených a komunikací ve formě činů, atd.;

— že vedoucí oddělení s vysokou výrobností mají také lepší komunikaci ve svých jednotkách než vedoucí oddělení s nízkou výrobností;

— že pracovníci v odděleních s vysokou výrobností také cítili větší vliv každé úrovně řízení i sebe samých na záležitosti oddělení než pracovníci oddělení s nízkou výrobností.

Uvedené poznatky vyvolávají podle Likerta otázky týkající se dnes uplatňovaných koncepcí řízení, a lze z nich odvodit tyto závěry:

1. Úspěšní vedoucí, kteří dosahují vyšší produktivity, vyšší spokojenosti pracovníků

a nižší fluktuační a absence, užívají jiné metody řízení než vedoucí se slabšími výsledky.

2. Odchytky od tradičních teorií řízení dosud nebyly integrovány v novou teorii řízení.

Hlavní příčinou toho, že přes prokazatelně lepší výsledky metod skupinového vedení, motivace atd. v produktivitě práce, uspokojení pracovníků atd. je většina vedoucích dosud neuplatňuje, vidí Likert v dosavadním nedostatečném měření jiných proměnných (jako je např. loajalita, dovednosti, motivace, schopnost účinné interakce, komunikace, rozhodování aj.), které odrážejí vnitřní stav organizace. Dosavadní měření, které se omezuje jen na konečné výsledky (výroba, zisk, mzdy, prodej), sledování především krátkodobých vztahů a nedostatečnost měření a znalosti vztahů mezi proměnnými vůbec pak vede k chybným závěrům o nevhodnějším druhu řízení a vedení. I při uplatnění tlaku a autokratických metod vedení lze totiž dosáhnout krátkodobého zvýšení produktivity práce — že to však je často za cenu zhoršení motivace, morálky a spokojenosti pracovníků, se nepostihuje. Likert to přesvědčivě dokumentuje ročním experimentem s 500 kancelářskými zaměstnanci čtyř oddělení při uplatnění participativních a autokratických forem vedení.

Většímu rozšíření systému řízení, který se vyvinul u vedoucích oddělení s nejvyšší výrobností, však brání i druh vykonávané práce. Zatímco u rozmanité práce (např. výzkumu) jsou vztahy mezi příznivými postoji pracovníků a produktivitou práce zřejmě a pozitivní korelace je mírně vysoká, u specializovaných, opakovaných prací a prací, kde tempo je určeno strojem či pásem, je vztah mezi postoji pracovníků a produktivitou práce nepatrný. I když také u práce prvního typu, kde vztahy jsou poměrně snadno zjištělné, existují vedoucí s širokou škálou uplatnění principů a praktických řízení (od nejlepších po nejhorší), u prací druhého typu, kde vysoká produktivita může být spojena s příznivými, ale také nepříznivými postoji pracovníků, mají měření jen proměnných konečného výsledku, nízká korelace a proměnlivost vztahů za následek, že vedoucí nemohou zjistit správné vztahy tak výrazně, jako vedoucí u proměnlivé práce, a uplatňují především filosofii a techniky „vědeckého řízení“.

Úmyslně jsme první části věnovali více místa, poněvadž je základem, bez kterého nelze plně pochopit další části, které jsou vlastně rozvinutím a teoretickou interpretací předchozích poznatků.

Ad 2: Nástin „nové teorie“ se týká především těchto problémových okruhů: motivace a pobídek, principů podpůrných vztahů (supportive relationships) jako organizační koncepce, ústřední role pracovních skupin a měření proměnlivosti postojů pracovníků.

Doporučované metody *motivace a podněcování* jsou: příznivý postoj každého člena organizace ke všem ostatním členům, k organizaci a k práci při využití kumulujícího

se působení ekonomických i mimoekonomických (např. pocit osobní hodnoty, jistota, tvůrčí práce) podnětů. Výsledkem má být harmonický, účinný společenský systém tvořený skupinami s vysokou loajalitou mezi členy i příznivými postoji k nadřízeným. Je vysoká úroveň participace v rozhodování. To vše zaručuje dokonalou komunikaci a vysokou úroveň vzájemného ovlivňování. Měření výkonu se provádí spíše pro orientaci pracovníků než pro kontrolu. Ústřední myšlenkou je *princip podpůrných vztahů*, podle kterého vedení a jiné procesy v organizaci musí být takové, aby v maximální míře u všech členů vytvářely pocit osobní hodnoty a důležitosti.

Nejvýznamnější zdroj uspokojení potřeby pocitu osobní hodnoty je v reakcích lidí, kteří jsou nám nejbližší, o které se zajímáme a na jejichž podpoře a souhlasu nám záleží — odtud prvořadá pozornost „nové teorie“ k nejbližším, tzv. „face-to-face“ skupinám, především pak k pracovní skupině. Podle Likerta řízení může plně využít potenciální schopnosti lidí jen tehdy, když každý pracovník v organizaci je členem jedné nebo více účinně fungujících, tzv. *vysoce efektivních pracovních skupin*, které mají vysokou úroveň skupinové loajality, účinné dovednosti interakce a vysoké cíle výkonu. Čím větší je přitažlivost skupin a loajalita ke skupině, tím větší je také motivace jednotlivce a snazší přijetí skupinových cílů.

Podle těchto tezí tedy organizaci tvoří vztahy: pracovník — pracovník, ale skupina — skupina. Spojujícími články celé organizace jsou pak vedoucí jednotlivých skupin, kteří tvoří tzv. přesahující skupiny. Základním předpokladem úspěšného plnění funkce „spojovacího článku“ pak je dostatečný vliv nejen dolů, ale také nahoru. Řešení problému a rozhodování je skupinové, a to i na úrovni prezidenta firmy. Tato koncepce prý umožňuje prosazování individuálních zájmů na úkor ostatních členů organizace a monopol informací, a umožňuje posuzovat problémy z hlediska celé organizace, eliminovat negativní důsledky hluboké dělby funkcí, rovnoměrněji rozdělovat práci, využívat přednosti všech pracovníků, snižovat konflikty, zvyšovat motivaci aj.

Vysoce účinný systém interakce-ovlivňování (interaction-influence system) lze pak vytvořit a udržovat jen při stálém měření toku informací o příčinných (organizační struktury, organizační cíle, praktiky a chování vedoucích, potřeby a tužby členů organizace aj.), konečného výsledku i zprostředkujících proměnných (osobnost členů, vjemy, očekávání, postoje, motivační síly, tradice a hodnoty skupin aj.), tj. při stálé informovanosti o stavu „lidských aktivit organizace“. Jen přesné a stálé měření umožňuje odhalit odchytky a uplatnit opravná opatření pomocí krátkých cyklů zpětné vazby (short feedback cycles).

Platnost tohoto modelu řízení byla empiricky ověřována, např. v 31 geograficky separovaných odděleních (S. E. Seashore, B. Georgopoulos, A. Tannenbaum, studie z roku

1955). Otázky vedení a výkonu organizace se studovaly také v dobrovolné organizaci League of Women Voters of the United States (studie Tannenbauma a Donalda v roce 1957 a 1958). Popis těchto výzkumů, které prokázaly, že princip podpůrných vztahů a přesahující skupinová forma organizace vykazují lepší výsledky co do produktivity a dalších ukazatelů než jednotky, které nepoužívají skupinový vzor činnosti, tvoří významné oddíly této druhé části.

Ad 3: Pokud jde o třetí část knihy — podrobný popis povahy „vysoce účinných skupin“, systému „interakce — ovlivňování“, funkce měření aj. —, odkazujeme čtenáře na originál.

* * *

Novum „nové teorie“, v jejímž základě spočívá snaha o maximální internalizaci cílů organizace u pracovníků, lze shrnout do těchto bodů:

1. místo koncepce moci — koncepce vlivů,
2. místo složení z jednotlivců — skupinový vzor organizace s klíčovou rolí přesahujících skupin,
3. místo vedení autokratického — vedení demokratické,
4. měření (s uplatněním principů krátkých cyklů zpětné vazby) nejen technických, ale také společenských proměnných.

Kořeny koncepce vlivů by bylo možno najít již u Ch. I. Barnarda, stejně jako v mnoha psychologických výzkumech, které ukázaly, že autoritativní příkazy často nejsou respektovány; že každý člověk touží po uznání, akceptaci, vlivu, a je-li vytvořena situace, která je příznivá realizaci těchto tužeb, odráží se to příznivě ve výkonu i v uspokojení. V téměř směru jde i Likertova koncepce vlivů, která má zajistit, aby pracovníci měli otevřenou cestu k vlivu v organizační struktuře nejen směrem dolů, ale i nahoru a horizontálně. Vedoucí pak nepřikazují, ale koordinují. Tuto koncepci lze přijmout kladně jako tendenci, jako realita je však v rámci kapitalismu neuskutečnitelná (viz třídí stránka moci). Navíc je zjednodušením složitých vztahů a požadavků řízení (i v jeho koordinující funkci) a efektivnosti vůbec. Vcelku proto znamená spíše změnu forem vykonávání moci než změny ve struktuře moci samotné. I to však může přinést pozitivní výsledky pro praktickou hospodářskou činnost. Rozvoj výrobních sil a další okolnosti, které jsme uvedli v úvodu, však tvoří reálnou základnu i hlubších změn (např. přesun ke skupinovému rozhodování, zmírňování hierarchie moci a příkazování aj.). Z hlediska socialismu tato teorie zasluhuje pozornost zvláště proto, že se snaží do svého, byť ideálního, modelu maximálně integrovat potřeby lidí a jejich uspokojení. Odtud také důraz na skupiny a demokratický styl vedení.

I když tyto tendence je opět třeba hodnotit kladně, vztahy praktické realizace jsou opět složitější, než ukazuje Likert — požadavky efektivnosti průmyslového podniku při soudobém stavu techniky omezují rozsah účasti pracovníků na přijímání rozhodnutí (což má za následek i omezenost internalizace organizačních cílů); ne všechny problémy velké organizace lze řešit účastí na rozhodování a přesahujícími skupinami (viz např. důsledky hluboké specializace v odcizení od hodnotné práce) aj. Konečně zastoupení dělníka směrem nahoru i v Likertově modelu záleží v podstatě na subjektivním postoji vedoucího, což vnucuje nejen myšlenku, že tento model je labilní, ale také že toto zastoupení je nesrovnatelné se zastoupením zájmů dělníka např. odborovou organizací (kterou Likert prakticky vůbec nebere v úvahu).

I když také požadavek přesného a průběžného měření zprostředkujících proměnných (které má svého méně rozsáhlého předchůdce v měření morálky zaměstnanců podniků) a poskytování výsledků měření všem pracovníkům a skupinám, kterých se týká, je třeba hodnotit kladně, přece jen množství dat a požadavek rychlosti zpracování jej činí nereálným — vyjma v případě nasazení samočinného počítače. I pak ale je interpretace údajů zatím problematická vzhledem k tomu, že naše poznatky o vztazích proměnných mají daleko do vědecké přesnosti.

I když výitek by bylo více (viz např. ještě opomíjená existence a konfliktů zájmových skupin v podniku), Likertova práce je velmi podnětná a poznatkově obsažná.

Miroslav Miček

Americký výzkum sociálních vlivů v neformálních skupinách

V celé řadě amerických výzkumů, které úspěšně použily sociometrických technik k proniknutí do detailních mechanismů utváření skupinových vztahů, zaujímá jedno z předních míst studie Festingera, Schachtera a Backa.¹ Jejím objektem byla dvě sídliště ženatých vysokoškolských studentů. Mnohé z metodologických přístupů v této studii uplatněných a také některé teoretické závěry se mezitím staly široce uznávanými proprietami sociologické práce, ale ke konci 40. let, kdy byl výzkum proveden a jeho výsledky zpracovány, měly v mnohém objevný význam. Výzkum sehrál svou úlohu ve vývoji sociologického studia malých skupin a v této oblasti skutečně vyniká — a to i přes známou inflaci výzkumů nejrůznějších stránek vztahů v malých skupinách, k níž v sociologii a sociální psychologii USA došlo ve 40. i 50. letech 20. století.

Autoři přistoupili k výzkumu z teoretického východiska definujícího skupinu jako

¹ L. Festinger, S. Schachter, K. Back: *Social Pressures in Informal Groups. A Study of Human*

Factors in Housing. Stanford 1963 (1. vyd. 1950).

„určitý počet lidí v interakci, kteří jsou sociometricky spjati“ (str. 58). Je to definice týkající se spíše jevové stránky skupinové struktury, a proto nemůže uspokojit. Ale čistě operationalisticky se v daném výzkumu osvědčila právě pro přístup k detailním mechanismům utváření skupinových vztahů.

Hlouběji jdou úvahy, předpokládající, že členství ve skupinách umožňuje lidem dosáhnout přitažlivých cílů, což však současně skupině umožňuje mít na ně velký nátlakový konformizující vliv. Vliv kultury na chování osob má tři základní zdroje: 1. Sama osoba přijala během procesu své socializace četné hodnoty. 2. Působení formální struktury dané společnosti prostřednictvím institucí, zákonů a tabu. 3. Nátlak skupinových standardů v malých skupinách (face-to-face groups), které jsou jen někdy formalizovány; vliv těchto standardů na utváření postojů. Tento třetí zdroj byl vlastním předmětem pozornosti výzkumníků.

Autoři ztotožňují termíny „skupinový standard“ a „skupinová norma“ a označují jimi na počátku studie skutečnost, že členové téže malé skupiny projevují relativní uniformitu v určitých názorech a způsobech chování; v závěrech definují poněkud hlouběji skupinový standard jako „jednotný soubor směrnic (directions), jimiž skupina působí na síly ovlivňující členy skupiny“ (166).

Výzkum si všímá jak utváření převládajících standardů, tak i situace těch, kteří se od nich odchyľují. Již v teoretickém úvodu se vyslovuje požadavek, že odchylný případ musí být studován a vysvětlován s ohledem na zvláštní zdroje konformizujících nátlaků, kterým je schopen odporovat. Ten, kdo se odchyľuje od široké kultury, přičemž vzor (pattern) jeho odchyľky je zakotven v kulturní podskupině, se podstatně odlišuje od toho, jehož odchyľka postrádá takové zakotvení.

Mimořádnou — místy snad až nadbytečnou — pozornost věnují autoři závislosti tvorby přátelských vztahů na prostorovém uspořádání domů v sídlištích. Není ovšem sporu, že v silně homogenním společenství studentského sídliště, jehož obyvatelé jsou si svými zájmy v mnohém kongeniální, a kteří se přitom sešli bez možnosti předem provést selekci skupiny, směr navazování přátelských vztahů může spíše souviset s ekologickými faktory než ve společenství heterogenním nebo v těch skupinách, které byly vytvořeny na základě záměrné zájmové selekce. Přirozeně bylo zjištěno, že bližší sousedé se spíše seznamují a přátelí než prostorově vzdálenější obyvatelé sídliště. Poměr mezi danými a možnými sociometrickými volbami u obyvatel sousedních bytů (jedna jednotka fyzické vzdálenosti) činil 0,412, při vzdálenosti dvou jednotek 0,225, při vzdálenosti tří jednotek 0,162 a při vzdálenosti čtyř jednotek již jenom 0,103. To je vcelku dosti stačující zjištění potvrzující tezi o silném vztahu mezi sociometrickými volbami a fyzickou vzdáleností. Podrobná sledování souvislostí mezi patry, zjišťování, po jakém schodišti kdo nejpravděpodobněji chodí atd.

působí již poněkud vyumělkovaně a spíše odvádí pozornost od podstatnějších strukturálních souvislostí. Autoři ostatně sami zdůrazňují, že daný vztah nemůže být absolutizován.

Daleko významnějším přínosem byla další část výzkumu, která vcelku šťastně navázala na to, že vznikla organizace nájemníků s ekonomickými, sociálními i kulturními funkcemi. Vztah obyvatelů k této organizaci berou autoři za obsahové kritérium tvorby skupinového standardu. Tento proces studují na empirických faktech týkajících se prostředků, jimiž skupina prosazuje svůj standard, vztahů mezi konformizujícím vzorem a skupinovou strukturou, a vztahů členů odchyľujících se od standardu ke skupině.

Ke zjištění skupinových standardů rozčlenili badatelé obyvatele sídliště do dvaceti šesti celků podle skupin malých domků v jednotlivých blocích nebo podle větších domů. V každém celku provedli sociometrická měření podle kritéria přátelských návštěv, přičemž šlo o vztahy jak uvnitř menších celků, tak i vůči ostatním obyvatelům sídliště. Zároveň bylo zkoumáno, zda jsou obyvatelé své organizaci nakloněni příznivě, nebo zda se k ní stavějí nepříznivě (postojové hledisko), a též zda se její činnosti aktivně zúčastňují nebo ne (činnostní hledisko). Kombinace obou hledisek vytvořila základní typy vzorů (pattern). U jednotlivých bloků a větších domů se zjišťovalo, který z těchto typů mezi jednotlivými členy převládá a stává se tedy skupinovým standardem. U osmnácti celků to byl typ příznivý — aktivní, u pěti příznivý — neaktivní, u tří nepříznivý — neaktivní. Typ nepříznivý — aktivní se nevyskytl. Pouze u jediného celku neobsáhla převládající typ absolutní většinu jednotlivců. Hlavní determinantou aktivity jednotlivce v organizaci bylo, zda jiní z jeho skupiny byli aktivní.

Kohezivitou nazývají autoři moc skupiny tvořit a udržovat skupinové standardy mezi svými členy. Moc skupiny může být měřena přitažlivostí skupiny pro členy, sama přitažlivost pak přátelskými svazky utvořenými uvnitř skupiny. „Jestliže skupina užívá této moci k takovému působení na své členy, aby mysleli a jednali stejným způsobem, tj. existují-li v ní skupinové standardy, měla by být homogenita postojových a činnostních vzorů ve vztahu ke kohezivitě skupiny. A právě tak, neexistuje-li vztah mezi kohezivitou a homogenitou vzoru, znamená to, že skupina neuzívá své moci k tomu, aby přiměla členy ke konformitě, a můžeme to považovat za indikaci nepřítomnosti skupinových standardů“ (str. 90—91). Metodicky to znamená srovnání výsledků sociometrických měření se zjištěním o síle působení skupinového standardu, měřené zejména podle počtu těch, kteří se od něho odchyľují.

Zjišťující, že skupiny se navzájem liší měrou, v níž vládnou silami působícími na členy, aby zůstali členy skupiny, docházejí autoři v závěru k pojmu „silové pole“ (str. 164 an.). Kohezivita skupiny není podle nich ničím jiným než totálním silovým polem

v tomto smyslu. Konceptualizují dva z faktorů ovlivňujících rozměry silového pole: přitažlivost skupiny (čím více má člověk ve skupině přátel, tím přitažlivější je pro něj skupina a tím také je větší počet vazeb mezi různými částmi skupiny) a její zprostředkující kontrolu (tj. míru, ve které skupina zprostředkuje cíle, důležité pro členy). Silové pole (force field) skupiny je charakterizováno tím, jak mnoho změn je skupina s to vzbudit u svých členů. Od něho autoři odlišují pojem mocenské pole (power field) skupiny, charakterizovaného sférou činnosti, ve které působí vnitřní moc skupiny (např. jde-li pouze o politické činnosti anebo současně o činnosti politické i sociální).

Autoři vyznačují tři podmínky, za kterých jsou jednotlivci schopni vzdorovat skupinovému vlivu: Je to tehdy, když skupina není dostatečně přitažlivá pro své členy, když není ve skupině dostatečná komunikace a nakonec, když převažuje vliv některé jiné skupiny.

Výzkum právě rozbořem odchylných případů doložil, že efektivita konformizujícího vlivu malé skupiny na členy závisí ve velké míře na tom, jak kohezivní je daná skupina. V sídlišti, které bylo osídleno již delší dobu, byla značná záporná korelace mezi procentem odchylek od skupinového standardu a podílem sociometrických voleb uvnitř celku na celkovém počtu voleb ($-0,53$); v sídlišti osídleném teprve před několika měsíci, byla téměř bezvýznamná ($-0,20$). Z toho autoři vyvozují, že v nestabilizovaných skupinách nemá podíl odchylek nic nebo téměř nic společného s kohezivitou, kdežto pro stabilizované skupiny platí, že čím jsou kohezivnější, tím menší je podíl členů, kteří se odchylojí od skupinového standardu.

Studie však odlišuje mezi kohezivitou celé skupiny a kohezivitou jejích podskupin. Existence vzájemných voleb svědčí o silné kohezivitě poskupin, snižuje však kohezivitu skupiny jako celku. Konkrétně se ukázalo, že bloky s početnými podskupinami byly kohezivní a měly málo odchylných se jednotlivců, zatímco bloky s úzkými podskupinami nebyly příliš kohezivní a měly mnoho odchylných se obyvatel.

Tím výzkum správně naznačil, že pro sociometrickou charakteristiku malých skupin nestačí zjištění o hodnotě celkového indexu kohezivity, ale je nutno přihlížet i k povaze rozdělení voleb podle podskupinového hlediska.

K ověření hypotéz, podle kterých přátelské vztahy implikují existenci aktivního komunikačního kanálu a komunikační proces ze své strany působí na skupinové standardy, bylo použito terénního experimentu. Výzkumníci požádali ve stejném časovém úseku čtyři hospodyně o interview: dvě v bloku s příznivým a aktivním standardem — údajně s cílem rozhlasové reportáže o sídlišti, a dvě jiné v bloku s nepříznivým standardem — údajně s cílem časopisecké reportáže. O den později bylo rozhovory s obyvateli celého sídliště zjišťováno, zda a od koho

se o těchto připravovaných reportážích došlechli. V nepříznivě-neaktivním bloku se zpráva dostala pouze ke dvěma dalším obyvatelům bloku, zpráva z příznivě-aktivního bloku se dostala k pěti dalším obyvatelům bloku, a navíc ke čtyřem obyvatelům jiných bloků — vesměs funkcionářům organizace nájemníků. Zde byl tedy komunikační proces mnohem aktivnější. Potvrzuje to tezi o souvislosti komunikačního procesu se skupinovými standardy, ovšem spíše z hlediska vlivu těchto standardů na daný proces.

Méně přesvědčivé jsou však závěry, interpretující výsledky dosti jednoznačné jako potvrzení hypotézy o souvislosti přátelských vztahů se směry aktivních informačních kanálů. Podle autorů z výsledků experimentu plyne, že neberou-li se v úvahu informace sdělené funkcionářům, převládají komunikace vůči přátelům. Avšak srovnáme-li dodatečně graf komunikačních směrů (str. 122) s grafem sociometrických voleb (str. 134), tento vývod se nám nepotvrdí. Z deseti zjištěných komunikačních směrů uvnitř bloků totiž pouze čtyři odpovídají sociometrickým volbám (preferencím). Domácnosti, kde byly provedeny údajně interviewy pro rozhlas a časopis, jmenovaly při sociometrických preferenčních volbách celkem sedm ze svých sousedů v blocích. Z nich však pouze tři byli jimi o této události informováni. Empirický materiál výzkumu tedy hovoří o tom, že komunikace a preference se shodují pouze v části případů. Autoři však v textu tuto skutečnost opomíjejí, a zcela klidně pokračují v dokazování shody těchto dvou ukazatelů.

Zdá se, že to souvisí s širším, příliš mechanistickým přístupem autorů k vnitroskupinovým vztahům, který se projevil již přeceňováním významu ekologických faktorů pro jejich utváření.

K přesnějším a hlubším závěrům by jistě došli, kdyby uvedené údaje organičtěji spojili s jiným svým závěrem, dle kterého směr informačního proudu je určen uvědomovanou relevancí dané informace pro lidi, jimž je sdělována, jejichž zájmů se tedy v závažné míře dotýká. V každém případě platí závěr, že „komunikace takové informace není amorfní záležitostí, je vysoce selektivní“ (130).

V metodickém přístupu převládaly sociometrické techniky, byly však kombinovány se zúčastněným i nezúčastněným pozorováním, s použitím zpravodajů, s neformálními i standardizovanými rozhovory a s experimentováním v terénu. Za nejvýznamnější metodické novum je třeba považovat použití matiční analýzy při zpracování sociometrických údajů. Kvadratické a kubické matice umožňují vystihnout s matematickou exaktností nejen přímé, ale i zprostředkované sociometrické vazby, které v případě uzavřených okruhů vytvářejí podskupiny. Tuto techniku jsme právě odtud převzali pro zpracování výsledků sociometrického výzkumu pracovních skupin. Ukázalo se, že s její pomocí lze zjišťovat míru zařazení jednotlivých členů do koloběhu pospolitostních va-

zeb ve skupině, resp. míru jejich izolovanosti ve vztahu k tomuto koloběhu, a dokonce modelovat různé průběhy těchto vazeb².

V recenzi jsme vznesli několik kritických připomínek. Čtenáři se může zdát, že to je příliš laciné v situaci, kdy od výzkumu uběhlo 18 let. Uvedli jsme však, že ve své době znamenala tato studie podstatný přínos k rozvoji sociologické teorie malých skupin i k metodice jejich výzkumů. Konkrétně historicky vzato byla právě pro své nemalé prvky mechanismu v určité míře zdravou protiváhou psychologismu, který ve výzkumu malých skupin v USA prakticky zcela ovládl pole. Další práce Festingerovy dále rozvíjely toto zaměření.

Kromě toho nutno dodat, že v pozdější americké sociologické literatuře, pokud jsme měli možnost ji studovat, jsme našli mnoho pozitivních (a zpravidla naprosto oprávněných) odvolání na tuto práci, avšak žádnou kritickou připomínku. Proto máme za to, že je-li naše veřejnost vlastně poprvé s touto prací seznámována, nemůže se tak stát jen ve formě nekritického referování o jejím obsahu. Kritika pak nemůže zastírat její nesporné převažující klady.

Dragoslav Slejška

Právo a společnost

Rozsiahla práca Františka Šamalíka *Právo a společnost*¹ znamená určitý nekonvenčný prielom do tradičnej právnoteoretickej literatúry.

V deviatich kapitolách (I. Geneza práva, II. Objektivácia pravidiel správania, III. Vôľový charakter práva, IV. Formy práva, V. Štát a právo, VI. Dualita „práva“, VII. Spoločenské a právne vzťahy, VIII. Aplikácia práva, IX. Právo, morálka a politika) sa autor neobyčajne podnetným spôsobom zamýšľa nad celým komplexom závažných otázok predovšetkým spoločenského postavenia a funkcie práva chápaného v širších štruktúrálnofunkčných kontextoch. Osobitne kapitoly VII.—IX. predstavujú vzhľadom na aktuálny praktický dosah problematiky viac ako len právne alebo štátprávne problémy, v ktorých je spoločenská efektívnosť práva a súčasne jeho citlivosť na integritu spoločenského mechanizmu a jej stimuly, konkrétne politiky, značne intenzívna.

Programatickou tézou, ktorá je „in nuce“ obsiahnutá v celej práci, je idea formulovaná autorom na str. 52, že totižto „vedecké

skúmanie práva začína tam, kde je právo nazerané ako sociálny fakt, tj. sociologicky; tam, kde analýza práva vychádza z analýzy sociálnej štruktúry, nie analýzy práva samotného“. Pokiaľ sa autor vyhýba označeniu svojej práce ako sociologickej a obmedzuje sa (napr. v predhovore) na jej kvalifikáciu ako viac menej sociologického traktovania práva, rozvíja, podľa môjho súdu², neobyčajne podnetne sociologizujúcu koncepciu v slede jednotlivých kapitol. Takýto prístup umožňuje otvorene prekonať konflikt medzi „dogmatickou“ („sémantickou“) koncepciou práva, do ktorej bola nielen právna teória, ale predovšetkým právna prax vtlačaná v minulom období, a jej sociologickým prekonaním. Bolo určitým paradoxom obdobia nazývaného nepresne tzv. obdobím kultu osobnosti, že formálne zdôrazňovanie zopätia práva a spoločnosti prekrývajúce kanonizáciu určitých jednostranne chápaných téz klasikov marxizmu-leninizmu a apologetiku deformácií v praxi viedlo fakticky vo svojich dôsledkoch k vzdialovaniu práva od spoločnosti, k neblahému umŕtvovaniu jeho sociotechnickej funkcie. Tým sa súčasne navodzovala nesprávna metodologicko-teoretická východisková základňa znemožňujúca účinné teoretické zdôvodnenie rozporných javov polarizovaných formálne na jednej strane ako právny formalizmus a na strane druhej ako právny nihilizmus.

Autor na inom mieste (*Úvod do sociológie práva a politiky*) pokúša sa vymedziť predmet sociológie práva. Jej základnými smermi skúmania je 1. skúmanie situácií, v ktorých možno pozorovať činnosť pomocou práva, konflikty s právom alebo rôzne vplyvy utvárajúce právo; 2. formulovanie a overovanie hypotéz o činiteľoch, meniacich právo alebo právom menených; 3. vypracovanie sociotechnických odporúčaní o tom, ako tvoriť a používať právo, aby sa dosiahli predpokladané (žiaduce) výsledky.

Pre osobitnú povahu tohto metodologicko-teoretického problému diskusnej povahy³ nie je pravda možné ani účelné zaujímať hoci len v neplnom rozsahu stanovisko k otázke funkčnosti a obsahovej náplne sociológie práva, čo by i na stránkach tohto časopisu zasluhovalo svoju pozornosť. Domnievam sa však, že i z tohto hľadiska plní práca i funkciu veľmi seriózneho príspevku v diskusno-teoretickej oblasti vyžadujúcej značne širšie teoretické zázemie i v ujasňovaní postavenia a spoločenskej funkcie marxistickej sociológie vôbec, osobitne však k systému právnej vedy.

² Jde o výzkum, jehož podstatné údaje i některé závěry byly publikovány v rotaprintové práci *Sociometrické studie*, VPAK, Praha 1965. Partie s použitím této techniky tam však ještě publikovány nebyly.

¹ ČSAV, 1965, str. 365.

² Pozri napr. i podnetnú recenziu J. Mečla. *Společnost a její právo*, Socialistická zákonnost 3/1966, str. 129 a n.

³ Cenné podněty obsahují o. i. state polského

autora A. Podgóreckého (napr. *Pojetí a výsledky sociologie práva v Polsku*, Právnik č. 2 (1966), ktorého práca *Sociologia prawa* sa prekladá, u nás napr. state P. Dojčáka (Právny obzor 4/1966) apod.

Určitú základnú, i keď v mnohom smere náročnú orientáciu poskytuje o otázkach svetového postavenia sociológie práva stať N. S. Timaševa *Rozvoj sociologie práva a její sféra uverejnená v ruskom preklade*, práce G. Bekkera — A. Boskova, *Sovremennaja sociologičeskaja teorija*, Moskva 1961, str. 479 a n.

Charakteristickou črtou Šamalíkovej práce prestupujúcou celou jej štruktúrou je jeho neobyčajne fundovaný prístup (nielen v zmysle právnickej vzdelanosti), s ktorým sa zaoberá „multidimenzionálnym“ určením práva ako významného spoločenského faktoru. Je neobyčajne zložitě označiť tradičným spôsobom ústrednú kapitolu práce. Autorovi nejde o nijaké samoučelné vyzdvihovanie „zásluh“ Stučku, Pašukanisa a Petražyckeho na jednej strane a necitlivého, nesprávneho, v mnohom od marxizmu sa odkláňajúceho postoja Vyšinského na strane druhej. Nemyslím, že by tu išlo o púhy historický exkurz, keď sa v tejto súvislosti o. i. čitateľovi dostáva viac ako púha informácia o ideovopolitickom a fakticky i mocenskom konflikte v tejto oblasti. Šamalík citlivo úkazuje už v kapitole Geneza práva (str. 10 — 12), ďalej i napr. v VI. kapitole (str. 177 — 229) venovanej problematike objektívneho a subjektívneho práva, právnej subjektivity apod. i medzi Stučkovho prínosu pre antiformalistné chápanie práva, pričom jeho neobyčajne podnetné úsilie o vyjadrenie zopätia práva a ekonomickej štruktúry prekročilo „hranicu tolerancie“, došlo k stotožneniu „práva an sich“ s ekonomicou štruktúrou, vystavenému nesprávnej, značne preexponovanej kritike Vyšinského.

I sám problém objektívneho a subjektívneho práva je — ako uvádza Šamalík v súvislosti s charakteristikou Pašukanisovho poňatia, problém neobyčajne zložitý, už napr. vzhľadom na terminologickú mnohoznačnosť pojmu právo. V období kultu osobnosti bola kategória subjektívnych práv označovaná za buržoázne, nevedecké, obsahovo nereálne chápanie práv, čo, pravda, zoslabovalo právnú stabilitu postavenia človeka v spoločnosti. (Obdobne tomu bolo i s kategóriou právnej istoty.) Zdá sa však, že i správne podnetné konštatovanie (str. 207), totiž že „poňatie subjektívneho práva alebo vôbec vzťah objektívneho a subjektívneho práva nadobúdajú v podmienkach socializmu novú podobu...“, bude vyžadovať ďalšie teoretické rozpracovanie. Autor výstižne konštatuje, že subjektívne právo predpokladajúce *spoločenského človeka* (zdôraznil F. Š.) nemožno uzavrieť do úzkeho rámca občianskeho a štátneho práva, lebo má vyjadriť objektívne postavenie človeka v totalite spoločenských vzťahov. Správne poukazuje na neudržateľnosť koncepcií o akomsi „totálnom antiindividualizme“ marxizmu, hoci na druhej strane nepopiera ako teoretický problém určité dimenzie „odindividualizovania“ práv.

Veľmi vďačnou oblasťou pre sociologické skúmanie predstavujú rôzne postoje vznikajúce zopätím s právom, oblasť „právneho správania“, jeho predpokladov, motívov a dôsledkov, presnejšie — autorovými slovami povedané — „dvojaká podoba“ ľudského správania, upravovaného jednak právnymi normami a jednak ako objektu právnych vzťahov (str. 247 a n.) Autor sa i v tejto súvislosti znova nepriamo vyjadruje i k povahe svojej práce, ktorá je výslednicou aktuálnych snáh o psychosociologické trakto-

vania práva, o postihnutie jeho „hraničného“ významu. Autorovi tu ide o viac ako o púhe logické vyjasnenie právneho formalizmu, ak píše, že „základná sociálna jednota socialistickej spoločnosti umožňuje prekonať zdroje samoučelného formalizmu, avšak súčasne vyžaduje i prísne dodržiavanie formálnych náležitostí, ktoré sú nutné k zisteniu a ochrane práv a povinností občanov. Absolútna antiformalnosť je prejavom právneho nihilizmu“ (str. 252). Tu sa už autor zaoberá i problémami socialistickej zákonosti, kedy napr. konformizmus s právom nemusí byť vždy ekvivalentom konformizmu so spoločnosťou. I v prípadných sociologických výskumoch motivácie porušovania a dodržiavania práva je potrebné práve z okruhu autorom nastoľovaných problémov dôslednejšie vychádzať a tým zabezpečovať i maximálnu účinnosť nielen represívnych, ale i preventívnych opatrení sociotechnickej povahy.

I okruh problémov, ktoré autor nastoľuje v súvislosti s problematikou aplikácie práva (kap. VIII.), o. i. otázky garancií jeho optimálnej realizácie, zasluhuje — vzhľadom na široký okruh mimoprávných faktorov participujúcich na tomto procese — samostatnejšie spracovanie.

Dynamizmus vzájomných vzťahov práva, morálky a politiky (kap. IX), ktorých skúmaním autorova práca končí, zasluhuje taktiež i ďalšie monografické spracovanie s možnosťami využitia výsledkov empirických výskumov. I keď sociologický prístup nemôže ignorovať relatívnu samostatnosť príslušných spoločenských normatívnych systémov, nemožno iba na tejto rovine ustrnúť. Berúc do úvahy i negatívne historické skúsenosti z dôsledkov nežiadúcich deformácií vzájomného vzťahu práva a politiky, je právo (str. 312) viac ako len nástroj. Právo a politika majú popri spoločných črtách (spoločný zdroj v štáte, stimulačná, resp. retardačná funkcia vzhľadom na spoločenskoekonomickú štruktúru) i významne špecifické črty. Žiaľ, iba lakonickou poznámkou upozorňuje Šamalík na neobyčajne aktuálne zjednodušovanie procesu transformácie práva na morálku v období výstavby komunizmu (str. 322).

Práca F. Šamalíka predstavuje — možno bez nadsázky povedať — zatiaľ netypický žánr teoretickej právnej tvorby včlenujúcej sa stále intenzívnejšie do prúdu tvorivého nedogmatického právneho myslenia ako základu nedefinovaného praktického prístupu k neobyčajne rýchlo sa meniacej sociálnej skutočnosti. Nie je určite vyústením jeho tvorby, skôr naopak, spolu s ďalšími jeho stami vytvára predpoklady pre postupné nemalej náročnej spracúvanie problémov politického a právneho systému socializmu, ktoré problémy nie je reálne riešiť bezo zvyšku v jednej sebaobsiahlejšej práci, n. b. práci jednotlivca.

Diemenzie práce, ako už bolo povedané, umožňujú ju kvalifikovať ako „hraničnú“ prácu na rozhraní filozofie, teórie a sociológie práva, osobitne však prácu rehabilitujúcu skutočne komplexný štruktúralne vyvážený

prístup k právnej realite začleneney do historicky konkrétneho sociálneho kontextu. Treba znovu konštatovať, že bez akéhokoľvek vonkajšieho „vnašania“ „čisto“ sociologického prístupu poskytuje výrazné svedectvo nielen o prednostiach, ale i nevyhnutnosti dynamickej interpolácie sociologickej metódy a sociologických, resp. sociálnopsychologických elementov do oblasti tak citlivej na seba-menšie formalistickopozitivistické tendencie.

Práca obsahuje bohatý poznámkový aparát a rusko-anglický preklad obsahu plniaceho takto funkciu resumé hlavných myšlienok celej práce. Vzhľadom i na svoje mimoprávne kvality mala by sa stať predmetom štúdia a ďalších podnetov i v oblasti sociologického marxistického myslenia.

Otakar Mošner

Sociologický průzkum bytové výstavby v Bernu

Bächtold R.: *Der moderne Wohnungs- und Siedlungsbau als soziologisches Problem — Deutung einer empirischen Untersuchung in der Stadt Bern*, Basel, Kirschgarten — Druckerei A. G. 1964, 214 str., 88 tab., čet. lit.

Tato disertační práce je motivována obecným poznáním, že až do nedávné doby se sociologické aspekty v architektonických a urbanistických konceptech řešily spíše citově a podle vlastních osobních zkušeností. Vědecky podložené zjištění způsobů bydlení a vůbec života lidí, pro něž je výstavba určena, je tudíž (jako podklad pro architektury a urbanisty) základním účelem průzkumu, široce rozebíraného v nadepsané knize.

Pokud jde o metodu a rozsah práce, je i pro tento průzkum příznačné — stejně jako pro řadu obdobných průzkumů provedených v západních zemích —, že používá hospodárných, až skromných prostředků a způsobů, volí si značně malý tzv. reprezentativní vzorek, který podrobně rozebírá, a vyvozuje závěry do velké šíře různých hledisek. Proti kladu přesně vymezeného předmětu zkoumání vystupuje zde nebezpečí příliš deduktivních závěrů.

Do šetření byly zahrnuty byty dostavěné v Bernu v letech 1955—1959, s vyloučením bytů o jedné místnosti (ústředním bodem průzkumu je totiž rodina, pro kterou jsou uvažovány byty nejméně o dvou místnostech), a z technických důvodů byly z šetření vyňaty i rodinné domky. Teoretická základna průzkumu se takto omezila na 5146 bytových jednotek o dvou nebo více místnostech; pro úsporu času a nákladů byl pak vlastní průzkum omezen na reprezentativní vzorek 200 bytových jednotek, který se nakonec v důsledku odpadnutí řady bytových jednotek během průzkumu zmenšil na 160.

Průzkum provedlo deset středoškolských studentek po jednodenním školení. Vhodnost dotazníku byla přezkoumána desítkami pokusnými pohovory, podle nichž pak byl pů-

vodní dotazník upraven. Pohovory si vyžádaly v průměru jedné až dvou hodin v jednom bytě. Správnost zjištěných údajů byla namátkově přezkoušena kontrolním pohovorem.

Kniha je rozdělena na čtyři rozsahem nestejně části. Po stručném úvodu do problematiky sídlištní a bytové výstavby, v němž se autor odvolává na zásady ražené ve známé Athénské chartě CIAM (Mezinárodní kongres moderní architektury z roku 1933), vytýčuje první část v obecné úvaze možnosti, úkoly a meze sociologického průzkumu jako pomocné disciplíny pro plánování sídlišť a přechází k popisu metody použité pro vlastní průzkum (stanovení reprezentativního vzorku pro dotazníkovou anketu) a k vylíčení celkové bytové situace v městě Bernu. I zde se bytový standard v posledních desetiletích v průměru podstatně zvýšil, a to v důsledku jak nové výstavby, tak rekonstrukce starých bytů; přesto však výstavba těžko udržuje krok se vzrůstajícími požadavky na bydlení. V roce 1960 připadlo v Bernu na jednu obytnou místnost 0,99 obyvatel a na jeden byt 2,95 obyvatel. V ploše bytů nevykazuje vývoj podstatný vzestup. Pokud jde o počet místností, je zřetelná a charakteristická převaha bytů o třech pokojích, které snižují podíl bytů o větším počtu obytných místností.

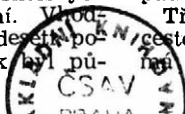
Vlastní výsledky průzkumu jsou obsaženy a rozvedeny ve druhé a třetí části, přičemž druhá část seznamuje se zjištěními vztahujícími se k dispozičním a funkčním otázkám bytu, domu i širšího obytného komplexu, kdežto ve třetí části jsou zpracovány vlastní ryze sociologické aspekty.

Kuchyně byla v 34% bytů pod 6 m², v 41% bytů 8 či více m². Převiřovala jednotnost výměry kuchyně; projekty nebraly v úvahu ani velikost bytu, ani početnost rodiny, ani příslušnost k určité společenské vrstvě. 63% domácností s pěti a více členy se musí spokojit s kuchyní o ploše do 7 m². 35% dotazovaných projevilo nespokojenost s tímto stavem. Kuchyně jako doplňkové obytné místnosti používalo (podle její velikosti) 56 až 89% domácností; dokonce i v bytech o čtyřech či více pokojích používalo kuchyně k tomuto účelu 67% domácností.

Z obývacích pokojů a jídelen (oddělených podle obou účelů nebo kombinovaných „obývacích jídelen“) byla téměř polovina v rozmezí od 16 do 20 m²; jen 22% obytných místností měřilo alespoň 26 m². 73% obyvatel projevilo s výměrou spokojenost, 18% bylo toho názoru, že „to ujde“, 9% spokojeno nebylo. Průzkum se konkrétně zabýval i způsobem použití obývacího pokoje.

U ložnic vycházel průzkum ze zásady, že umístění dětí různého pohlaví od 12 let výše ve společné ložnici (autor doporučuje tuto hranici podle možnosti ještě snížit) se považuje za závadné. Z tohoto hlediska byly zjištěny závady jen u 2% vyšetřovaných případů.

Tri čtvrtiny zaměstnaných mužů ztrácí cestou do práce méně než 20 minut (Bern má 160 000 obyvatel, vzdálenosti napříč měs-



tem 5 až 10 km). K cestě do práce používá přibližně polovina pracovníků zpravidla auta, motocyklu, jízdního kola apod. Asi 30 % používá převážně veřejného dopravního prostředku, zbytek připadá na pěší.

Se čtvrtí svého bydliště projevil spokojenost 74 % dotazovaných. Přes 50 % dotazovaných bydlilo v Bernu déle než 10 let. Průzkum podává dále rozbor kladných i záporných pohnutek k zaujetí stanovisek.

Občasnými pocity osamělosti trpí až 34 % vdaných žen žijících v domácnosti s manželem a dětmi a majících pravidelnou náplň domácích prací. Večery tráví doma 30 % dotazovaných mužů a 41 % dotazovaných žen, zatímco dobrá polovina mužů a žen tráví mimo dům jeden neb dva večery týdně. Se stoupajícím příjmem pochopitelně stoupá tendence trávit večery mimo dům. Průzkum se zabývá dále i jednotlivými způsoby použití volného času v bytě i mimo byt (oddělené pro muže a ženy) a zjišťuje vliv rozhodujících faktorů na četnost jednotlivých způsobů trávení volného času, zejména pak vliv věku a příjmu.

Stat věnovaná hrám dětí je uzavřena přehledným vytyčením zásadních požadavků na výstavbu vybavení i provoz dětských hřišť.

Rozbor sousedských vztahů podle počtu podlaží nebo bytů v domě vcelku nepotvrdil předpoklad, že bydlení ve výškových domech ovlivňuje utváření sousedských vztahů nepříznivě. Ve výškových domech i v domech o velkém počtu bytů bylo např. zjištěno nižší procento „nemluvů“ a rozsah sousedské pomoci se tu jevil rovněž příznivě.

Ve čtvrté, rozsahem nejmenší části se autor opět odvolává na Chartu CIAM, doplňuje její zásadní požadavky vlastními poznatky a snaží se v heslovitých pokynech a doporučeních formulovat „Chartu sociologicky orientované výstavby bytů a sídlišť“.

V příloze je uveden obsah dotazníku použitého pro průzkum.

Richard Glazar
Karel Fink

Umělec jako specializovaný společenský myslitel

Úkolem tohoto článku je ilustrovat tezi amerického sociologa Leo Lowenthala o tom, že umělec, a zejména básník a spisovatel, je specializovaný myslitel o sociální skutečnosti, na dvou pojmových komplexech současné sociologie: na problematice kategorie *sociální role a masové kultury*.

L. Lowenthal, o jehož knize *Literature, Popular Culture and Society* referoval Sociologický časopis v č. 6 předloňského ročníku, byl před druhou světovou válkou členem známého Institutu für Sozialforschung při universitě ve Frankfurtu n. M. a dnes je

profesorem sociologie na Kalifornské univerzitě v Berkeley. Jeho hlavní zájmovou oblastí je na jedné straně sociologie literatury a kultury vůbec, a na druhé straně problematika masových komunikací. Jeho přístup k literárním jevům je podnětný a v nejlepším smyslu slova provokativní. Na rozdíl od směru, který představuje R. Escarpit a jiné evropské školy, se Lowenthal nesoustřeďuje na opakovatelné a měřitelné aspekty literatury, nýbrž vychází právě z toho, co je v této oblasti jedinečné a směrodatné pro hodnotící, kvalitativní analýzu. Jeho metoda hloubkového rozboru je náročná, neboť si aparát své metody schovává ve své dílně, jak právem poznamenal C. Wright Mills roku 1957 v *New York Times*. To platí zejména o Lowenthalově práci *Literature and the Image of Man* vydané v Bostonu roku 1957. Její druhé vydání z roku 1963, z něhož se právě chystá německý překlad, je metodologickým východiskem těchto rádek.

Tvůrčí literatura se pohybuje na několika významových rovinách, z nichž některé jsou vědomým, některé však nevědomým vyjádřením autorova úsilí. Dílo umělce nese pečeť jedinečnosti imaginativním výběrem problému a osobností a právě tímto selektivním procesem umělec předvádí „explicitní nebo implicitní obraz člověkovy orientace k jeho společnosti: výsady a odpovědnosti tříd; pojetí práce, lásky a přátelství, náboženství, přírody a umění“¹. Umělec zobrazuje to, co je reálnější než realita sama.

Jedním ze zájmů, které umělec má společně s teoretikem, je popisovat a pojmenovat novou zkušenost. „Není ani artikulovaný záznamový stroj ani neartikulovaný mystik. nýbrž specializovaný myslitel a často teprve po splnění tvůrčích úkolů uznává společnost jeho předpovědi“².

Úkolem sociologa literatury je „uvést ve vztah zkušenost spisovatelových imaginativních charakterů a situací k historickému klimatu, z něhož vycházejí. Musí transformovat soukromou rovnici témat a stylistických prostředků do rovníc sociálních“³. Člověk se rodí, usiluje, miluje, trpí a umírá v každé společnosti, avšak pro sociologa je rozhodující, jak člověk reaguje na tyto obecné a společné lidské zkušenosti, protože vždy mají přímý nebo nepřímý sociální nexus. Literatura každého období skýtá veřejnosti významné portréty lidských typů a právě pro tuto svou reprezentativní kvalitu lze podrobit každé literární dílo společenské analýze. Je ovšem nesporné, že takový Cervantes, Shakespeare, Goethe nebo Ibsen zobrazují problémy jinak než literární brak.

1. Umělec o sociální roli

Dějiny evropské literatury a dramatu od renesance až po současnost jsou plastickým popisem zvláště jednoho významného vývo-

¹ L. Lowenthal: *Literature and the Image of Man. Studies of the European Drama and Novel, 1600 to 1900*. The Beacon Press, Beacon Hill, Boston, 1963, str. IX.

² Tamže, str. X.

³ Tamže, str. X.

jového trendu: Jak si člověk ve stále rostoucí a přesnější míře uvědomuje vlastní dějiny a zároveň sociální podmíněnost rolí, které ve společnosti hraje. Shakespeare nám odkázal nejuplněnější obraz renesančního individua, které „interpretuje svět takřka výlučně ve světle svých vlastních potřeb a jemuž vnější události se jeví jako zkoušky vnitřní adekvátnosti a dynamiky“⁴. Jestliže Shakespeare na jedné straně hájil kompetence vladařů, vyjádřil zároveň na druhé straně neobyčejně plasticky zaklíněnost svých postav do nového vzorce sociální mobility, jako ohromného kola osudu, které člověka vynáší vzhůru a sráží do hlubin. Drama *Bouře*, jehož rozboru Lowenthal věnoval zvláštní kapitolu v obou publikacích v oblasti sociologie literatury, je paradigmatickým postavením člověka na počátku moderní éry.

V komedii *Jak se Vám líbí* Shakespeare nejen jedinečným způsobem antipoval pojem sociální role, ale zároveň vytušil i některé charakteristiky kategorie, na kterou sociologové zaostřili pozornost teprve v druhé polovině našeho století. Metafora o světě jako divadle je běžná od doby antického starověku. Užil ji Platon v *Zákonech* i v dialogu *Philebos*, kde mluví o „tragedii a komedii života“. Seneca napsal: „Hic humanae vitae mimus qui nobis partes, quas male agamus, adsignat“ (Ep. 80, 7), a obraz *theatrum mundi* obměňuje Luther, Calderon i Cervantes. Jacques, jedna z postav komedie *Jak se Vám líbí*, metaforu rozvádí takto:

Celý svět je scéna
a muži, ženy, všichni jsou jen herci.
Mají svá „vystoupi“ a „odejde“
a jeden herec hraje v sedmi aktech
až sedm úloh. Nejprv nemluvnátko,
v peřince vrníci a cintajci.
Pak záčka s torbou, s červánkovým líčkem,
jenž, fňukaje a nerad, jako šnek
se šourá do školy. Pak zamilovaného,
jenž vzdychá jako pec a tklivě „její“
opěvá obočí. Pak vojáka –
karaj, karamba! – s kníry jako pardál,
hráče a rváče lechtivého na čest,
bublinu slávy lovcího v jínech
nabitých děl. Pak pana sudího
s kulatým bříškem dobře napapaným,
s pohledem pťsným, bradkou pěstovanou,
omšelé prupovídky ronícího.
Tak hraje, hraje, až se v šestém aktu
přehraje na dědka. Má bačkory,
na nose brýle, u opasku měsíc,
mladistvé spodky, ještě zachovalé,
se na něm plandají a mužný hlas
mu směšně přeskakuje do fístulky
a piští zas jak děčko. Sedmý akt,
jímž smutně napínavý děj se končí,
je čiré zapomnění: pryč a pryč
je zrak a sluch a čich a chuť a všechno.⁵

R. Dahrendorf, který tuto pasáž ze Shakespearovy komedie cituje ve své knize *Homo sociologicus*⁶, právem upozorňuje, že básník tu sice mluví jen o jednom typu sociální role, o roli věkové, ale zároveň vytušil i jiné typy rolí a sociálních podmínek chování, jako je třeba role povolání.

Mnohem složitější a hlubší obraz člověka moderní industriální společnosti, jímž vystihl *strukturu* kategorie sociální role, nakreslil Robert Musil v románu *Der Mann ohne Eigenschaften*:

„Obyvatel má nejméně devět charakterů, jeden charakter povolání, jeden národní, jeden státní, jeden třídní, jeden zeměpisný, jeden vědomý, jeden nevědomý a snad ještě jeden soukromý charakter; spojuje je v sobě, ale ony ho rozpuštějí a (obyvatel) vlastně není nic než koryto vymyté těmito mnoha potoky, koryto, do něhož se vsakují a z něhož zase vystupují, aby s jinými potůčky naplnily jiné koryto. Proto má každý pozemšťan ještě desátý charakter, a ten není nic než pasivní fantazie nevyplněných prostorů; dovoluje člověku vše, leč jen jedno nikoli: brát vážně to, co dělá jeho ostatních devět charakterů a co se s nimi děje; tedy jinými slovy, právě to ne, co by ho mělo vyplňovat“⁷.

Musilova charakteristika *struktury* sociální role sociologovi předznamenává nejen předmět jeho vědy, nýbrž zároveň hranice jeho metody, jak dokazuje R. Dahrendorf, Musil zná paradox dvojího člověka, člověka, který je zároveň a v jedné osobě *homo sociologicus*, tedy nositel sociálně podmíněných rolí, jakýsi průsečník mezi jedincem a společností, a zároveň *psychological man*, v němž sídlí jak vědomé Ego, tak nevědomé Id. Básnický pronikavá analýza odcizení soudobého člověka, která má hluboký dosah pro teoretický rozbor, dokazuje, že „člověk se stal z jedinečného exempláře, z jednotlivce členem, ze svobodného a autonomního tvora produktem svých odcizených charakterů“⁸.

2. Umělec o masové kultuře

Ze sociologického hlediska obrází Goethovo dílo v hrubých rysech vývojovou křivku, na jejímž začátku je romantická revolta období Sturm und Drang a na jejímž konci je „přijetí odpovědnosti střední třídy“ (middle-class responsibility, L. Lowenthal) v románu *Wilhelm Meisters Wanderjahre*, a stále naléhavější problém odcizení umělce od spo-

⁴ Tamže, str. XV.

⁵ W. Shakespeare: *Jak se Vám líbí*. Přeložil E. A. Saudek, Praha 1962, str. 48, 49.

⁶ R. Dahrendorf: *Homo sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*. Vyd. 4. Westdeutscher Verlag, Köln u Opladen, 1964, str. 20.

⁷ „Ein Landesbewohner hat mindestens neun Charaktere, einen Berufs-, einen National-, einen Staats-, einen Klassen-, einen geographischen, einen Geschlechts-, einen bewussten, einen unbewussten und vielleicht auch noch einen privaten Charakter; er vereinigt sie in sich, aber sie lösen ihn auf, und er ist eigentlich nichts als eine

kleine, von diesen vielen Rinnsalen ausgewaschene Mulde, in die sie hineinsickern und aus der sie wieder austreten, um mit anderen Bächlein eine andere Mulde zu füllen. Deshalb hat jeder Erdbewohner auch noch einen zehnten Charakter, und dieser ist nichts als die passive Phantasie unausgefüllter Räume; er gestattet dem Menschen alles, nur nicht das eine: das ernst zu nehmen, was seine mindestens neun anderen Charaktere tun und was mit ihnen geschieht; also mit anderen Worten, gerade das nicht, was ihn ausfüllen sollte.“ (R. Musil, *Der Mann ohne Eigenschaften*. – Hamburg 1952, str. 35. Cituje R. Dahrendorf, uved. kn., str. 62.)

⁸ R. Dahrendorf, uved. kn., str. 63.

lečnosti jako celku. Lowenthal charakterizuje uzlové body této Goethovy vývojové křivky takto: „Zatímco Werther je poněkud úzce autobiografický, Wilhelm Meister je široce panoramatický a prochází všemi stratifikacemi práce a volného času. Rozdíl mezi střední třídou ve Wertherovi a střední třídou traktovanou ve Wilhelmu Meisterovi je rozdílem mezi třídou, jejíž myšlenky a city jsou přístupné umělci, aniž tato třída dosáhla politický status, a třídou, která získala nebo je na cestě získat praktickou nadvládu ve státě“⁹.

Situovat správně Goethův soud o masové kultuře jeho doby a jeho společnosti předpokládá uvést si funkci *divadla* v německých státech 18. stol., k němuž mají hrdinové a hlavní osoby Goethových románů přímý či nepřímý vztah. Na rozdíl od úspěšnější Francie a Anglie bylo v Německu na prahu moderní erly drama jedinou veřejnou tribunou a platformou střední třídy. „Daly by se téměř napsat sociální dějiny německých středních tříd osmnáctého století sledováním jejich různých pokusů vytvořit stále divadelní organizace (Lessingovo rané úsilí vytvořit z hamburského divadla národní instituci je snad nejpozoruhodnější z těchto snah)“¹⁰.

Drama je jedinečným prostředkem prezentace sociálních sil ve vzájemné interakci. Je obrazem pluralistického světa, který se neomezuje ani na jednu osobu, ani většinou na jednu instituci. Drama je na rozdíl od epické básně nebo románu svou vlastní povahou „napodobivou reprezentací života“ (Lowenthal) a lze je snáze spojit s realitou samou. Velcí dramatikové od Corneilla a Racina k Lessingovi a Goethovi se shodovali v tom, „že morální poselství dramatu může najít pokračování v životním procesu obecnosti, jehož katarze vyplývá ze znovunavení (re-enactment) konfliktů mezi jedincem a společností“¹¹.

Metoda moderního *psychodramatu* v pojetí Morena a jeho pokračovatelů umožňuje neurotikům a psychotikům rozehrát své úzkosti a starosti a jejím výsledkem bývá často růst sebeuvědomění, sebevědomí a dokonce sebevědomí pacientů. Německé divadlo před půldruhým stoletím bylo takovým psychodramatem zdravé střední třídy.

Goethe ve svých rozhovorech s Eckermanem horce kritizoval „měkký, sentimentální, pochmurný charakter moderních výtvorů“ Ifflanda a Kotzebua; výrobce takového konzumního zboží, nadbíhající širokému vkusu, postavil do protikladu k Moliérovi, autentickému dramatickému básníku. Goethe se tak nostalgicky dotkl jednoho z ústředních problémů sociologie literatury a sociologie kultury vůbec: Zda a do jaké míry může umělec dělat ústupky vkusu a zálibám široké publika pro pouhou zábavu a pasivní relaxaci.

Tomuto problému věnoval na oko zábavnou, ale ve skutečnosti hluboce myslitelskou *Předehru na divadle* k prvnímu dílu *Fausta*. této „Illiadě moderního života“, jak jej nazval Puškin, která přerůstá z malého světa osobní tragédie do velkého světa života podmaňovaného novým člověkem.

Předehra má v podstatě podobu dialogu mezi divadelním ředitelem a básníkem (Komik, třetí osoba, tu má jen podružnou úlohu). Ředitel je cynik, který je zainteresován jen na příjmech z divadelní pokladny a má, jak ředitele většinou mívají, o „umění“ vyhraněné představy. Básník je poněkud sardonická, ale celkem sympatická karikatura věčně nespokojenosti a tvůrčího neklidu.

O tom, co prezentovat publiku, má ředitel představu, která se mnoho neliší od představ současných kapitánů „zábavního průmyslu“ o významové mnohovrstevnosti kulturního díla:

Vím, čím lze duši lidu napojit,
však víc než dřív dnes rozpaky mě spletly:
to nejlepší síc nezvyklí si mít,
však bída je, že jsou tak děsně sčelí.
Jak dát jim neznámou a čerstvou věc,
úživou a ne bez významu přec?

Řediteli sekunduje Komik, který na námitku básníkovu:

Co lesklé, pro mžik zrozeno; pak mizí.
Dál však potrvá potomstvu, co ryzi

reaguje způsobem dokumentujícím únikovou funkci kultury:

O světu potomním bych nerad slyšel.
Já kdybych s něčím pro potomní přišel,
kdo by pak bavil přítomné?
Svět potrpí si na legrace.

— — —
Nuž obraznost at s chóry svými zní,
a chcete-li mít nárok na mistrovství,
cit, rozum, vášně, důmysl buď v ní;
však zvlášť mi pamatujte na bláznovství!

Ředitel pak mistrně precizuje zájmy pokladny:

A hlavně se tam něco musí dít!
Diváci chtějí podívanou mít.
Když toho vidí, že až dech se tají
a zevlující žasnou zas a zas,
v širokých vrstvách mnoho na vás dají
a populární muž je z vás.
Neb množství pouze na množství se chytne
a posléz někdo s prázdnou nezbude;
kdo dává spoustu, leckomu co skytne
a každý spokojen si domů jde.

A jestliže básník odporuje, že to znamená povyšovat „bídné řemeslo“ na princip, dospívá ředitel až k motivaci „kulturních zájmů“ a k závěrečné analýze „širokého vkusu“:

Vám, pomměte, je štípat měkké dříví;
a pro koho že píšete, se ptám!
Zde ten jde z dlouhé chvíle k nám,
tam ten zas předtím baštil v pohodlíku,
a nejhorší je, povídám,
že do divadla jde se od deníčku.
Jak na maškarní ples k nám pílí, roztržiti,
a každý zvědavost jen sytiti chce;
chtí dámy lepší zjev a úbor uplatniti,

⁹ *Literature and the Image of Man*, uved. vyd., str. 141.

¹⁰ Tamže, str. 149.

¹¹ Tamže, str. 150.

bez gáže s námi hrajece.
 Proč básnický nám blouznit chcete?
 Čím se vám baví plný dům?
 K těm příznivcům jen zblízka přihlédněte,
 půl rampouchům, půl surovcům!
 Ten na karban, jen co se skončí kus,
 ten na noc třese se, již se svou hoikou ztráví.
 Ech, blázní, pro tohle sbor Mus
 vy soužili jste do únavy?
Jen dávajte vždy víc a více napořád
a tak se cíle nemínate;
 hra nechat diváky jen splete,
 je těžko se jim zachovat...¹²

Umění a zábava v dějinách člověka a společnosti je staré dilema, řešené po staletí ve vývoji uměleckého i filosofického myšlení. Často jde u jednotlivých myslitelů jen o dobově podmíněné rozdíly v terminologii a nomenklatuře. Francouzští filosofové Montaigne a Pascal, kteří do tohoto prastarého dialogu generací zasáhli vynikajícím způsobem¹³, se domnívali, že zábava je jedním z prostředků, jak uspokojovat potřebu úniku před starostmi a vnitřním utrpením. Zatímco podle Montaigna tato potřeba má být uspokojována na vyšší rovině umění, má být podle Pascala její uspokojení člověku odíráno v zájmu péče o spásu jeho duše. Šlo tedy v 16. a 17. století v podstatě o polemiku mezi psychologickým a nábožensko-morálním přístupem k lidské kultuře.

Goethe na samém prahu moderní buržoazní epochy do této polemiky vnáší několik nových kvalitativně odlišných prvků. Za prvé ji důsledně *sekularizuje*, vysvléká z roucha transcendentálních hodnot: Básník divadelnímu řediteli neodporuje ve jménu nějakých věčných, morálních a náboženských hodnot, nýbrž z titulu *specifického poslání umělce*. Za druhé si Goethe v zábavě uvědomuje — snad jako první umělec vůbec — prvky *manipulace*¹⁴. Za třetí — a tomu jasněji nasvědčují některé Goethovy dopisy Schillerovi, hlavně dopis z 9. srpna 1797¹⁵ —, kníže německých básníků podstatu rozdílu mezi autentickou a masovou kulturou nespátňuje ani tak v rozdílnosti uměleckých typů, jako spíše v rozdílech vyplývajících z *účinků* na čtenářskou veřejnost.

Jak ukazuje Shakespearova anticipace kategorie sociální role ze 16. stol. a Goethovo předznamenání problematiky masové kultury z 18. stol., předjímalí velcí umělci s adekvátností a reflektovaností pojmů odpovídající jejich době a specifičnosti uměleckého vyjádření poznatky a souvislosti, které řeší aparát vědecké sociologie, když k tomu uzrály společenské podmínky.

Bedřich Baumann

¹² J. W. Goethe — E. Delacroix: *Faust*. Přel. O. Fischer, Praha 1954, str. 11–15, passim. Podtrhl B. B.

¹³ Tuto kapitolu z prehistorie sociologie masové kultury a volného času odhalil L. Lowenthal ve statí *Historical Perspectives of Mass Culture* (in *Mass Culture*, Glencoe, 1957) a v knize *Literature, Popular Culture and Society*, Englewood Cliffs, N. J. 1961.

¹⁴ Lowenthal na základě rozboru Goethova díla dokazuje, že básník svými poznámkami o funkci časopisů jako mocného nástroje sociálního konformismu anticipoval společenskou kritiku Tocquevillovu ve Francii, Toenniesovu v Německu, Wardovu a Cooleyovu ve Spojených státech a především Karla Krause v Rakousku. — *Literature and the Image of Man*, uveď. vyd., str. 163 d.

¹⁵ *Der Briefwechsel zwischen Schiller u. Goethe*, Leipzig 1922, sv. I.

Informace o disertacích ze sociologie

Před komisí vědecké rady University Karlovy pro obhajoby kandidátských disertačních prací ze sociologie, pracující při Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy, bylo v universitním roce 1965/66 úspěšně obhájeno několik zajímavých prací. Pestrá paleta témat — od obecné sociologie přes sociologie jednotlivých společenských skupin až k problematice řízení, volného času atd. — svědčí o velmi širokém pojetí sociologie, což v současném stadiu, kdy celá řada oblastí společenského života je pro vědu teprve objevována, je momentem spíše pozitivním. Nebudeme zde jednotlivé práce hodnotit, chceme jen stručně upozornit na jejich obsahové a metodické zaměření.

Práce Milana Petruska *Teoretické a metodologické předpoklady sociologické analýzy sociometrických dat* — součást připravované větší studie o sociometrii — je velmi kvalitním a u nás ojedinělým příspěvkem k rozpracování teoretických a metodologických principů marxistické mikrosociologie. Úvodní kapitoly — po výběru kriticko-analytických postupů, kterých bude v práci použito — jsou věnovány genetickým a vývojovým zvláštnostem sociometrie a jejímu pojmovému aparátu. Dosavadní marxistická kritika dostatečně nepřihlížela k cestě, kterou sociometrie od svého založení urazila. Přeceňování jejích možností v oblasti makrostrukturální analýzy a utopické návrhy sociotechnických opatření jsou charakteristické jen pro první vývojové období. Po osamostatnění sociometrických metod — jednak ve směru psychoterapeutických a sociotechnických aplikací (skupinová terapie, částečný metodologický podklad „human relations“), jednak ve směru integrace sociometrie do pozitivistických snah o vybudování sociologie jako přírodní vědy (s důrazem na kvantifikaci) — dochází k vazbě sociometrie na dva typy substantivních teorií, jejichž předmětem jsou malé skupiny jako sociální útvary zvláštního druhu (pojetí Harsovo), nebo jejichž předmětem je chování individua v sociálním prostředí, přičemž malá skupina je podstatnou součástí tohoto prostředí (pojetí Homansovo). Autor dále analyzuje základní sociometrické pojmy — sociální atom, společenský vztah — a na základě rozlišení explicitního a implicitního preferenčního chování se zabývá problémem vztahu dat získaných observačními a sociometrickými technikami. Obě techniky jsou orientovány k různým druhům sociální reality, přičemž jejich současné použití je nástrojem kom-

plexního popisu situace, která je složena z odlišných komponent, nepostižitelných aplikací jediné techniky. Závěrečné kapitoly práce jsou věnovány analýze dvanácti definic sociometrie, jak je navrhl Bjerstedt — obecně přijatelné vymezení není v současné době možné — a dále specifice sociometrických technik a klasifikaci sociometrických testů.

Dvě práce byly věnovány inteligenci. Disertace Miloše Húska *K definici sociální skupiny inteligence* vychází jednak z kritiky nemarxistických koncepcí inteligence, jednak z dosavadního marxistického řešení. Základní tendenci vycházející ze společenské dělby práce je formování „novodobé“ inteligence jako zvláštní, relativně stabilní, vnitřně výrazně diferencované vrstvy mezitřídního charakteru. Tomu také odpovídá tzv. užší pojetí inteligence (proti širšímu pojetí, podle kterého se inteligence rozpadá do jednotlivých tříd kapitalistické společnosti), a z těchto momentů je vybudován autorův pokus o definici inteligence v soudobém kapitalismu. Specifikum této vrstvy spočívá v rozhodující roli duševní práce a ve výkonu intelektuálních funkcí. V závěru práce autor blíže vymezuje jednotlivá hlavní kritéria pro vymezení kategorie duševních pracovníků — kritérium psychofyzilogické, kritérium teorie a praxe, kritérium technické a společenské stránky společenské dělby práce.

Libuše Dziedzinská (*Příspěvek k sociologickému pojetí inteligence*) při určení podstaty duševní a fyzické práce metodicky navazuje na psychofyzilogický přístup Strumilinův, ze kterého vyplývá možnost sestavení hierarchie pracovních činností podle stupně intelektuální kvalifikace. Tato kritéria jsou ovšem brána v dialektické jednotě z hlediska sociálně ekonomickými. Centrální partie práce se zabývají vznikem a vývojem dělby práce na duševní a fyzickou v jednotlivých sociálně ekonomických formacích — tak za socialismu jsou sociálně ekonomické rozdíly mezi duševní a fyzickou prací dány především nerovností podílu na realizaci společenského vlastnictví. Vysoká intergenerační mobilita potvrzuje, že za socialismu byla zrušena výlučnost duševní práce; naproti tomu nízká intragenerační mobilita přivádí k závěru, že i za socialismu existují relativně stabilní skupiny duševně a fyzicky pracujících. V poslední kapitole *Postavení inteligence v sociální struktuře kapitalistické a socialistické společnosti* se autorka zabývá kritérii vymezení inteligence — podle vnitřního obsahu pracovní činnosti je inteligence představována těmi, kdo vykonávají vysoce

intelektualizovanou a intelektualizovanou rutinní práci. Z hlediska třídní analýzy její postavení odpovídá přechodné, vyvíjející se a vnitřně diferencované mezivrstvě. Pro charakteristiku dalších dimenzí je potom nejužitečnější metoda konkrétní analýzy profesionální struktury.

Karol Režný se ve čtyřech kapitolách své práce *Zvláštnosti formování třídy socialistického družstevního rolnictva na Slovensku* věnoval rozboru specifiky rolnické otázky na slovenské vesnici — vedle všeobecných zákonitostí (především dvojaký charakter družstevního rolníka) zde působily zhuštěné ekonomické a ideologické podmínky, nižší úroveň kulturního rozvoje, což se promítlo do značné nevyhraněnosti politických postojů. Formování třídy družstevního rolnictva je v nejvyšší míře subjektovo-objektovým procesem, který se nevyčerpává jen třídními přeměnami — disertace chce být úvodem k další práci o sociální struktuře vesnice, kde má být položen důraz na ne třídní prvky družstevního rolnictva.

Poslední sociální skupinou, která se stala středem zájmu, byla rodina. Marie Hošková (*Rodina naší současnosti a její populační funkce*) se nejprve zabývá úlohou rodiny ve společnosti, jejími charakteristickými znaky za socialismu a obsahem její činnosti — postupně zde rozebírá ekonomickou, výchovnou a biologicko-reprodukční sféru. Poslední oblasti je také věnována nejobsáhlejší kapitola práce — autorka zde analyzuje regulativní vlivy působící na reprodukci, metodologii marxistické demografie a hlouběji se zabývá zejména populační funkcí naší současné rodiny. Výsledky celé řady průzkumů uskutečněných autorkou v Plzni a jejich porovnání s výsledky celostátních průzkumů dokazují, že základní stránkou populační funkce naší rodiny je plánované rodičovství, jehož charakter je denatalitní. Rozhodující příčiny je třeba hledat v oblasti sociálně ekonomické.

Do oblasti sociologie volného času zasáhla disertace Karla Rychtaříka *Přispěvek k problematice sociologických aspektů osobního volna v Československé lidové armádě*. Po úvodních kapitolách věnovaných kritice naivně realistického poznání (v protikladu k nové kvalitě sociologické informace), po vymezení předmětu a programu sociologie osobního volna jako empiricko — teoretické disciplíny a zařazení osobního volna jako společenského jevu se autor zabývá vymezením pojmu osobního volna z nejrůznějších hledisek (z hlediska objektivního významu, subjektivních pocitů, potenciálních možností rozvoje pracovní síly, z hlediska dělby času v životě vojáka, z hlediska souvztažných korelačních jevů). Autor poukazuje na specifiku volného času v armádě, na jeho nezbytné kompenzační a adaptační funkce, přičemž v kvantitativních údajích vychází z výzkumů provedených u tankových a motostřeleckých jednotek. V dalších kapitolách se zabývá mírou individuálního a společenského využití volného času — vlivy přírodního a společenského prostředí, tendencemi velitelů a

politických pracovníků v reglementaci volného času atd., a dále kategorizací potřeb a zájmů člověka a funkcemi volného času ve vztahu k osobnosti. Práce je bohatě doložena empirickými materiály z výzkumů, které autor sám prováděl, nebo na nichž se podílel.

Disertace doc. Jaroslava Kohouta *Sociologie a ekonomické řízení* se po úvodu věnovaném úloze a funkci sociologie v procesech řízení ekonomiky, jejich vzájemnému vztahu, a dále vymezení a aplikačním možnostem sociologie práce, podniku, průmyslu a trhu hlouběji zabývá třemi problémovými okruhy: sociologií řídicí práce a ředitelskou profesí, aplikací sociologie a psychologie ve vnitropodnikovém řízení a vztahem sociologie a marketingu. V teoretickém rámci změn ve struktuře souhrnného společenského dělníka jsou v první části rozebrány (po charakteristice předních teoretiků řízení) společenské důsledky procesů vědeckotechnické revoluce — neustálé roste význam řízení a řídicích pracovníků, vývoj automatizace zřejmě zruší hierarchizaci souhrnného společenského dělníka. Dále se autor zabývá úlohou inženýrské, ekonomické a sociální psychologie, psychologie práce ve vnitropodnikovém řízení, rolí podnikového psychologa a sociologa a vyslovuje se pro týmovou práci společenskovo-vědních pracovníků na nadpodnikovém stupni řízení, opřenou o práci sociologů ve vybraných podnicích. V poslední kapitole práce se autor zaměřuje na trh — marketing je zde charakterizován jako proměnný vztah mezi výrobou, výrobkem, trhem a kupujícím subjektem — a analyzuje jednotlivé momenty a metodické přístupy v marketingových operacích.

Obsáhla disertace Miroslava Marvany *Západoněmecká vojenská klika a její ideologie*, pohybující se na pomezí sociologie a politiky, zpracovává problematiku ve třech hlavních částech. První část je věnována charakteristice militarismu, militaristů a vojenských klik, sociálním kořenům a teoretickým předpokladům vojenské ideologie soudobého západoněmeckého imperialismu. Ve druhé části se autor zabývá vývojem německého militarismu až do jeho nového vzkříšení v bundeswehru a vznikem tzv. neomilitarismu. Podrobněji je zde např. analyzována sociální složení důstojnického sboru bundeswehru, jeho odborné kvality a politická orientace. Poslední část je věnována falešnému ideologickému odrazu těchto procesů, snahám o obhajobu neomilitarismu, o rehabilitaci příslušníků západoněmecké vojenské kliky atd.

V práci Antonína Vaňka *Výchova k práci v socialistickém školství*, pohybující se na pomezí sociologie a pedagogiky, jsou ve třech základních problémových okruzích — výchova k práci v socialistickém školství, tendence vývoje společnosti a vědeckotechnické revoluce, podmínky dalšího rozvoje pracovní výchovy v socialistickém školství — analyzovány otázky všestranného rozvoje osobnosti, místa pracovní výchovy ve školství a její perspektivy v systému komu-

nistické výchovy atd. Autor ukazuje na nutnost překonávání zjednodušených pojetí v této oblasti, na rozpory mezi stanovenými cíli pracovní výchovy a aktuálními možnostmi školy a společnosti, na nutnost vytvoření objektivních podmínek pro plnost působení pracovní výchovy — to vše v širokém procesu modernizace školství.

Jiří Večerník

Pohyb pracovních sil jako sociologický problém

Ve dnech 6.—10. 6. 1966 se konalo v Berlíně (NDR) mezinárodní kolokvium na téma „Teoretické problémy pohybu pracovních sil“, které uspořádala Německá akademie věd v Berlíně — Ústav pro ekonomické vědy. Mezinárodního kolokvia se zúčastnili sociologové, částečně i psychologové a ekonomové z NDR, ČSSR, SSSR, Polska, Maďarska, Jugoslávie a Rumunska. Ve všech těchto zemích byly již konány výzkumy pohybu a fluktuace pracovníků, takže mohly být předloženy bohaté obsahové výsledky i metodické zkušenosti. Za podklad referátů našich účastníků sloužily výzkumy z oblasti chemie (E. Bidlová), textilního závodu (V. Lamsler), cementárny (D. Slejška) a dolů OKR (K. Wysocki).

13. a 14. 6. 1966 se konala s účastí zahraničních hostů širší konference o problémech fluktuace, kterou prakticky vedla výrobní organizace Hochspannungsgerate und Kabel v Berlíně-Köpenick. Zúčastnilo se jí mnoho funkcionářů i odborných pracovníků, psychologů, sociologů, normovačů atd. Převažovali lidé z praxe. Je pozoruhodné, jaké pozornosti se tato konference těšila u vedoucích politických a hospodářských činitelů. Z jednotlivých referátů, které neměly stejnou vědeckou úroveň, bylo patrné, že poznatků sociologických a psychologických se používá v praxi, že je o ně zájem mezi vedoucími pracovníky. Pokud nejsou data k dispozici, požaduje se, aby byla získávána. Některé problémy jsou obdobné jako v ČSSR, jiné jsou odlišné. Bylo možno získat některé poznatky pro nás nové, jiné poznatky byly zpřesněním obrazu o situaci sociologie v NDR.

Seznámíme čtenáře s nejdůležitějšími myšlenkami, o kterých se na konferenci i na kolokviu diskutovalo.

Prof. Oelsner v úvodním slově ke kolokviu formuloval hlavní úkol sociologického studia pohybu pracovních sil tak, že má přispět k realizaci efektivnější kombinace věcí a lidských výrobních sil.

Hlavní referáty na kolokviu i na konferenci přednesl prof. Braunreuther, který vede pracovní skupinu sociologie v Institut für Wirtschaftswissenschaften v Berlíně. Fluktuace — podle jeho referátu — vede k diskontinuitě výrobních procesů. Změny proporcí mezi odvětvími vyvolávají nutnost pohybu pracujících. Jaká míra fluktuace je normální? Kromě analýzy fluktuujících osob je třeba provádět také hospodářskou analýzu fluktuace jako hromadného jevu

v rámci určité země. Vysoká míra fluktuace je výstražným znamením pro analýzu řídicí činnosti v podniku. Srovnáním struktury osob, které odcházejí, a těch, které v podniku zůstávají, lze odhalit tendence fluktuace. Fluktuaci je třeba studovat a hodnotit z hlediska dynamicky pojaté společenské dělby práce, která vyžaduje přizpůsobovat podnikové vztahy co nejrychleji měnícím se technickým, ekonomickým a vůbec celospolečenským podmínkám.

V jednotlivých referátech byly uváděny propočty hospodářských ztrát, ke kterým fluktuace vede. Jeden mezipodnikový přechod dělníka znamená v průměru ztrátu rovnající se hodnotě dvou měsíců jím vynaložené práce.

Piotrowski (Polsko) se zabýval následky fluktuace, zejména jejím vlivem na produktivitu práce. V Polsku je fluktuace druhým rozhodujícím činitelem v tomto ohledu. Stabilita pracovníků — příklady byly povětšinou z textilního průmyslu — přináší velké úspory závodu; jsou značné zvláště při pobytu v závodě přes pět let. Naopak náklady na zapracování, případně zácvik a zaškolení jsou vysoké a produktivita práce je nízká v prvním roce. Polské hospodářství ztratilo od války v důsledku fluktuace několik set miliard zlotých.

Přítom fluktuace v jednotlivých zemích neubývá, ale odstraňováním administrativních zábran spíše roste, i když povlnně. V SSSR poněkud vzrostla v souvislosti se stimulační přechodů na Sibiř.

Nemes (Maďarsko) vyčlenil tři druhy ztrát, ke kterým vede fluktuace: ztráty pracovní doby, ztráty odborného vzdělání a nákladů na novou odbornou přípravu, a ztráty zaviněné sníženým pracovním výkonem.

Znamenají tato fakta, že fluktuaci je nutné posuzovat jako výlučně záporný jev? Lapidin (SSSR) i jiní účastníci rozlišovali mezi pohybem pracovních sil *plánovaným* (důsledky industrializace, technického pokroku, reorganizací), *neplánovaným*, *ale účelným* (zákonitý proces individuálního pohybu pracovníků na pokrokovější úseky) a *ekonomicky neúčelným*.

Nelze stavět úkol likvidace fluktuace kádrů, neboť fluktuace má pozitivní i negativní aspekty. Určitá míra fluktuace je potřebná jak pro velké společenské procesy, tak i pro rozvoj jednotlivců. Což lze odsuzovat pracovníky za to, když dodatečně zjistí, že se minulí povoláním? Takové případy nutno jistě posuzovat jinak než notorické fluktuan-ty. Kritickou dobou, kdy nejčastěji dochází k odchodům, je nikoli náhodou období mezi 3. a 6. měsícem po nastoupení nového zaměstnání (Schneider, NDR).

Některí účastníci měli za to, že pozitivní aspekty fluktuace mohou být relevantní pouze z hlediska individuálního nebo zase celospolečenského zájmu (jakožto podstatná část celkového pohybu pracovních sil v zemi), kdežto pro zájem podniku může být v každém případě pouze škodlivá. Ve skutečnosti ani pro podnik není fluktuace ve všem všudy škodlivá. Není-li jí, dochází ne-

jen ke zdravé stabilizaci osazenstva, ale i k prvkům nekritické stagnace v činnosti podniku. Pracovníci se navzájem přizpůsobí natolik, že jedněm ani příliš nevadí nedostatky druhých.

Jednání se tedy vcelku vyslovalo proti jednoznačně zápornému chápání fluktuace, protože pohyb pracovních sil je v té či jiné míře nutný a prospěšný — a to někdy z celospolečenského hlediska, jindy z lidského hlediska potřeb osobnosti. Tato hlediska nejsou ovšem kalkulována do výpočtu ztrát, které fluktuace přináší jednotlivým podnikům. Značná výše zakalkulovaných ztrát nemusí tudíž být adekvátní komplexním zřetelům.

Všechny tyto úvahy vedly k závěru, že zásadně je třeba usilovat *ne o minimalizaci, ale o optimalizaci flukтуаčních jevů* (Nemes a jiní) — tak, aby tyto jevy plnily funkci vyrovnávání složitých vztahů mezi linií společenského vývoje, zejména potřebami společenské dělby práce a utvářením individuálního chování (Braunreuther), a současně aby zajišťovaly zdravou výměnu pracovníků na závodech. Při zajišťování optimální míry stability, resp. flukтуаční mobility nejsou ovšem přijatelné metody kapitalistického manipulování lidmi. Změna pracoviště by měla v maximálně možné míře koincidovat s rozhodnutím samotného pracovníka.

Steiner (NDR) se pokusil vyznačit základní aspekty problematiky společenských (nikoli administrativních) mechanismů regulace přechodů mezi pracovišti a závody.

Dnes ovšem není situace téměř nikde tak daleko, aby bylo třeba se obávat, že přechodů pracovníků bude příliš málo. Proto jedním z dalších bodů, na které se soustředila diskuse, byl proces vytváření *kmenových osazenstev* (Stammbelegschaften).

Bernard (NDR), jenž ztotožnil pojem fluktuace s pohybem zaměstnanců mezi závody, považuje fluktuaci za nutný jev, který však musí zapadat do plánovitého vývoje společnosti. Pro podniky je důležitým problémem vytvářet stabilní kádr lidí.

Braunreuther rozlišil tzv. jaderné osazenstvo (Kernbelegschaft), které je vnitřně spojenou skupinou zaměstnanců závodu s poměrně vysokou mírou účasti na řízení, a kmenové osazenstvo, které se skládá ze stabilních (nebo aspoň relativně stabilních) zaměstnanců.

Při příchodu nových zaměstnanců je důležitý proces integrace jednotlivce s kolektivem. Závody by měly zajišťovat vědecké řízení osobních záležitostí.

Též Scholtz (NDR) se zaměřil na to, jak se mají utvářet stabilní kádry (kmenová osazenstva závodů). Tvoří je převážně specialisté, mladé dívky do svého sňatku, starší vdané ženy. Závody by si měly stanovit rozumnou míru pohyblivých zaměstnanců.

Generální ředitel VEB Hochspannungsgeräte und Kabel W. Otto řekl, že pro závod má zásadní význam věrnost závodu, což

souvisí s dobou pracovní stáže v závodě. Nejen materiálními, ale také nemateriálními prostředky je třeba tento vztah podporovat (např. plakety za určitou dobu setrvání v závodě apod.). Zavádí se titul stálého zaměstnance, který je vázán na určitý počet let v závodě. Dalším opatřením jsou mzdové prémie a délka dovolené, která může být zvýšena nad zákonný nárok tvořící minimum. Vytváření kmenového osazenstva považuje Otto za složku komplexní racionalizace socialistických společenských a ekonomických vztahů. Vyžaduje velké práce, napomáhající socialistickým pospolitostním vztahům. Příslušnost ke kmenovému osazenstvu není dána ani tak délkou zaměstnání v podniku, jako spíše kvalitou poměru jednotlivého pracovníka k sociálnímu systému podniku.

Metodologickým problémům byly speciálně věnovány dva referáty československých účastníků. D. Slejškova se zabýval metodologickými východiskami výzkumu postavení člověka v sociálním systému průmyslového závodu, který je realizován v Sociologickém ústavu ČSAV. Provedl strukturální analýzu tohoto systému¹. Na fluktuaci působí zejména tyto složky identifikačního procesu: relativní deprivace, hodnotová kompenzace, neformální konformizace a představitelský zájmová návaznost. Nakonec předložil D. Slejškova rozvinutý pokus o měření identifikačních vztahů, opírající se o unidimenzionální stupnici na základě kritérií ochoty k oběťavé práci pro závod, celkové spokojenosti na závodě, ochoty setrvat na závodě i v případě možnosti přechodu a ochoty doporučit práci na závodě vlastnímu dítěti.

Referát vyvolal velmi živou a polemickou diskusi. Její účastníci se dosti vyhraněně rozcházelí zejména v názorech na dichotomii institucionální (formální) a pospolitostní (neformální) struktury a na možnost měřit identifikační vztahy a procesy. Vyskytlo se i nepochopení významu relativní deprivace.

V. Lamser (ČSSR) se zabýval typologií sociální mobility a stability, jež je založena na dichotomické algebře. Krajiní póly dichotomie stabilita-mobilita je třeba definovat. Kombinací vznikají typy, např. stabilita zaměstnání (pracoviště) a povolání, nebo na druhé straně mobilita obou. Přidáním další složky vzniká stabilita zaměstnání, povolání a bydliště, na druhé straně mobilita všech tří složek a mezi nimi další kombinace. Stabilita všech tří složek je typická pro rurální civilizaci, industrializace a urbanizace vyvolává různé typy mobility. Tyto objektivní složky stability či mobility doplňuje hybnost jako jev sociálně psychický, který podmiňuje stabilitu či mobilitu, ale současně je jimi také podmiňován.

Velká pozornost byla věnována různým faktorům fluktuace, které mohou mít celospolečenský, vnitropodnikový nebo osobní charakter. Armelin (NDR) postavil otázku, zda si počíná správně takové vedení podni-

¹ Je v podstatě obsažena v kolektivním článku *Orientační schéma sociálního systému průmyslového závodu*, otištěném v SC č. 4, 1966.

ku, které se odvolává na fluktuaci pro ospravedlnění podnikových potíží. Odpověď zní, že nikoli, protože v jeho silách je působit k odstranění těch příčin fluktuace, které mají vnitropodnikový ráz.

Referát D. Slejšky na druhé konferenci rozbohem empirických údajů z výzkumu dokládá, jak vnitropodnikové faktory fluktuace souvisejí se stupněm včlenění pracovníků do sociálního systému závodu. Jde o vzájemnou závislost mezi fluktuací a mírou identifikace. Je tedy třeba současně napomáhat k tomu, aby pracovníci mohli toto včleňování prodělat s co nejmenšími osobními obětmi. Na tento proces včleňování a tím i na fluktuaci působí celý soubor vnitropodnikových činitelů, a to vysloveně společenských (jednání mistra, spolupracovníci, účast na řízení), postavení pracovní síly (výdělek, směnnost), charakter práce (její únavnost, rozmanitost) a vnější pracovní podmínky (hygiena, hloučnost, prašnost, bezpečnost). Je třeba rozlišovat mezi extenzitou a intenzitou identifikačního působení těchto činitelů.

Jednotlivé další referáty se pokusily vystihnout jejich souborné polykauzální působení, při kterém například významné působení mzdy není postižitelné bez respektování celkových souvislostí, jež jsou vytvářeny zejména společenskými vztahy mezi spolupracovníky navzájem i mezi podřízenými a nadřízenými, a také charakterem dané práce. Ve srovnatelných výzkumech byla mzda v pořadí faktorů v USA na prvním místě, v SSSR na druhém a v Maďarsku na třetím místě (podle Perczela). Výzkumy také ukázaly, že na vyslovené společenské činitele si sice zpravidla stěžuje daleko menší část osazenstva než na činitele ostatní, ty ale zato působí na její poměr k závodu daleko intenzivněji v záporném směru.

Maďarský podnikový psycholog Perczel demonstroval na příkladech zkoumané lokomotivky zajímavý úkaz, že nízká fluktuace byla právě v podniku, kde objektivní fyzické podmínky náležely k nejhorším. Poukázal též na nutnost odlišovat z hlediska působení různých faktorů sociálně psychologické dimenze fluktuace a spokojenosti s prací. O tom, že fyzické podmínky nejsou rozhodující, svědčí též vysoká korelace mezi fluktuacími indexy dělníků a úředníků těchto továren.

Zajímavé úvahy byly na kolokviu věnovány problematice souvislostí mezi sepětím s podnikem, resp. fluktuací na jedné straně, a kolektivními vztahy podnikových osazenstev na straně druhé. Braunreuther uváděl, že jednotlivec se rozhoduje právě pro určité konkrétní jednání ve značné míře pod vlivem závislosti individuálních hodnotových systémů na skupinových normách, což zase závisí na místě ve funkci a skalární organizaci společnosti a též na skupinové orientaci individua.

Speciální pozornost souvislostem mezi vztahy uvnitř pracovního kolektivu a fluktuací pracovní síly věnoval referát Lapina (SSSR). Fluktuace je důsledkem jak společenských makroprocesů, tak i mikroprocesů

v podniku. Leningradský výzkum ukázal, že v 1,4 % případů byla fluktuace prostředkem řešení konfliktů dělníka s vedením. Vztahy v pracovním kolektivu figurovaly jako příčina fluktuace ve 2,6 % případů. Nelze však vycházet jen z tohoto nízkého čísla. Hodně záleží na tom, jak pracovní kolektiv využívá práv, která mu umožňují vykonávat vliv na provoz a na zajištění materiálních podmínek práce, na tom, v jaké míře jsou uplatňovány odměny a tresty ve shodě s kolektivně přijímanými hodnotami, na míře shody mezi formálními a neformálními vztahy v podniku vůbec. Fluktuace má svými sociálními důsledky zpětný vliv na kolektiv, zejména na jeho dynamiku. Příliš časté změny nesou s sebou stále rozrušování systému mezilidských vztahů. Bolestným je zejména odchod nejautoritativnějších členů. Kolektiv neodpovídá jen za ty případy fluktuace, kdy pracovníci odešli bezprostředně kvůli špatnému fungování kolektivu, ale i za ty mnohem častější případy, kdy nedokázal zabránit jiným uváděným příčinám a celkové nepříznivé situaci na pracovišti.

Armelin (NDR) sdělil, že při výzkumu různých členovů jedné z týchž pracovních skupin hodnotí vztahy v kolektivu různě. Nezáleží tedy jen na reálné úrovni těchto vztahů, ale i na úrovni nároků jednotlivce.

Wolf (NDR) referoval na téma *Klima (psychické) podniku a fluktuace*. Pojem „klima podniku“ (Betriebsklima) definoval jako způsoby chování a v jejich základě ležící normy chování, nálady a postoje osazenstva podniku vůči podnikovým podmínkám. Zaměřil se na psychické složky klimatu v závodech, a to pokud působí na konflikty nebo na proces přizpůsobování (Störfaktoren-Bindungsfaktoren). Cílem sociologických výzkumů mají být otázky teoretické (zkoumání sociálních procesů), metodologické a řešení praktických problémů se zřetelem na potřeby závodu.

Pojem „klima podniku“ (Betriebsklima) se stal na kolokviu předmětem kritického rozboru. Někteří účastníci z NDR se přímo domnívali, že jako sociologická kategorie je neúnosný. Za účelnější považovali popis a analýzu jednotlivých konkrétních faktorů, jejichž specifikou tato kategorie podle nich spíše zamlžuje.

Také E. Bidlová z Československa věnovala svůj referát faktorům sepětí dělníků s podnikem. Z neuspokojenosti dělníků prací nedostatečným využitím kvalifikace vyplývají jevy vnitřního neklidu a hypertenze. Zvláštní pozornost věnovala problematice vlivu rodiny na poměr pracovníků vůči závodu. Je třeba měřit míru lability a stability v poměru k práci.

K. Wysocki (Československo) informoval o hlavních výsledcích výzkumu fluktuace a stabilizace pracovních sil v OKD. Bylo zjištěno rozhodující působení těchto skutečností: zvláštního charakteru hornické práce konané v podzemí za ztížených podmínek, současného rozporu celostátní bilance pracovních sil, neuspokojivosti životního prostředí na Ostravsku a nedostatečného zájem

pracovních sil přímo v dané oblasti. Pro setrvání brigádníků v dolech jsou hlavní důvody uváděny v tomto pořadí: 1. vyšší výdělek než v jiném zaměstnání; 2. adaptace na pracovní podmínky; 3. dobrý pracovní kolektiv.

Podnikový psycholog Kabel B ö r g e r o v á uvedla, že každý materiální faktor má být spjat s vlastním ideově stimulujícím pendantem, má-li působit na sepětí s podnikem (vědomí podnikové příslušnosti).

Rozborem dosavadních výzkumů v NDR ukázal Braunreuther, že jako příčiny fluktuace působí u žen více meziosobní vztahy, u mužů více pracovní podmínky. Vždy se musí vážit objektivní podmínky a individuální hodnoty. U mladých lidí jsou nutné zkušenosti, které lze získat pobytem ve více různých závodech. Závody se musí starat o sociální vzestup svých zaměstnanců, jinak unikají jinam.

Podrobný korelační rozbor pořadí jednotlivých motivů činnosti žen v povolání podal Spiegelberg. Při výzkumu, o němž referovala Steinerová, bylo zjištěno toto pořadí motivů zaměstnaných žen: 1. poměr k práci, 2. potřeba společenského kontaktu, 3. výdělek.

Armelin (NDR) zdůrazňoval demografickou strukturu při zkoumání fluktuace. Jde o porovnání struktury těch, kteří ze závodu odcházejí, se strukturou celého osazenstva, resp. těch, kteří zůstávají. Při takovém měření fluktuace jsou ženy výše než muži, u mužů je téměř dvakrát víc nekvalifikovaných ve srovnání s kvalifikovanými; také mladí dělníci jsou pohyblivější než starší. Hlavní důvody pohybu jsou: kvalifikace, zdravotní stav, rodinné záležitosti, finanční záležitosti. U mužů převládají finanční a pracovní motivy fluktuace, u žen motivy rodinné a zdravotní. Flukuační faktory působí jako komplex při motivování a rozhodování o fluktuaci. Nové podniky by si měly stanovit racionální míru fluktuace. V úvahu připadají také teritoriální podmínky.

To vše ukazuje, že nestačí se zajímat pouze o *skutečnou fluktuaci*. Ta je pouze důsledkem procesu utváření fluktuálních tendencí, nebo, podle Braunreuthera, důsledkem procesu utváření určité motivační struktury. Někteří účastníci hovořili v této souvislosti o *latentní*, jiní o *potencionální* fluktuaci a dezintegraci. Podniky, které bez výběru přijímají nové pracovníky (a mezi nimi i notorické fluktuanty), si vlastně — podle Bernarda — nasazují latentní fluktuaci, která narušuje i stabilitu stálého osazenstva. Jinak ovšem stav latentní fluktuace je významným vykičnickem. Je-li silná, tedy se za ní — jak zdůraznil rumunský sociolog Cernea — skrývá (patrně ve značné míře oprávněně) mnoho nespokojenosti, jež se sice ještě neprojevuje otevřeně, ale působí záporně na produktivitu a kvalitu práce. Příčiny fluktuace se tedy hromadí postupně, po více či méně dlouhou dobu. Výzkumy pouze post factum snižují poznávací i praktickou hodnotu jejich studia.

Pro zjištění dalšího vývoje fluktuálních tendencí, jak uvedl N e m e s, by měly mimořádný význam výzkumy motivací, přání a potřeb mládeže podle různých profesí.

M. Cernea (Rumunsko) uváděl výsledky výzkumů v rumunském průmyslu, které vede Filosofický ústav Rumunské akademie věd v Bukurešti. Sledují se objektivní tendence technické revoluce, které napomáhají fluktuaci, jakož i subjektivní zdroje tohoto jevu (konflikty v mezilidských vztazích a nespokojenost s prací). Výzkumy mají dva směry: jednak stav fluktuace v určitých odvětvích (např. strojírenství, textil, výroba nábytku), jednak faktory fluktuace, které budou pravděpodobně působit i v budoucnu a jež jsou zdrojem potencionální fluktuace. K výzkumu se používá dotazníků, osobních a úředních dokumentů. Výzkum dává předpovědi fluktuace pro jednotlivé závody a ukazuje na možnosti odstranění příčin fluktuace potencionální. Výsledky ukázaly, že skrytá fluktuální tendence je ještě vyšší než aktuální fluktuace. Na základě zjištění o potencionální fluktuaci lze ovšem podávat jen přibližnou fluktuální prognózu, neboť fluktuace nezávisí jen na snaze odejít ze závodu, ale i na možnosti najít jiné pracoviště. Budou zjištěny korelace mezi motivy potencionálních a faktických fluktuantů.

P e š i ć - G o l u b o v i ć o v á (Jugoslávie) referovala o základních strukturálních změnách v Jugoslávii, které spočívají hlavně v přechodu zemědělského obyvatelstva do jiných hospodářských úseků. Jugoslávie měla tyto podíly venkovského obyvatelstva: v r. 1921 kolem 80 %, v r. 1953 61 %, v r. 1961 50 %, v r. 1966 pod polovinu všeho obyvatelstva. S tím souvisí proces urbanizace. Tyto strukturální změny vyvolávají potřebu přizpůsobování životu v průmyslových závodech a ve městech. Mění se osobní hodnoty lidí.

Zvláštní skupinou jsou kovorolníci, kteří postupně přecházejí ze zemědělství do průmyslu, z venkova do měst. Je to typický zjev v okolí velkých měst.

Rychlý přechod lidí z jedné části struktury do druhé vyvolává jev tzv. polopřizpůsobených lidí, mezi nimiž se objevuje nejvíce problémů morálních a také největší podíl kriminálních případů.

Zajímavá diskuse se rozvinula kolem problému, *jak na člověka působí přechod z jednoho podniku do druhého*. Vyzněla v tom smyslu, že fluktuace hluboce ovlivňuje osobní osudy člověka. Lapin uvedl, že přechod je kritickou dobou, mezidobím materiálních a duchovních zkoušek, kdy se člověk může dostat i pod vliv nebezpečných žvlů. V každém případě ovšem — podle Braunreuthera — jednotlivec tím, že opouští určité sociální prostředí a dostává se do jiného, eo ipso přechází z jednoho hodnotového systému společenských vztahů do jiného hodnotového systému. Určité hodnoty, názory, způsoby jednání, které mu imponovaly na starém pracovišti, musí oželet, a naopak začít se vyrovnávat s novými hodnotami, názory, způ-

soby jednání, rozhodovat o tom, které z nich jsou pro něho přijatelné a které nikoli.

Setkání průmyslových sociologů v Berlíně více problémů naznačilo než vyřešilo. Ale i to, o čem se diskutovalo, poskytuje pracovníkům hospodářské praxe i sociologické teorie cennou orientaci v palčivých otázkách, které jsou spojeny s fluktuacními jevy.

Z německých příspěvků a diskusí bylo možno odhadnout stav sociologie v NDR, zejména v oboru sociologie průmyslu, která je hlavním oborem v této zemi. Další poznatky bylo možno získat v osobních rozhovorech, kterých byla řada, protože němečtí kolegové měli velký zájem o výměnu názorů s našimi a dalšími zahraničními účastníky.

Krátký pobyt v NDR byl velmi zajímavý, poučný a podnětný. Sociologie v NDR se nyní poměrně rychle, i když ne překotně, rozvíjí. Těžiště sociologické práce je v Berlíně, zatím hlavně v Institut für Wirtschaftswissenschaften-Arbeitsgruppe Soziologie, na Karl-Marx-Universität v Lipsku a na universitě v Halle an der Saale.

Václav Lamser
Dragoslav Slejška

Zpráva o koordinační poradě vedoucích pracovišť státního plánu X-3—8 (sociologie práce, průmyslu a podniku)

Z iniciativy katedry sociologie a psychologie Institutu národohospodářského plánování při Vysoké škole ekonomické, jež je koordinátorem úkolu X-3-8 státního plánu (sociologie práce, průmyslu a podniku), se v červnu 1966 konala už druhá schůzka vedoucích těchto sociologických pracovišť, která se na plnění tohoto úkolu podílí. Cílem schůzky byla vzájemná informace o tom, jak postupují přípravy a provádění jednotlivých výzkumů, výměna zkušeností, především metodických, a bližší seznámení s hlavním tematickým zaměřením jednotlivých pracovišť, což všechno usnadnilo navázání užších kontaktů mezi tematicky si blízkými výzkumnými týmy.

Hlavní koordinační pracoviště — katedra sociologie a psychologie v INHPL při VŠE — provádí dlouhodobý výzkum *Polize a role ředitele socialistického podniku*. Po vypracování hypotézy a projektu a po zhodnocení předvýzkumu byl výzkumný tým připraven provést na podzim 1966 terénní fázi výzkumu na oborovém ředitelství Škoda Plzeň. Celkové zpracování a zhodnocení tohoto výzkumu lze očekávat v roce 1967.

Katedra marxismu-leninismu na strojnické fakultě ČVUT prováděla v Olomouci na vzorku 2000 respondentů výzkum časového rozpočtu pracovníků v průmyslu, který byl součástí šetření v jedenácti evropských státech. Hlavním zájmem katedry je však výzkum technické inteligence a jejího postavení v podniku. Nyní provádí katedra výzkum postavení technické inteligence v závodě Škoda na Smíchově, přičemž se zaměřuje i na vzájemné vztahy mezi hospodářským vedením, stranickou a odborovou organizací

na závodě, a dále na základní vztahy mezi nadřizenými a podřizenými, vztah zaměstnanců k práci, adaptaci dělnické mládeže a její srovnání s mladými inženýry.

Oddělení pro studium společenských skupin Sociologického ústavu ČSAV připravuje dlouhodobý průzkum *Úloha institucionálních a pospolitostních vztahů v procesu identifikace pracovníka se závodem* (stručná informace o něm byla otištěna v Sociologickém časopise č. 4/1966). V roce 1966 byly provedeny dva výzkumy (v cementárně a vápence ve východních Čechách a v pražském závodě pro výrobu cukrovinek), které mají — samozřejmě vedle praktického užítku pro zkoumané závody — ověřit některé body hypotézy a zvolenou metodiku.

Pro české sociology byla velmi cenná informace o činnosti odboru sociologie, psychologie a fyziologie práce Československého výzkumného ústavu práce v Bratislavě. Tento odbor provádí na dvou závodech, z nichž jeden má převážně mužské a druhý převážně ženské osazenstvo, výzkum fluktuace. Vedle toho připravuje dlouhodobý výzkum zvláštních podmínek migrace ve VZKG se zaměřením na adaptaci pracovníků v podniku, jejich životní styl a jeho souvislosti s fluktuací.

Laboratoř pracovních rozborů VÚSTE připravila projekt výzkumu vlivu málo intenzivních faktorů na výkon a výkonnost. Současně dokončila výzkum mezilidských vztahů v TOS Varnsdorf.

Státní výzkumný ústav ekonomiky MSP má zatím poměrně malé sociologické pracoviště, které v současné době provádí ve třech závodech průzkum *Motivace a tendence fluktuace učňů a vyučených dělníků v průmyslu užitkového skla*.

Výzkumné pracoviště ekonomiky paliv v Ostravě dokončilo obsáhlý průzkum fluktuace v OKR, o kterém se v odborném tisku již psalo. Nyní připravuje výzkum učňů a vyučených, studium tvorby kolektivů, zkoumání psychologických a sociologických aspektů úrazů v dolech a projekt personální politiky na dolech OKR.

Při katedře marxismu-leninismu na Vysoké škole strojní a elektrotechnické v Plzni byl zřízen Ústav průmyslové sociologie, který spolupracuje s katedrou sociologie a psychologie INHPL při pražské VŠE na výzkumu v oborovém ředitelství Škoda; hlavní téma plzeňských sociologů je *Adaptace mladých inženýrů*.

Na závěr tohoto obsáhlého bodu programu bylo dohodnuto, že na katedře sociologie INHPL při VŠE v Praze se vytvoří fond, kam budou pracoviště zastoupená na koordinační schůzce posílat materiály z vlastních výzkumů a kde se budou moci seznamovat s materiály ostatních výzkumných týmů. Referáty o průzkumech již dokončených a zhodnocených je možno zařadit na program sekce sociologie průmyslu Čs. sociologické společnosti.

V druhé části schůzky informoval doc. dr. J. Kohout CSc. její účastníky o tom, že byl podán návrh na vydávání nového sociolo-

gického časopisu, který by se věnoval výhradně sociologii průmyslu. Dnes se Sociologický časopis zabývá sociologií průmyslu už asi z 20 %, takže tato disciplína svým podílem převyšuje a poněkud utlačuje ostatní sociologické obory. Pokud nebude vydávání nového časopisu v roce 1967 ještě možné, bylo by velmi žádoucí vydat alespoň sborník prací ze sociologie průmyslu. Existuje už dostatečný počet seriózních průzkumů, které mají co říci naší hospodářské praxi a které nejsou bez zajímavosti ani pro zahraniční odbornou veřejnost.

Účastníci schůzky byli seznámeni se základními tezemi hlavního referátu pro sekci sociologie průmyslu na československé sociologické konferenci v Bedřichově a doporučili doplnit je o problematiku partnerství sociologie s ostatními vědami o práci.

Doc. Kohout podal rovněž informaci o nabídce Státní komise pro řízení a organizaci uspořádat konferenci o sociologii řízení. Přítomní sociologové považovali takovou konferenci za potřebnou a užitečnou, vyslovili ochotu podílet se na její přípravě, ale navrhli uspořádat ji až v roce 1967 vzhledem k evianskému kongresu a bedřichovské konferenci v roce 1966.

Z diskuse o postavení a úloze podnikových sociologů vyplynul požadavek, aby jejich práce nebyla ponechána živelnosti, ale aby dostávali soustavnou metodickou a teoretickou pomoc. Doc. Kohout byl pověřen osobně pojednat tento námět na příslušných orgánech.

Libuše Háková

Informace o sociologickém výzkumu vysokoškoláků v ČSSR, prováděném při Ústavu marxismu-leninismu v Praze

Jednou z nejexploatovanějších oblastí sociologie je v současnosti v Československu výzkum vysokoškoláků. Pozornost se na ně obrací nejen proto, že jsou významnou součástí naší mládeže, vrstvou, která zvláště v období vědeckotechnické revoluce bude hrát centrální roli, ale i z jiných příčin. Sociologové se u nás, jak je všeobecně známo, rekrutují většinou z řad pracovníků kateder marxismu-leninismu a ti mají eminenční zájem hlouběji poznat právě ty mladé lidi, které vyučují. Mají k této problematice nejbližší, je přímo jejich pracovním polem, znají „terén“, a to všechno jsou pro sociologa důležité předpoklady a současně i důvody, pro něž spontánně vznikaly na jednotlivých fakultách výzkumy, dotazníková šetření a ankety různé teoretické úrovně.

Dosavadní výzkumy u nás sledují studenty z nejrůznějších hledisek, překrývají se, a je při nich někdy až marnotratně plýtváno silami sociologů i důvěřivostí a ochotou respondentů. Zastavit tento proces není v současné době možné, a proto se jako nejoptimálnější jevílo toto řešení: provést celostátní dlouhodobý výzkum vysokoškoláků, na němž by se mohli podílet i pracovníci jednotlivých fakult a který by již svou vlastní existencí

a spoluprací s katedrami koordinoval výzkumnou práci v oblasti sociologie na vysokých školách. Současně má tento výzkum konkretizovat dosavadní značně mlhavé názory o vysokoškolských studentech, verifikovat mnohé pouze spontánní hypotézy a upřesnit naši představu o této významné sociální a věkové skupině v Československu. Dodatečně má také zhodnotit třítřicet se a třeba se i překrývající výzkumy, neboť umožní komparaci jejich dílčích výsledků s celostátními a případně umožní i závěry teoretické povahy. Jako nejpovolanejší pro uskutečnění této části resortního výzkumného plánu ministerstva školství a kultury byl vybrán Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy v Praze, který je také realizátorem výzkumu.

Po více než roční přípravě byl čtyřčlenným týmem za spolupráce konzultantů výzkum připraven, a v dubnu 1966 byl na dvacet sedmi fakultách v republice realizován. Tento výzkum, který je prvním celostátním šetřením, nemůže se opírat o sjednocený systém kategorií, pojmů a definic a tím méně o dosud jen velmi obecnou teorii historického materialismu nebo vědeckého komunismu, a proto vychází z konceptu, který má charakter spíše pracovní hypotézy. Teprve interpretací empirických dat bude možno přejít k pokusům o určitá teoretická zobecnění, eventuálně dát podněty k formulaci dalších verifikovatelných hypotéz.

Studenty považujeme nejen za podskupinu mládeže, ale i za specifickou socioprofesionální skupinu, která je méně závislá na stabilní formální organizaci společnosti, méně deformovaná závislostí na objektivních podmínkách a formální organizaci společnosti a proto má možnost citlivěji reagovat na současnou společenskou realitu. A právě z těchto příčin, z přechodné společenské začleněnosti a nestabilizované vázanosti na společenskou strukturu, zachovávají si studenti déle než ostatní jejich vrstevníci některé obecné mentální vlastnosti mládeže. Proto analýza zvláště politických postojů a veřejné politické činnosti studentů by mohla pomoci i zpětně zrcadlit naši společnost.

Studium chápeme jako zvláštní případ zařazení studentů do společenské dělné práce, a proto je považujeme za činnost, která určuje charakter studentů jako sociální skupiny. Z toho důvodu se zaměřujeme na problematiku struktury studia jako na jeden z centrálních úkolů celého výzkumu. Proto ve výzkumu mimo jiné zjišťujeme částečně i motivaci volby určitého studijního oboru, věk rozhodování se, vliv rodičů a jejich vzdělání na studijní zaměření jejich dětí. Současně v šetření zachycujeme i procento studentů, kteří skutečně studují obor, jež si původně zvolili, a zda a jak se tato skutečnost obrází v jejich studijních úspěších.

Dalším úkolem je zjistit vliv pomaturitní praxe na postoj studentů k oboru a konečně postihnout i vertikální mobilitu a vliv lokalit, v nichž studenti převážně žijí, na studijní a kulturní orientaci vysokoškoláků. Zjištění politického profilu dnešních vysokoškoláků by muselo být objektem samostat-

ného sociologického výzkumu, což není pro nás únosné. Proto jsme se omezili pouze na neaktuálnější problémy. *Politický postoj studentů* zjišťujeme podle dvou parametrů: Podle vztahu k možnostem lidstva ovlivnit vývoj společnosti ve smyslu odstranění základních sociálních nerovností mezi lidmi, tedy podle toho, zda společnost je konec konců regulovatelná ve smyslu progresu. A dále podle vztahu k možnostem zásahu občana moderní společnosti do tohoto dynamického procesu. Současně chceme zjistit, který ze dvou společenských systémů má podle názorů našich studentů pro realizaci obou možností větší předpoklady. Tím také postihneme, jak dalece je deformováno vědomí studentů jako společenské skupiny nihilistickými názory pramenícími z rozporů moderní civilizace i naší deformací marxismu, při níž jsme zdůrazňovali samočinnost vývoje. A dále chceme zjistit, zda zájmy, pro něž se již studenti exponovali, nebo pro něž by byli ochotni se aktivně exponovat, patří do oblasti makrostruktury či mikrostruktury. Tato zjištění politického potenciálu a rezerv politické aktivity jsou důležitá pro další plánované změny naší společnosti.

Charakteristické rysy studentů jako sociální a věkové skupiny získáme analýzou struktury společenské činnosti studentů, která nám nejlépe umožní postihnout nejdůležitější stránku zařazení studentů do celkové sociální struktury, stránku jejich společenské aktivity.

Vysokoškolské studium považujeme za zvláštní druh činnosti, který se svým charakterem již blíží předpokládanému charakteru práce v podmínkách, kdy jeho technické vybavení bude vyžadovat nejen vysokou kvalifikaci většiny pracujících, ale i její neustálé doplňování. Proto roste význam zájmového zaměření ovlivňujícího využití volného času. Striktní rozdělení činnosti na činnost v pracovní době a ve volném čase ztrácí do značné míry racionální smysl a lze předpokládat, že v činnosti studentů se organicky prolíná vlastní studium s činnostmi mimostudijními. Proto v našem výzkumu sledujeme převládající tendence zaměření činnosti v mimostudijní době, tj. činnosti, kterým se studenti po splnění základních studijních povinností převážně věnují. Je samozřejmé, že ani v tomto případě nepůjde o vyčerpávající analýzu všech činností, ale že postihneme pouze převládající tendence, z nichž můžeme usuzovat na šíři zájmů studentů různých oborů i vytvořit typologii, která by nám ukázala, zda máme očekávat, že z absolventů budou pouze úzce odbornými zájmem integrováni specialisté či „rozevrláti“ renesanční lidé, anebo jedinci vyrovnávající odborný zájem i jinými neprofesionálními činnostmi.

Vysokoškolské studium je proces, ve kterém student prochází odlišnými situacemi v závislosti na délce studia a sám se mění nejen vzhledem k změnám objektivních podmínek, ale i podle svých osobních předpokladů. I když abstrahujeme od zkoumání socializačního procesu, ve kterém se absol-

vent střední školy přijatý na vysokou školu stává studentem — vysokoškolačkem, musíme vzít v úvahu alespoň dvě etapy vysokoškolského studia a předpokládat významné rozdíly jak v objektivní situaci, tak v subjektivní sféře. První etapu období vstupu na vysokou školu chápeme jako období adaptace studentů v podmínkách práce a života na vysoké škole i jako období vytváření samostatných politických postojů. Je v podstatě zakončena úspěšným absolvováním prvního ročníku vysokoškolského studia. V další etapě, tj. v období vlastního studia (většinou 2.—5. ročník), jsou již základní rysy vysokoškolského studenta relativně stabilizovány. Aby tento výzkum nezachytil jen statický průřez studentského subsystému a subkultury pouze v období vstupu na vysokou školu, je rozvržen na dvě etapy, z nichž první — dotazníkové šetření — byla již realizována. Druhá etapa výzkumu bude provedena mezi posluchači vybraných fakult znovu v roce 1969, kdy námi dnes zkoumaní studenti budou ve čtvrtém ročníku. Otázky dotazníku zůstanou většinou nezměněny, pouze dotazy týkající se praxe před vysokou školou a rozhodování se pro volbu oboru studia budou nahrazeny dotazy zjišťujícími představy respondentů o vlastní budoucí činnosti a uplatnění v praxi. Předpokládáme, že opakovaním výzkumu dvou souborů na sobě do značné míry závislých alespoň částečně postihneme vliv vysoké školy na studenty a zachytíme změny postojů, hodnot, cílů a zájmů i posun v participaci na struktuře činnosti, k nimž během studia dochází. Současně zjistíme, jak se projeví vstupní rozdíly studentů v dalším jejich studiu i orientaci a ověříme si hypotézu v období determinujícím další vývoj osobnosti studenta.

Pro získání ještě přesnějšího obrazu o zájmovém zaměření studentů a struktuře jejich společenských činností plánujeme provedení několika šetření menšího rozsahu, při kterých použijeme nejenom stejné dotazníkové techniky (jako např. u menšího vzorku studentů 4. roč.), ale i jiných výzkumných technik. Dále je plánován časový snímek pracovního týdne studentů, který zpřesní údaje o pracovním režimu studentů a umožní verifikovat údaje o jejich společenské aktivitě a zájmovém zaměření. Formou besed, případně řízených, a individuálních rozhovorů zjistíme strukturu činnosti studentů o prázdninách. Smyslem je nejen verifikace poznatků získaných dotazníkem a srovnání struktury činnosti během školního roku a o prázdninách, ale i další informace o životním stylu studentů.

Studium na vysokých školách v ČSSR je v současné době značně rozdílné a tyto rozdíly jsou dány jak odlišností jednotlivých typů vysokých škol podle charakteru studia, tak lokálními a ekologickými faktory. Předpokládáme, že v dohledné době většina našich vysokých škol bude řešit problémy spojené s výchovou takového počtu vysokoškolsky kvalifikovaných odborníků, jaké potřebuje technicky a sociálně vyspělá společnost, a proto záměrně sledujeme studenty

těch vysokých škol, které již dnes plní úkoly „masové“ výuky a výchovy. Náš výzkum tedy úmyslně opomíjí studenty těch oborů vysokoškolského studia, v nichž je počet posluchačů relativně malý, tj. které studuje několik jedinců, případně několik desítek posluchačů. K postižení typů a jednotlivých oborů vysokých škol jsme vybrali některé fakulty strojní, fakulty politické ekonomie, fakulty přírodovědecké, fakulty lékařské a fakulty pedagogické.

Do výběrového souboru jsme tedy zahrnuli všechny vysoké školy, neboť pak by kvóta připadající na jednotlivou fakultu byla tak nepatrná, že kromě vydedukování jakéhosi abstraktního studenta by pro nás výsledky neměly praktický význam. Cílem výzkumu je také postižení zvláštností studentů z určitých lokalit, národností, vliv kulturního okolí a případně i tradice vysoké školy a zvláště specifikum jednotlivých typů fakult. Proto jsme vysoké školy třídili podle velikosti a typu obce — sídla vysoké školy a podle zaměření vysoké školy. Do první skupiny tedy patří vysoké školy v Praze, Brně a Bratislavě, které soustřeďují 65 % studentů prvního ročníku. Tato města, jež jsou tradičně sídly vysokých škol, jsou i středisky projevů života společenského, hospodářského, kulturního a politického a je pravděpodobné, že jejich atmosféra se promítne i do mentality studentů a zvláště ovlivní jejich činnosti. Do druhé skupiny zahrnujeme vysoké školy umístěné ve velikostně menších lokalitách, jež převážně nemají dlouhou tradici jako sídla vysokých škol a z nichž mnohé byly zřízeny teprve po druhé světové válce.

Základním požadavkem byla pro nás možnost komparace, a proto jsme požadovali zachování důsledné reprezentativnosti vzorku pro jednotlivé fakulty. Zvolená kvóta, požadavkem pro niž jest získání přibližně 150 zpracovatelných dotazníků z každé fakulty, je dostatečná jak pro matematické zpracování, tak pro vytvoření kategorizace. Výběr studentů přímo na jednotlivých fakultách byl důsledně mechanický a byl prováděn dle předem určeného výběrového kroku podle seznamu studentů na děkanátech. Aby při šetření byla důsledně zachována anonymita a aby zvláště studenti nemohli o ní pochybovat, podíleli se na většině fakult studenti i na odesílání dotazníků do Prahy.

K tomuto centrálně Ústavem marxismu-leninismu pro vysoké školy plánovanému a prováděnému výzkumu se spontánně připojili pracovníci některých dalších fakult a provedli stejné dotazníkové šetření na řadě fakult i mimo náš výběrový soubor. Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy uvítal tuto iniciativu a poskytl těmto fakultám a jednotlivým pracovníkům nejen dotazník, ale i možnost strojového zpracování při zachování všech podmínek platných pro celý výzkum. Původní výběrový soubor čítající přibližně 2800 jednotek tím vzrostl o dalších skoro 1000 jednotek. Získané údaje nám umožní vzájemnou komparaci dat a z nich

pak i možnost závěrů o základním souboru, tj. o všech posluchačích prvních ročníků vybraných fakult. Nebude-li rozdílnost odpovědí na některé otázky mezi jednotlivými fakultami statisticky významná, chtěli bychom se pokusit — alespoň u některých typů vysokých škol — na podkladě statistické indukce o závěry přispívající k poznání studentů vysokých škol v celém Československu.

Zpracování dat letošního dotazníkového šetření bude prováděno ve dvou etapách a bude při něm použito děrnoštítkové techniky. První výsledky — primární tabulky — budou k dispozici v prosinci 1966. Na podkladě těchto elementárních dat budou vytvořeny syntetické informace, které budou opět děrnoštítkovou metodou zpracovány v druhé etapě, tj. na jaře roku 1967. Průběžně bude výzkum doplňován výsledky z dalších již zmíněných šetření prováděných rozdílnými technikami a bude připravován dotazník pro konečnou etapu výzkumu v roce 1969. Předpokládáme, že pak již přikročíme k definitivnímu zpracování výsledků, aby s nimi mohla být veřejnost seznámena co nejdříve. Pravděpodobně budou v následujícím roce publikovány obsáhlé souborné studie, v nichž budou zachyceny především tyto okruhy problémů:

- Problém sociální — sociálně psychologické determinace úspěšného studia.
- Postižení rozdílností a specifických vlivů lokality bydliště studentů a fakulty či vysoké školy, na níž studují.
- Zachycení a popis momentu rozhodování mladých lidí pro studium na vysoké škole a činitelů podmiňujících tuto volbu.
- Vztah k výuce marxismu-leninismu na vysokých školách.
- Společenská aktivita vysokoškolských studentů.
- Interpretace politických postojů a společenské aktivity z hlediska diferenciací mezi studenty a studentkami.

To je ovšem pouze neúplný, předběžný návrh některých statí. Počítáme s rozšířením celé tematiky a se speciálními příspěvky pracovníků z kateder, které se na výzkumu podílely.

Tato první rozsáhlá sonda provedená na vybraných vysokých školách v ČSSR bude nejen zmapováním problematiky sociální a věkové skupiny vysokoškoláků, ale bude také východiskem k hlubšímu poznání celého základního souboru studentů i k hlubšímu zkoumání dílčích problémů a studentských kolektivů.

E. Freiová, M. Kubičková, A. Matějovský, J. Šiklová

Zpráva o symposiu řešícím centrum využití volného času mládeže v Liberci

Ve dnech 23. května — 11. června 1966 se konalo v Liberci mezinárodní pracovní symposium mladých architektů a výtvarných umělců pořádané Svazem architektů ČSSR,

Svazem čs. výtvarných umělců a Městským národním výborem v Liberci, cílem tohoto pracovního shromáždění bylo vyřešit středisko pro využití volného času mládeže ve vymezeném areálu přímo sousedícím s vlastním centrem města. Pozoruhodná na této akci byla týmová práce architektů, výtvarných umělců a pracovníků společenských věd — sociologů, psychologů i filosofů. Tato forma spolupráce na konkrétním úkolu, u nás zatím nová, byla v našich podmínkách realizována poprvé, a to dokonce za mezinárodní účasti (kromě pěti našich kolektivů účastnily se i skupiny zahraniční — francouzská, anglická a polská) a za velkorysé podpory pracovníků národního výboru.

Nešlo o architektonickou soutěž v pravém slova smyslu, i když výsledky byly hodnoceny porotou, složenou z porotců, jejichž pracovní a odborné zaměření odpovídalo složení týmů. Jako odměny byly stanoveny stipendijní zájezdy: pro československé účastníky do zahraničí a pro zahraniční účastníky do ČSSR.

Práce v týmech se účastnili pracovníci sociologické skupiny Kabinetu teorie architektury a tvorby životního prostředí ČSAV (M. Gottlieb, M. Maršálková a M. Todlová), členem poroty byla B. Filipcová ze Sociologického ústavu ČSAV, vedoucí oddělení sociologie volného času.

Pracovní skupiny libereckého symposia obdržely kromě podkladů nutných pro řešení podobného úkolu a běžných při architektonických soutěžích také výsledky sociologické sondy o využití volného času mládeže v Liberci, provedené pro tento účel. Na druhé straně však postrádaly podrobnější rozbor demografické, ekologické i sociologické, které by byly provedeny v předstihu před vlastní prací na daném úkolu a které by byly mohly přispět k mnohem konkrétnějšímu vyznění výsledků.

Samotný úkol nebyl snadný: při řešení bylo nutno konfrontovat problematiku využití volného času mládeže, pohybující se u nás dosud vlastně v obecné poloze, s konkrétními, zcela specifickými podmínkami města a daného areálu. Před účastníky symposia — a pak i před porotou — vyvstala řada otázek, z nichž lze jmenovat např. tyto: jakou náplň dát centru využití volného času mládeže ve městě s tak jedinečnými možnostmi rekreace v blízkém okolí, zda vůbec soustřeďovat možnosti využití volného času mládeže na jedno místo, zda možno vyloučit z těchto příležitostí ostatní věkové skupiny obyvatelstva, zda je účelné takové centrum umístit v těsném sousedství celoměstského centra, apod. apod.

Nutno přiznat, že jednotlivé pracovní skupiny podaly řešení značně samostatně, někdy i s polemickým vyzněním k původnímu dosti volně postavenému úkolu.

V Sociologickém časopise nepůjde jistě o podrobný popis a zhodnocení pracovních výsledků, byť zajímavých a v mnohém znamenajících přínos, zejména nekonvenčním přístupem k řešení úkolu, a to jak v grafické, tak i v textové části. Bude tu spíše na

místě zdůraznit, že tato akce byla příležitostí zamyslet se nad otázkami spolupráce sociologů a architektů i urbanistů u nás za současného stavu sociologie a dosavadní poměrně malé vzájemné informovanosti o pracovních metodách a o rozsahu i možných formách spolupráce. Ačkoliv o nutnosti spolupráce se již nepochybuje, existuje u nás v této oblasti ještě hodně nejasností. Zato v řadě zemí se některé formy spolupráce ustálily a mají již pevnou tradici. V tomto smyslu příklad znamenitého rozhledu v oblasti sociologie volného času a sociologie města prokázali např. i při této příležitosti mladí architekti francouzští, opírající se důkladnou znalost myšlenek prof. J. Dumazediera (který při své návštěvě v ČSSR shlédl výstavku prací účastníků symposia) a architekti polští, kteří v textové části podali promyšlený a vědecky fundovaný návrh metody pro analýzu využití volného času a model programu centra volného času.

Libereckou akci je nutno přivítat nejen jako impuls k prohloubení a systematické spolupráci sociologů, architektů a urbanistů, ale též jako projev zcela mimořádného pochopení důležitosti takové spolupráce se strany městského národního výboru v Liberci, který tím dal dobrý příklad ostatním.

Eva Librová

Z činnosti Čs. sociologické společnosti

ZPRÁVA O ÚČASTI ČSL. SOCIOLOGŮ NA 6. SVĚTOVÉM SOCIOLOGICKÉM KONGRESU V EVIANU

Ve dnech 4. až 11. 9. 1966 se konal v Evianu (Francie) 6. světový sociologický kongres, jehož se účastnilo přes 2000 delegátů z různých zemí světa. Výbor Čs. sociologické společnosti dlouho před konáním sjezdu usiloval o to, aby byla umožněna účast co největšího počtu našich sociologů. Dosáhli jsme nakonec toho, že kromě oficiální delegace se uskutečnil zájezd do Evianu s Čedokem. Na tento zájezd se přihlásil mnohem větší počet osob, než bylo možno přijmout. Proto výbor Čs. sociologické společnosti provedl výběr tak, aby s Čedokem jeli pokud možno ti sociologové, kteří by mohli na sjezdu aktivně vystoupit.

Světového sociologického kongresu v Evianu se účastnilo kolem padesáti československých sociologů.

Při tak velkém počtu účastníků z Československa nebylo pochopitelně možné přímo řídit nebo koordinovat činnost naší delegace, mimo jiné i proto, že českoslovenští sociologové bydleli na různých místech a účastnili se práce v nejrůznějších sekcích a pracovních skupinách. Při přípravě delegace jsme se však snažili, aby našimi delegáty byly obsazeny pokud možno všechny sekce a pracovní skupiny, což se vcelku podařilo. Rovněž nebylo možné při tak rozsáhlé delegaci mít přehled o činnosti jednotlivců a

eventuálně o jejich vystoupeních v sekci. Proto výbor Čs. sociologické společnosti rozeslal po návratu do Československa všem účastníkům kongresu formuláře, v nichž měli vyplnit především svoji účast v činnosti: sekci a některé další body, mimo jiné i návrhy k organizaci a přípravě 7. kongresu. Do dnešního dne vrátila vyplněný formulář více než polovina účastníků. Dá se předpokládat, že jsou to právě ti, kteří v pracovních skupinách a sekcích vystoupili, kteří byli nejaktivnější, a že tedy na základě jejich oznámení lze sestavit odpovídající zprávu.

Hlavní témata kongresu byla:

1. Jednota a různost v sociologii
2. Sociologie mezinárodních vztahů.

Těžiště kongresového jednání bylo v sekcích a pracovních skupinách, zaměřených k téměř všem závažným problémům soudobé sociologie. (Názvy některých sekcí a pracovních skupin: Ideologie a sociologie, Sociologie a etnologie, Objektivnost metod výzkumu, Ekonomie a sociologie, Nové národy, Kulturní nebo rasová napětí a mezinárodní vztahy, Pauperismus a mezinárodní vztahy, Sociální třídy a mezinárodní vztahy, Sociologie a mezinárodní organizace, Mezinárodní výzkumy volného času, Masové komunikace, Sociologie vědění, Sociologie práva, Sociologie výchovy, Sociologie rodiny, Sociologie medicíny, Sociologie politiky, Sociální psychiatrie, Sociologie náboženství, Stratifikace a sociální mobilita, Sociologie práce a organizace, Sociologie města.) Už tento neúplný výčet ukazuje, že jednání kongresu bylo velmi rozvětvené a nepřehledné.

Jedním ze základních aspektů kongresu se stala otázka vztahu marxistické a nemarxistické sociologie. Výrazně se projevil zájem západních sociologů o marxistickou sociologii, přičemž formy její kritiky byly daleko jemnější a zasvěcenější než v minulosti. Otevřené antimarxistické výpady byly naprosto výjimkou. Přítomní specialisté antikommunismu se omezovali na opatrné kuloární sondování.

Výraznou aktivní úlohu sehrály na kongresu relativně početné delegace ze socialistických zemí. Všechny se zúčastnily sjezdového jednání prakticky ve všech sekcích značným počtem písemných referátů i diskusních příspěvků. Celkový tón jejich vystoupení (a vlastně celé diskuse) byl ovlivněn zásadním přístupem vyjádřeným v příspěvku sovětského sociologa Konstantinova: *Ideologický boj jako forma hledání pravdy*.

Po kvalitativní stránce se ve vystoupení sociologů ze socialistických zemí projevilo značný vzestup. Byla předložena řada referátů spojujících marxistický přístup s konkrétní analýzou soudobé společenské problematiky, popřípadě výsledků empirických výzkumů. Takovéto často velmi originální příspěvky se setkaly na kongresu se zájmem a s příznivou odezvou. Část diskusních příspěvků ze socialistických zemí však dosud obdržela opožděnost vývoje sociologie a jistou poplatnost schematickému způsobu myšlení.

Mezi sociology ze socialistických zemí patřili českoslovenští sociologové k neaktivnějším. Kolem patnácti československých sociologů se účastnilo písemně nebo ústně diskuse. Ani jedno vystoupení se nesetkalo s nezdarem, většina vyvolala pozornost a v některých případech živý zájem a dotazy, plodnou diskusi a spontánní pozitivní ohlas u zástupců socialistických zemí i u řady delegátů ostatních. Některé příspěvky československých sociologů budou uveřejněny ve sjezdových materiálech, což se stalo poprvé v historii československé sociologie. Kromě toho navázali českoslovenští sociologové řadu osobních kontaktů jak se sociology socialistických zemí, tak s pokrokovými sociology západními.

Nejzávažnější vystoupení československých sociologů: Irena Dubská — v sekci sociologie vědy přednesla příspěvek *Změny v postavení a úloze současné vědy*;

Miroslav Dismán — v sekci volného času přednesl příspěvek *Metodologické problémy výzkumu volného času v ČSSR*;

Jindřich Filipec — v sekci „Ecoles nationales et objectifs communs“ podal písemný příspěvek *Jednota a rozdílnost soudobé sociologie* a přednesl jeho stručný výťah.

Blanka Filipcová — v sekci „Volný čas a lidová kultura“ podala písemný příspěvek *Některé sociologické aspekty kulturního vývoje v ČSSR* a vystoupila v diskusi;

J. L. Fischer — podal písemný příspěvek v sekci „Objektivita výzkumných metod“;

Miloš Kaláb — Zd. Strmiska — podali písemný příspěvek v sekci „Národní školy a společné cíle“ *K některým otázkám marxistického pojetí sociologické teorie*, který pravděpodobně bude uveřejněn v materiálech sjezdu;

Jaroslav Klofáč — V. Tlustý — podali v sekci „Sociální stratifikace a mobilita“ písemný příspěvek *Problémy obecné teorie stratifikace a sociální struktury*, který dle příslibu vedoucího bude uveřejněn ve sjezdových materiálech;

Jaroslav Kohout — podal písemný příspěvek v sekci „Sociologie a ekonomika“ *Sociologie a řízení ekonomiky*;

Pavel Machonin — v sekci „Sociální stratifikace“ podal písemný příspěvek *Sociální struktura soudobé československé společnosti* a zároveň příspěvek nepřítomných na sjezdu soudruhů Petruska a Šafáře *Metodologické zásady projektu výzkumu sociální stratifikace a vertikální mobility v ČSSR*; příspěvky budou uveřejněny ve sjezdových materiálech;

Karel Morava — I. Pondělíček podali písemný příspěvek *Filmový hrdina v československé nové vlně* v sekci „Prostředky masové komunikace“ a vystoupili v diskusi;

Jiří Musil — vystoupil: 1. v sekci „Objektivita metod sociologického výzkumu“ s diskusním příspěvkem k referátu prof. McKinneye o typologii v sociálních vědách, 2. v sekci „Sociologie rodiny“ s diskusním příspěvkem o metodách mezinárodních kompa-

rací rodiny, 3. v sekci „Sociologie města“ s diskusním příspěvkem o ruralizaci měst v ČSSR a Polsku;

Ján Pašiak — podal v sekci „Sociologie práce“ písemný příspěvek *Niektoré aspekty sociologie práce v poľnohospodárskom podniku* a požádal o jeho uveřejnění;

Andrej Sirácky — uval v sekci „Obraz člověka a volba hypotéz“ písemný příspěvek *Sociologie a věda o člověku*;

Dragoslav Slejška — podal v sekci „Sociologie práce a organizací“ písemný příspěvek *Tendence k reverzibilitě faktorů identifikace pracovníků se závodem jako sociálním systémem*;

Jindřich Srovnal — ve skupině „Sociologie vědění“ vystoupil v diskusi k problematice racionalizace soukromého života a odklonu od tradičních historizujících disciplín, a dále k tématu „Věda a integrita lidské osobnosti“;

Ján Zemko — v sekci sociologie urbanismu podal písemný příspěvek *Sociologické problémy osídlenia na Slovensku*;

Bedřich Weiner — v sekci volného času vystoupil s diskusním příspěvkem a podal písemný příspěvek k otázce mezinárodního výzkumu „časového rozpočtu“.

V průběhu kongresu československá delegace udržovala pravidelné kontakty s delegací sovětskou a se zástupci ostatních socialistických zemí. Zúčastnila se příslušných porad a dodržovala dohodnuté závěry. Delegace socialistických zemí shodně upozorňovaly na nedostatečnou součinnost sociologů a požadavky intenzivnější spolupráci. Jednou z příležitostí ke zlepšení bude účast sociologů socialistických zemí na celostátní konferenci československých sociologů v listopadu 1966.

Československá delegace dala na kongresu k dispozici anglicky tištěnou brožuru, v níž J. Klofáč a P. Machonin podávají informaci o současném stavu naší sociologie. Brožura byla okamžitě rozebrána. Ukázalo se, že počet 200 kusů výtisků byl naprosto nedostačující. Podobně tomu bylo i s písemnými referáty, které naši sociologové dali k dispozici.

I. Dubská, M. Kaláb, J. Klofáč a Z. Strmiska se účastnili jednání plenární schůze Rady Mezinárodní sociologické asociace. Nejvýznamnějším bodem jednání rady byla jednomyslná volba polského sociologa J. Szcepańskiego předsedou Mezinárodní sociologické asociace. Je to i výraz uznání úlohy marxistické sociologie. Je rovněž pravděpodobné, že příští kongres se bude konat v socialistické zemi, pravděpodobně v Burharsku (Varna).

Delegáti se shodli na tom, že organizace mezinárodních sociologických kongresů má sestupnou tendenci a že stále rostoucí počet delegátů činí situaci na kongresu již zcela nepřehlednou.

Některé zkušenosti důležité pro přípravu na příští kongres:

1. Příprava účasti na světových sociologických kongresech by měla začít dříve. Především by mělo být dříve jasno, kdo se

kongresu určitě zúčastní, aby mohly být včas vypracovány, přeloženy a vytištěny příspěvky našich delegátů.

2. V rozpočtu ČSAV i dalších institucí by se mělo předem počítat s tím, že v určité době se kongres koná, aby pro příslušný rok byla zajištěna vyšší finanční úhrada. Naši delegáti ve srovnání s ostatními delegáty (i ze socialistických zemí) trpí nedostatkem finančních prostředků.

3. Větší pozornost by se měla věnovat především cizojazyčným publikacím a příspěvkům našich delegátů. Písemné příspěvky našich delegátů byly co do vnější úpravy nejubožejší: byly rozmnožovány na špatném papíru. Ostatní delegáti podávali příspěvky buď tištěné nebo rotaprintované, v jednotné úpravě a na velmi dobrém papíru. Bylo by dále třeba, abychom vydávali sociologická periodika v cizích jazycích (jak již činí většina socialistických zemí: SSSR, Polsko, Jugoslávie, Maďarsko, Rumunsko).

4. Větší pozornost bude třeba věnovat jazykové přípravě. Na kongresu v Evianu byly jednacími řeči angličtina a francouzština. Pouze na plenárním zasedání však bylo možno volit některý z těchto jazyků. Na jednání sekcí se vesměs hovořilo anglicky. Malá jazyková připravenost našich delegátů je pro nás velkým handicapem a při větší jazykové zběhlosti by vystoupení našich delegátů jistě bylo ještě lepší. (Zcela jiná situace je například u polských sociologů, z nichž většina ztrávila delší dobu na stipendijních cestách v zahraničí a ovládá angličtinu.)

5. Je třeba finančně zajistit možnost koupě oficiálních publikací kongresu.

Informace o 6. světovém sociologickém kongresu byla vypracována na základě zpráv pro Vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV.

* * *

Novou sezónu proto Čs. sociologická společnost zahájila 14. září t. r. informací D. Slejšky o 6. světovém sociologickém kongresu v Evianu. Slejška hovořil především o jednání sekce k otázkám sociologie práce.

16. září 1966 přednášel francouzský sociolog prof. A. Touraine na téma *Sociologie jednání*.

Pracovní schůzka sekce pro výzkum veřejného mínění se konala 20. září 1966. Na programu byl referát s. R. y š k y *O výzkumu veřejného mínění v ČSSR k otázkám války, míru a ozbrojených sil* ze září 1965 a informace o činnosti Institutu veřejného mínění při redakci Komsomolské pravdy v Moskvě.

20. října 1966 byl zahájen třetí semestr semináře *Teorie a praxe sociologického výzkumu — matematická statistika*. Na programu jsou témata: 1. *Měření a ukazatelé (Pravděpodobnost-základní pojmy. Rozložení četnosti)*, 2. *Měření a pozorování (Střední hodnoty)*, 3. *Střední hodnoty a typy (Měření variability)*, 4. *Variabilita společenských jevů (Statistické hypotézy — princip)*, 5. *Principy vztažné analýzy (x^2 — závislost)*, 6. *Problémy kauzality (Neparametrické techniky)*,

7. *Výzkum a budování teorie (Pořadová korelace, parametrické testy)*. Seminář vede V. Lamsler.

Sekce sociologie venkova se sešla 25. října 1966. Na schůzce referoval J. Tauber o cestě sociologů venkova do Anglie, Irska a Skotska. Dále se členové sekce zabývali přípravou referátů na I. sjezd čs. sociologů, který se koná od 22. do 25. listopadu 1966 ve Špindlerově Mlýně.

Společně s Ústavem marxismu-leninismu pro vysoké školy byla uspořádána přednáška prof. Talcotta Parsonse z Harvardské university v USA na téma *Trendy teoretické orientace v americké sociologii*.

Prof. Dieter Claessens z NSR, který byl hostem Čs. sociologické společnosti, přednášel 25. října 1966 na téma *Nové výsledky sociologie organizace*.

Alena Gabalová

Z domova ...

K sociologii naší mládeže

patří bohužel i data o stoupající sebevraždě mladistvých. Podle zprávy ministerstva zdravotnictví spáchalo v celé republice v roce 1964 sebevraždu 18 dětí do 14 let a 92 mladistvých ve věku od 15 do 19 let. Čísla, která zachycují pokusy o sebevraždu, jsou však vyšší: 169 v první skupině, 2002 ve skupině druhé. Podle údajů F. Martonové v provinčovém čísle loňského ročníku Čs. psychiatrie z celkového počtu těch, kteří se pokusili o sebevraždu, zaznamenala pražská psychiatrická klinika v letech 1961 a 1962 celkem 30 % osob ve věku od 15 do 25 let, v letech 1963—1964 však tento počet stoupl na 52 %. Autorka hledá hlavní důvod, byt' nikoliv jediný, v „defektním domově“ mladistvých sebevrahů.

Problémy sociologie mládeže

kriticky zhodnotili E. Freiová a F. Povolný z Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy v Praze. Závažné závěry a rozhodnutí (soudí autoři v RP 1966, 234), právě tak jako hodnotící soudy o mládeži, nelze vytvářet jen na podkladě osobní zkušenosti. Je třeba tu vycházet z objektivnějších informací, z faktů získaných vědeckým zkoumáním — což mluví pro sociologii a její další rozvoj. Je však třeba konstatovat, že sociologie mládeže jako odvětvová disciplína není v dostatečné míře schopna odpovídat potřebám společenské praxe, odpovídat na řadu konkrétních otázek současnosti, poskytovat podklady k závažným závěrům a opatřením. Projevuje se rozpor mezi možnostmi této sociologické disciplíny a potřebami společenské praxe. Tak jsme svědky extenzivního rozvoje sociologie mládeže, omezujícího se zatím jen na realizaci dílčích výzkumných akcí, terénních šetření.

V další části své kritiky autoři zdůrazňují, že mnohé z výzkumů již realizovaných vznikly spontánně, bez větší přípravy; i když některé přispěly k získání cenných dat, objevily se i negativní stránky těchto akcí. Dochází ke zjednodušující interpretaci dat získaných výzkumem, k předčasně generalizaci apod. Negativním zjevem je i to, že někteří mladí lidé v průběhu pouhých dvou let byli několikrát objektem sociologických výzkumů, čímž je zájem mládeže o tyto výzkumy narušován, zvláště nejsou-li poskytnuté informace pak vůbec zpracovány. Tak

dochází k znehodnocování sociologických výzkumů, protože postoj jedinců k nim bude nutně ovlivněn předcházejícími zkušenostmi a poznatky.

O sociologii kultury

pojednal v Lidové demokracii (1966, č. 259) V. Solec ký. Sociolog — podle autora — chápe kulturu jako prostředí vytvořené lidmi, do kterého se každý jednotlivec narodí, kterému se přizpůsobuje a které také spoluvytváří. V moderní průmyslové společnosti hraje významnou roli masová kultura. Masové sdělovací prostředky pomáhají sjednotit bohatě diferencovanou společnost ve společný systém hodnot, umožňují jednotlivcům v dynamické době nejrůznějších změn, převratů a vynálezů pružně se adaptovat a přizpůsobovat se rychle se měnícím nárokům. V našich podmínkách mohou a musí masové sdělovací prostředky sjednocovat lidi k úsilí o realizaci modelu demokratické a racionální socialistické společnosti.

Na otázku, zda masové sdělovací prostředky neomezují kulturní aktivitu lidí, Solec ký odpověděl, že jde o velmi složitou věc. Masová kultura podle některých názorů pěstuje v lidech pasivní, pouze komentarský přístup k umění. „Zatím nemůžeme plně prokázat, jak v tomto ohledu působení masových sdělovacích prostředků v našich podmínkách vlastně vypadá, nemáme po ruce žádné seriózní sociologické výzkumy.“ Televize např. nesporně značně zvyšuje informovanost lidí, zejména na venkově; pro osvětovou činnost na vesnicích z toho ovšem vyplývají určité obtíže — televize např. zabírá značnou část času. Jde tedy o to, aby se osvětová a kulturní činnost přizpůsobila změnám, které přinesl rozvoj masových sdělovacích prostředků.

O školní mládeži a sociologii na středních všeobecně vzdělávacích školách

uvažuje nově založený časopis Občanská výchova (1966, 1), který se chce věnovat filosofii, psychologii a logice — tento předmět byl podle rozhodnutí MŠK zaveden od začátku školního roku 1966/67 na středních všeobecně vzdělávacích školách.

J. Škoda dovozuje, že středoškolská psychologie se nutně přibliží k problematicke sociologie. Psychologie není nejlepší základnou pro osvětlování morálky; chápání morálních hodnot, svou funkci povytce sociálních, je možné jen na základě analýzy společenského

soužití a potřeb společnosti, tedy na základě analýzy sociologické. — Problematiku morálních norem doporučuje autor probírat při výkladu společnosti a filosofie člověka; v tomto tématu doporučuje probírat také nejobecnější sociologické poznatky jako doplněk k vědomostem z dějepisu, zeměpisu atd.

L. Roháčková v úvaze o výchovných problémech školy podává další příspěvek k sociologii věkové nejmladší skupiny naší mládeže.

... i ze světa

Sociologické pohledy na západoněmecký neonacionalismus

V politické ideologii západního Německa se znovu probojovává na významné místo tradiční nacionalismus, dokonce s dynamikou tak účinnou, že tomuto neonacionalismu věnovali analytickou pozornost i zahraniční sociologové, Helmuth Plessner z Curychu a Geoffrey Barraclough z Cambridge. Stalo se tak u příležitosti rozprav v Evangelické Akademii v dolnosaském Loccumu, jejichž ústřední téma samo — *Národ a nacionalismus* — je symptomatické pro ideově politické proudy v západoněmecké republice.

Švýcarský sociolog prof. Plessner, odpovídaje svým referátem na konkrétní otázku, jaké by mělo být dnešní německé pojetí národa, nejprve konstatoval, že je třeba striktně analyzovat faktickou politickou situaci, a to v obou německých státech. Spolková republika — pokračoval Plessner — využívala politiky studené války a tím zesilovala nacionalistické tendence. Zcela jinak se však tato problematika vytvářela v NDR. A právě proto není možné mluvit o výlučně, jediné politické a ideové reprezentaci německého národa. Sjednocení Německa musí být vykoupeno uznáním obou společenských systémů i vlád. — Také druhý zahraniční účastník rozpravy prof. Barraclough zdůraznil základní předpoklady německé otázky: Uznání hranic na Odře a Nise Spolkovou republikou, provedené ještě před mírovou konferencí. Toto uznání by ulehčilo situaci pro celý západní svět. Varoval dále Němce, aby se nepovažovali za střed světa; německá politika by se měla formovat ze situace, v níž už není studené války, protože — podle mínění anglického profesora — zanedlouho nebude v Evropě ani jeden americký voják. — Podobně bonnský korespondent pařížského listu *Le Monde* R. Delcour otevřeně upozornil své německé hostitele, že 99 % Francouzů schvaluje tyto hranice, a že tak podle jeho názoru soudí i Angličané a Američané. Dodal, že nevěří, že by existoval nějaký stát, který by souhlasil se sjednocením 70 miliónů Němců, dokud se jednoznačně nezřeknou oblastí na východ od Odry a Nisy. Další účastníci rozprav, především němečtí hostitelé — např. von Guttenberg (CDU) a

posl. Spolkového sněmu Eppler (SPD) —, trvali na stanovisku, že neuznává existenci NDR ani její východní hranice.

Nový nacionalismus je také název knihy předsedy Spolkového sněmu Eugena Gerstenmaiera, která vyšla ve Stuttgartu (DVA, 1965, stran 140) a je historicko-sociologickým pokusem o analýzu, vymezení a obhajobu německého neonacionalismu. Oficiální západoněmecký představitel politického i církevního (evangelického) života západního Německa, jenž dokázal svůj nesouhlas s nacismem aktivní účastí na atentátu na Hitlera v červenci 1944, setrvává pochopitelně dodnes na antifašistickém stanovisku. Gerstenmaier pokládá však „Třetí říši“ a celou její ideologii jen za „nešťastnou náhodou“ německých dějin, za pouhé intermezzo ve staletém vývoji německé historie. Od této nešťastné epizody se musí Němci odvrátit a duchovně i politicky se inspirovat Němckem předhitlerovským — bismarckovským. Němci jako národ, v Gerstenmaierově pojetí reprezentovaní jedině Spolkovou republikou, musí vystupovat jako dědici Bismarckovy říše a přijmout všechny „závazky“ vyplývající z tohoto dědictví vůči německému národu i ostatnímu světu. Jedině tento „návrát k Říši Bismarckové“ může mladému německému pokolení vrátit pocit národního vědomí a národní souměřitelnosti. „Jestliže se nacionalismus v budoucnu nestane národním pojítkem, je třeba pochybovat o historické roli Němců jakožto národa. Němci se stanou, snad ještě v tomto století, dobře prosperujícím úsekem evropské společnosti konzumentů, který však bude zbaven svého historického a národního významu, anebo se stanou provinciálním přívěsným vozíkem americké průmyslové společnosti.“ Aby k tomu nedošlo (hlásá autor), musí si Němci uvědomit spásnou roli nacionalismu — anebo se „odhlásit“ z historie. Zřídlem regenerace národního vědomí ve smyslu obrody „zdravého“ nacionalismu je právě onen návrat k ideám z doby předhitlerovské, především bismarckovské, z nichž má německý nacionalismus vytvářet svůj nový profil. — Navazování na Bismarcka zdůraznil i Spolkový sněm slavnostní vzpomínkou na 150. výročí narození „železného kancléře“. Nestor západoněmeckých historiků konzervativní školy prof. H. Rothfels při této příležitosti formuloval podobné názory, jaké prostupují celou knihu Gerstenmaierovu.

Polský recenzent M. Podkowiński (*Trybuna* 1966, 190) právem poukazuje na to, že Gerstenmaier odmítá teze známého švýcarského teologa K. Bartha i amerického publicisty Williama Schirera, podle nichž vede přímá linie od Luthera přes Fridricha II. a Bismarcka až k Hitlerovi. Dovoľává se i soudu dalšího amerického publicisty, Moskina, který v týdeníku *Look* charakterizoval dnešní ideově politickou situaci v NSR takto: „Stín, jaký padl na západní Němce, není stínem obrozující se „Třetí říše“, ale stínem nového nacionalismu, zrozeného ze směsi pýchy a netrpělivosti“.

Pro československého čtenáře těchto západoněmeckých, polských, švýcarských, amerických atd. analýz, tužeb i úvah, nejednou hluboce sociologicky fundovaných, je především charakteristické, že z vlastní zkušenosti, z četby a z hlubšího studia neví o duchovním a ideovém proudění v zemi našeho tisíciletého souseda téměř nic. Zdá se, že i zde jsme zapomněli navazovat na starší naše studie a analýzy z doby hitlerovského nástupu, byť sporadické a nevyčerpávající, že jsme dosud nezhodnotili domácí protifašistickou, pokrokově demokratickou, socialistickou a komunistickou publicistiku v celku jejího významu a postoje, že jsme nezhodnotili její klady i nedostatky v zorném úhlu všech dalších zkušeností. Proto jen pro základní osvěžení paměti aspoň zmínka o knižních a brožurových publikacích, jež jsou malým výsekem mohutné československé literární a novinářské protifašistické fronty: „Německou střední Evropou“ se zabýval K. Hoch, o podstatě hitlerovské hrozby informoval naši veřejnost výbor doc. dr. Františka Bauera pořízený z vražedné bible nacismu, o ideově politický rozbor hitlerismu se pokusil profesor Emanuel Rádl, některé aspekty nacistické ekonomiky analyzoval prof. Karel Engliš, v brožurách odhaloval domácí fašismus (český i slovenský) V. Cháb, mezinárodní i domácí J. Čecháček, W. Jankovec, V. Osvald a jiní; pouhý bibliografický soupis časopisecké a revuální výzbroje čs. antifašismu by jistě obsáhl mnoho foliantů. Měli bychom to vše objektivně zvážít, abychom mohli pokračovat, poučení správnými i chybnými analýzami tehdejší doby, v hlubším studiu ideových proudů v dnešních německých státech. Potřebujeme prostě sociologickou, filosofickou a politickou germanistiku, která by byla pohotovým, přesným a citlivým seismografem ideových pohybů politické půdy našich západních sousedů.

O sociologii filmu

vyšla v Polsku původní obsáhlá práce v rozsahu téměř 200 stran. Kazimierz Zygmundski v této *Sociologii filmu* (CPARA. 1966, cena 30 zł.) pojednává nejprve všeobecně o základních problémech sociologie kultury a její závěry pak aplikuje na sociologii filmu.

Sovětský sociolog N. Novikov

napsal do časopisu *Voprosy filosofii* (1966, 6) obsáhlou recenzi o knize Zykunda Baumana *Wizje ludzkiego swiata*, kterou nám dobře známý polský sociolog vydal v roce 1964. Novikov zvláště zdůrazňuje, že se analýza buržoazní sociologie v USA, jak ji podává Baumanova kniha o různých koncepcích lidského světa, vyznačuje velkou precizností, odborností i silou vědecké argumentace. Bez přehánění je proto možno říci — pokračuje sovětský sociolog —, že Baumanova kniha je jednou z významných událostí v boji marxistů proti soudobé buržoazní

ideologii. Proto v závěru své recenze zdůrazňuje N. Novikov účelnost ruského překladu této knihy. Voprosy filosofie pak umísťují vedle zmíněné recenze výňatek z Baumanovy práce nadepsaný C. W. Mills, *ideál společensky aktivní sociologie*.

Boj proti delinkventnosti nezletilých v Polsku

V Polsku existuje bohatá literatura zpracovávající problémy sociologie mládeže i řada speciálních studií o mládeži, o společenských a kulturních názorech i sociálním zařazení — a také o delinkventnosti mladé i nejmladší generace. Proto nové zásady o zintenzívnění a prohloubení boje proti delinkventnosti nejmladších, jež byly vypracovány v polském ministerstvu spravedlnosti (podrobněji v *Trybunę Ludu* č. 194, 1966) vycházejí z přesné sociologické analýzy tohoto neblahého společenského jevu a jsou opřeny o vyčerpávající statistická data, která jsou i pro nás zajímavá, protože delinkventnost mládeže je také u nás předmětem rostoucí péče státní správy, jak jsme uvedli v *ŠC* 1966, 6.

Za nezletilé pokládá polské zákonodárství mládež od 10 do 17 let, která podléhá soudní pravomoci zvláštních soudů pro nezletilé. Do těchto soudů došlo roku 1964 — 35 248 trestních případů, roku 1965 — 37 178 a v prvním čtvrtletí roku 1966 — 9494. Tato tendence (vzrůst počtu případů nezletilých, které docházejí soudům) trvá již několik let. V posledním pětiletí počet trestních případů u soudů pro nezletilé stoupl o celou třetinu. Největší procento delinkvence bylo zaznamenáno ve Varšavě, pak v gdaňském kraji atd.; nejnižší v kraji bialostockém.

V roce 1963 podíl mladistvých z celkového počtu odsouzených činil 8,6 %, v roce 1965 vzrostl na 10,4 %. Přibývání delinkventnosti nezletilých je daleko větší v městských a průmyslových střediscích, menší v oblastech zemědělských; městská mládež představuje 68,4 % odsouzených z řad nezletilých. Delinkvence mládeže je dále především problémem mládeže mužského pohlaví, protože děvčata tvoří pouze 7,7 % delinkventů a tento poměr je už po řadu let stabilní.

Polští sociologové a právníci se dále zabývají znepokojujícím faktem, že rozhodná většina mládeže, která se dostává před soud, je mládež školní. Z 64,8 % jsou to žáci základních škol, 13,9 % tvoří žáci škol odborných; mezi mládeží ve věku 16 let bylo 40 % odsouzených z řad mladistvých, kteří se ani neučí, ani nepracují. O velké odpovědnosti i úloze školní výchovy svědčí i výsledky výzkumů, které zjišťují přímý vztah mezi špatným prospěchem ve škole a možností vykojení. Podobný přímý vztah byl zjištěn také mezi delinkventností a alkoholismem, at se již vyskytuje v rodinném prostředí nezletilých nebo mezi nimi.

V zásadách boje s delinkventností nezletilých a mládeže se zdůrazňuje, že je především třeba dalších výzkumů zdrojů tohoto

negativního společenského jevu. Uvažuje se o zřízení koordinujícího střediska na vládní úrovni pro účinnější boj s delinkventností mládeže, speciálního sboru, který by sjednotil práci společenských organizací, a také o změně investičního plánu ministerstva spravedlnosti, aby tak mohl být zvýšen počet míst v internátech, které jsou tomuto resortu k dispozici pro výchovu narušené mládeže.

*

Počet téměř 200 tisíc mladých lidí (do věku 24 let), kteří byli odsouzeni polskými soudy, není však jediným nebo dokonce převládajícím znakem mladého Polska. Základní data o něm přehledně shrnul J. Kraszewski, (Trybuna 1966, 201) a vytvořil tak faktologické základní předpoklady k dalším sociologickým průzkumům, předpoklady, které např. u nás dosud nemáme. Kraszewski především statisticky zjišťuje počet příslušníků mladého Polska, jenž svědčí o *biologickém mládí polského národa*: Na přelomu roku 1965 — 66 bylo v Polsku téměř 15 milionů obyvatel mladších 25 let, tedy téměř polovina celého národa — přesně 46,5 %. V západních územích Polska činí počet mládeže všude přes 50 %, v koszalinském kraji dokonce 53 %; ve Varšavě naopak pouze 38,5 %. Většina z těchto 15 milionů žije stále na vesnici (7,6 milionů), avšak s přibýváním věku je město přitahuje tak silně, že např. ve skupině 20—24 let je na vsi o 200 tisíc mladých méně než ve městech.

Zajímavá jsou i zjištění o *manželství mladých lidí*. Přes 7 tisíc chlapců uzavřelo manželství do věku 19 let, což však znamená, že k tomuto přecháznému sňatku se odhodlal pouze jeden ze 125 Poláků. U děvčat je ovšem tento počet zhruba desetkrát větší. Od 19 do 24 let u hochů i děvčat pak manželství přibývá (240 tisíc hochů a 630 tisíc děvčat), ale plně dvě třetiny hochů od 19 do 24 let je ještě svobodných, u děvčat pak 40 %. Statistický mladý manžel má v Polsku 25,4 let, mladá manželka 22,3 let. Statistický věk mladých matek se sice snížil — ve 40 tisících případech byly matky mladší 19 let, ve 195 tisících mladší 24 let — avšak střední věk mladých matek se pohybuje mezi 20 — 21 lety.

Optimistický je i další fakt: Mladší polovina polského národa nekonztruje svůj zájem především na manželství, ale na vzdělání. Ve školním roce 1965/66 ve všech stupních škol se učilo nebo si doplňovalo svou kvalifikaci kolem 8 milionů Poláků ve věku do 24 let. Tato armáda nové mládeže má především zájem o techniku, exaktní vědy a ekonomii; nejpřitažlivější jsou pro ni obory mechaniky a elektrotechniky. „Technika a exaktní vědy (shrnuje Kraszewski) zaujaly soudobé pokolení mladých Lechů. Ještě se sice udržuje kult lékaře a právníka, ale již stále častěji v hodnocení ustupuje inženýrovi, především z oboru elektrotechniky a stavebnictví“.

„Invaze mladých“ prostoupí v příštích letech všechny sféry života. V letech 1966—70

nastoupí do zaměstnání 3 milióny chlapců a děvčat. Bude mezi nimi 100 tisíc absolventů vysokých škol, 500 tisíc absolventů středních odborných škol a téměř milión absolventů závodních odborných škol. Celkový počet mládeže ve věku 14 — 25 let činí již dnes 5,5 miliónů, v roce 1970 vzroste na 7 miliónů. V letech 1966 — 70 ukončí 18. rok 3,3 miliónů mladých lidí. „Tato čísla“, končí Kraszewski, „vymezují dosah invaze mladých do všech oborů našeho života“.

Proti delinkventnosti mládeže také v SSSR

V Sovětském svazu byla oficiálními vládními místy projednána opatření pro účinnější boj proti porušování veřejného pořádku, jež se týkají také mladých delinkventů. Pro jejich převychovu se zavádí instituce veřejných vychovatelů. Pokud jde o recidivitu, zavádí nové nařízení administrativní dozor orgánů milice nad určitými osobami, které byly propuštěny po odpykání trestu na svobodu. Trestní zákony budou dále doplněny ztížením podmínek pro dočasné podmíněně propuštění na svobodu a pro zmírnění trestu. Opilost v době spáchání činu je přitěžující okolností, zvyšuje se správní i trestní odpovědnost za výtržnictví. Jednotným operativním řízením činnosti orgánů ochrany veřejného pořádku v boji proti trestní činnosti bude (podle zprávy ČTK z 28. 8. 66) pověřeno ministerstvo ochrany veřejného pořádku SSSR.

* * *

Protispoločenské jevy, jejich příčiny a prostředky boje s nimi je nadpis obsáhlé studie, kterou prof. I. I. Karpec a prof. V. N. Kuderjavcev napsali do časopisu Kommunist (č. 12, 1966). Protože tuto studii ve výtahu přinesla Nová mysl (20. 1966), omezíme se zde pouze na citát z uvedené studie, který zkoumá příčiny protispoločenských jevů mezi sovětskou mládeží: „Mechanismus existence a rozšíření protispoločenských názorů a činů je různý: Především je nutno poznamenat, že imperialistická propaganda „krás“ tak zvaného „svobodného světa“, rozšíření názorů buržoazního individualismu, dosud ovlivňuje určitou část obyvatelstva. Avšak buržoazní propaganda je naprosto neúčinná tam, kde proti ní působí promyšlená opatření odhalující její lživý charakter. Sociologické výzkumy v Pobaltí ukázaly, že západní propaganda není s to působit na mladé pokolení tehdy, když jsou plně uspokojovány zájmy mládeže, když její energie a touha po činnosti je všestranně podporována a podněcována.“

O delinkventnosti mládeže v USA

a její stoupající tendenci svědčí data, která uveřejnila washingtonská centrála FBI o zločinnosti v USA v roce 1965. Podle této zprávy vzrostla od roku 1960 v USA zločinnost o 46 %, zatímco počet obyvatel za tutéž dobu vzrostl pouze o 8 %. Pokud jde speciálně o delinkventnost mládeže, zpráva uvádí, že

v roce 1965 došlo v USA ke 22 470 případům znásilnění a k 9850 vraždám. První údaj bezpochyby nevystihuje skutečnost, protože oběti znásilnění často věc raději zatají z obav o svou pověst. 14 % dopadených pachatelů znásilnění bylo mladších než 18 let, což představuje vzrůst o 13 % proti roku 1964. Znepokojivé je zjištění o pokračujícím všeobecném růstu zločinnosti mládeže. Od roku 1960 do roku 1965 vzrostl počet dopadených pachatelů vážných zločinů mladších 18 let o plných 47 %. V této souvislosti je možno uvést data, která oznámil prof. F. Geerds, vedoucí Ústavu pro kriminologii při univerzitě J. W. Goetha ve Frankfurtu n. Mohanem: Ačkoliv zločinnost dospělých za posledních deset let povolna, ale trvale klesá, kriminalita mládeže vzrostla o 300 %, a z toho kriminalita sexuální dokonce o plných 600 %!

Zločinnost nezletilých ve Francii stoupla za posledních 10 let devítinásobně. 85 % mladistvých provinilců se dopouští nejčastějšího „zločinu mládeže“ — krádeže automobilů.

Italská televize a sociologický výzkum zájmů diváků

Jako v jiných zemích, tak také v Itálii neustále přibývá televizních diváků — ročně 500 až 600 tisíc. Podle posledních zpráv počet majitelů televizních přijímačů přesáhl v červnu roku 1966 již 6 1/2 miliónu.

Zajímavé jsou výsledky sociologického průzkumu, který mezi italskými televizními diváky provedl Výzkumný ústav italské televize. Výzkum zjišťoval, jak se postupně mění a vyvíjejí záliby, umělecké, kulturní i politické zájmy televizního publika. Podle výsledku tohoto průzkumu je dokonce možno sestavit jakousi tabulku měnících se zálib zhruba za poslední desetiletí:

Před osmi lety se největší oblibě těšily kvízové programy.

Později se na první místo probojovala lehká hudba a programy s vystoupením známých písničkářů i zpěvaček.

V další časové etapě dávali italští diváci přednost varietním představením.

A jak je tomu dnes?

Menší zájem je o tzv. „politickou tribunu“, o politické diskuse, které před televizní kamerou vedli představitelé italských politických stran.

Největšímu zájmu se dnes těší divadelní představení; moderní televizní technika prostě umožňuje, aby významné divadelní představení bylo současně sledováno milióny diváků, aby divadlo se prostřednictvím televize stalo skutečnou „národní institucí“, aby jeviště se stalo nástrojem masové kultury.

Průzkum také zjistil, že televizní programy, které trvají déle než hodinu, jsou sledovány minimálním počtem diváků; výzkum neříká, zda se to týká také sportovních přenosů.

Úvahy ze sociologie politiky

O malé stabilitě anglické vlády uvažuje v srpnovém čísle sociologického časopisu *New Society* (1966) Anthony King z university v Essex. Příčinou znepokojení je podle něho skutečnost, že v období po druhé světové válce má Velká Británie daleko méně stabilizované vlády než USA, gaullistická Francie a NSR. King vypočítává, že od roku 1949 byli v USA čtyři séřové vlády, v NSR dva, ve Francii (od r. 1958) dva; v téže době však bylo v Anglii šest premiérů. Podobně je tomu i s počtem ministrů zahraničí: v uvedené době měly USA čtyři, NSR tři, Francie jednoho, ale Anglie — devět; tentýž počet anglických ministrů se vyměnil na křesle ministra financí, zatímco v USA jich bylo pět, v NSR dva a ve Francii řídil ekonomickou politiku státu jeden ministr. Počet ministrů obrany: USA sedm, NSR (od r. 1955) tři, Francie dva — Anglie dvanáct.

Prof. King z těchto skutečností uzavírá, že Anglie má nyní méně stabilní vlády nejen ve srovnání s jinými státy, ale i ve srovnání se „starou Anglií“ z desetiletí před první světovou válkou. V tomto desetiletí měla Anglie tři premiéry, dva ministry zahraničí i tři ministry financí (kancléře pokladu). V desetiletí 1956 — 1966 měla však čtyři premiéry, pět ministrů zahraničí a pět ministrů financí. Tak se stalo, že průměrná doba, po kterou úřaduje anglický ministr zahraničí či obrany, nepřekračuje 17 měsíců. Ani jeden britský ministr nespravoval svůj úřad tak dlouho jako třeba američtí ministři Dulles, Rusk, McNamara, nebo francouzští ministři Mesmer a Couve de Murville.

Personáliemi amerických senátorů

se zabývá kniha, ve které Donald R. Matthews analyzuje *Senátory USA a jejich svět*. Sociologická studie autora vychází ze statistiky o sociálním původu senátorů: V letech 1947 — 1958 ze 180 senátorů pouze dva vyšli z prostých dělnických rodin a nevelká hrstka reprezentovala „nižší třídy“. Politický a osobní profil typického senátora vypadá takto: běloch, protestant, narozený v USA, představitel vyšších vrstev středních tříd, absolvent vysoké školy, nejčastěji právník. Tyto předpoklady splňuje sotva 5 % Američanů, a ti mají reálné možnosti zasednout v senátě.

Mladý člověk, který má politické ambice zasedat v senátě, si musí zabezpečit — pokračuje autor — především finanční podporu. Musí spoléhat na přátele a přátele svých přátel, na odborové organizace nebo byznys. Největšími přispěvateli do volebních fondů jsou podniky, které dostávají státní zakázky anebo je očekávají. Jestliže kandidát vyhraje volby, „neopomenou mu připomenout, čím k jeho vítězství přispěly“. Bylo by však (podle názorů autora) velkým zjednodušením činit závěr o naprosté závislosti američ-

kých politiků na jejich finančních patronech. Již po celé století byly schvalovány různé právní akty, které měly zamezit korupci politiků. Theodor Roosevelt již roku 1907 navrhol, aby politické kampaně byly financovány pouze ze státní pokladny. John Kennedy ustavil zvláštní komisi, aby zkoumala všechny aspekty finančních nákladů na politické kampaně. Návrh komise byl teprve po čtyřech letech v dubnu 1966 aktivizován prezidentem Johnsonem, který předložil Kongresu řadu proposic, jež se však pouze částečně opírají o výsledky šetření zmíněné komise.

Ekonomickým pozadím politických kampaní

se nejnověji zabývá také V. H. Bernstein v americkém časopise *The Nation* (26, 1966). Tento autor dokonce vyčísľuje náklady na jednotlivé politické kampaně a uvádí výši finančních prostředků, které je třeba vynaložit na získání té které politické funkce. Čtyřletý pobyt v Bílém domě stojí (podle autora) mnoho miliónů dolarů, senátorské křeslo jeden milión i více, přes dva milióny stála kampaň, kterou J. Lindsay se stal hlavou Nového Yorku, atd. Bernstein však dodává, že pouze nemnoho Američanů chce změnit tyto poměry, ač je nepokládají za správné. Většina Američanů traktuje vůbec politiku se značným skepticismem a je předeem připravena na různé politické nesrovnalosti i — švindly.

Soubor sociologických studií o dnešní ženě v Polsku

vyšel pod názvem *Kebita współczesna* redakci M. Sokolowské v nakladatelství Książka i Wiedza v knižnici Biblioteka Nauki o Pracy. Kniha o téměř 400 stranách je souborem referátů sociologů, lékařů, ekonomů, pedagogů i psychologů, které byly předneseny v semináři o práci žen, uspořádaném Ústavem filosofie a sociologie Polské akademie věd. Z bohaté problematiky knihy, o níž se obsírněji zmiňuje Trybuna (232, 1966), možno uvést problémy práce žen mimo domácnost, postavení žen ve společnosti, vztah biologických vlastností ženy k práci, časový rozvrh dělnic, úřednic a expedientek, údaje o příjmech a vydání žen, o ženách na vedoucích místech i zaměstnanosti mladých matek. — Prostý výčet hlavních témat tohoto sborníku o soudobé polské ženě ukazuje, co vše nám chybí pokud jde o základní sociologický materiál o postavení a práci dnešní ženy v našem státě.

Nemocná Afrika

Sociologicky podložený rozbor dnešní ekonomické, národnostní a politické situace v pod-Saharské Africe — rozbor přesahující zaslíbenou znalostí afrických skutečností a hloubkou i všestranností kritické analýzy běžné a často povrchní novinářské soudy o vývoji „černého kontinentu“ — podal nigerijský právník Dan Zaki v revui *African Statesman* (1966, 8).

Hranice většiny států Afriky (píše autor) jsou výsledkem arbitrážních rozhodnutí koloniálních mocností. V důsledku toho bylo do území těchto států zahrnuto mnoho různých kmenů a kultur a spory mezi nimi se staly zřídlem politického napětí. Na tomto podkladě začala růst nespokojenost, která je posilována řadou dalších činitelů: buržoazie povyšující se nad své voliče; došlo k politické degeneraci mnoha afrických vůdců; narůstá hospodářská krize spojená s cynickou lhostejností částí politických vůdců k sociálnímu postavení a potřebám lidu; politika prestižních investic se maskuje frázemi o všeobecném prospěchu, ve skutečnosti však slouží k předisponování státních finančních prostředků na osobní konta politiků; likvidují se demokratické a soudní instituce; rostou nákladné a bezobsažné cesty politiků i jejich rodin do zahraničí, které platí stát; roste počet deklasované inteligence; zhoršuje se životní úroveň dělnictva, roste nezaměstnanost, hospodáři se bez plánu; dezorientovaný tisk se zabývá sofistickou místo opravdového a hlubokého rozboru a komentování. To vše jsou bakterie, které způsobují, že nezávislé státy Afriky jsou nemocné. Národ, mající v čele brutální, bezohlednou a zároveň nekompetentní vládu, která je hluchá vůči přáním a požadavkům veřejnosti a neschopná provádět reformy — takový národ se utíká k převratům.

V další části své analýzy pojednává Dan Zaki o nebezpečí kmenové nezávislosti a pokračuje: Mnoho představitelů našeho kontinentu (část jich byla již odstraněna) dělá politiku, která vede k dezintegraci státu. Kmenové svazy a organizace, které byly vytvořeny pro rozvíjení kulturního života, tak zanedbávaného kolonialisty, jsou přeměňovány na organizace politické a tajně podporovány apoštoly Nové Afriky, kteří oficiálně hlásají jednotu, ale současně posilují kmenové frakcionářství. Někteří z těchto politických vůdců, ohrožení ve svých politických kariérách, se začínají dovolávat solidárnosti svého kmene. V Ugandě se pod povrchem politické krize rozvíjí konspirace Bugandů proti kmenům severu; v Kenii nepřátelství Kikuyů proti Luo; v Nigérii sílí trojúhelník nenávisti — Joruba — Ibo — Hausa; v Sierra Leone vystupují Mendesové proti Kreolům; v Dahomeji sever proti jihu. Zrna vzájemné nedůvěry mezi jednotlivými kmeny a plemy se ujala — ale jednotu států je oslabena a ohrožena.

Autor se ptá, proč politická hnutí, která bojovala o osvobození Afriky, prožívají nyní tak hlubokou krizi, a odpovídá: Protože tato hnutí v době bojů o nezávislost neměla jasný program politicko-společenský, neměla žádnou ideologii a filosofii, která by po dobytí nezávislosti byla kompasem jejich politických akcí. Političtí vůdčové slepovali různé slogany a vymýšleli demagogická hesla, aby dokázali, že jsou schopni řídit stát. Někteří z nich vymýšleli primitivní náhražky socialismu výlučně pro demagogické účely. Mnoho tzv. „socialistických“ ministrů se bez-

ostyšně zabývalo stavbou soukromých továren a dokonce opanováním celých průmyslových oborů ve spolupráci s evropským kapitálem. S výjimkou jednoho či dvou států Afriky dělníci a rolníci, kteří tvořili avantgardu osvobozenického hnutí, brzy poznali, že nezávislost je pouhou fasádou, že černí kapitalisté nastoupili místa bílých kolonizátorů. Přežitky kmenové organizace a nepotismu se staly jedinou cestou vzestupu a kariéry. University, které mají být institucemi osvěty a myšlení, byly změněny v kmenová konkláve.

Tuto kritickou analýzu končí pak Dan Zaki myšlenkou, kterou své úvahy zahájil — totiž myšlenkou o úloze armády v soudobých afrických problémech, jež tak ostře narýsoval: Boje jednotlivých kmenů jsou nejtěžším nebezpečím, které ohrožuje celou budoucnost afrických států. Když se společenská struktura počíná lámat a vše zachvacuje nejistota, tehdy přichází k akci armáda. Nehledě ke všem omezením, jaká obsahují vojenské instituce (ani ony nejsou odloučeny od mezikmenových sporů), může armáda prozatímne udržet jednotu státu. — Právník z černého kontinentu právě v této situaci vidí nejhlubší důvod, proč se vojenské převraty stávají takřka neodlučitelnou součástí politického života dnešní Afriky.

Rozvoj sovětské sociologie

V červnu 1966 se konala ve Varšavě sovětsko-polská sociologická konference, která projednávala výsledky prací, jež sociologové obou zemí prováděli společně. Sovětskou delegaci vedl prof. Osipov, který v rozmluvě s redaktorem Trybuny Ludu (168, 1966), uvedl řadu informací o nejnovějším rozvoji sociologie v SSSR.

Sovětská sociologie prožila první období svého rozvoje v letech dvacátých, kdy jejími představiteli byli vynikající badatelé prof. Strumilin nebo v minulém roce zesnulý prof. Němčinov. Nyní prožívá sovětská sociologie druhé období rychlého rozmachu, a v tomto smyslu je mladou vědou. Prof. Osipov, sám 37letý, tvrdí, že mladý věk nových kádrů je jedním z charakteristických a nepochybně slibných znaků soudobé sovětské sociologie.

V poslední době — pokračoval prof. Osipov — řada opatření, především organizačních, napomáhala pokroku sovětské sociologie. Při Institutu filosofie Akademie věd SSSR byla vytvořena sekce konkrétních sociologických výzkumů, která má nyní sedmdesát vědeckých pracovníků a je základem budoucího Institutu sociologie, jehož zřízení již bylo schváleno. Sociologická sekce má pět pracovišť (laboratoří); zabývá se otázkami metodologie a techniky společenských průzkumů, sociologií práce, sociologií osobnosti, problémy výzkumu veřejného mínění a průzkumem společenských vztahů. Kromě těchto pracovišť existují pracovní kolektivy, které se zabývají např. sociologií města a vesnice, sociologií mládeže, rodiny, manželství, demografií a sociální psychologií.

Oddělení sociologie je základem, o něž se opírají dvě nadřazené instituce: 1. Vědecká rada pro konkrétní sociologické výzkumy, jejímž úkolem je koordinace práce již četných pracovišť a plánování výzkumných prací. V čele této vědecké rady stojí akademik prof. Rumjancev, jeho zástupci jsou prof. Osipov a Zvorykin. 2. Asociace sovětských sociologů, která sdružuje cca dva tisíce vědeckých pracovníků. V rámci této společnosti pracuje dvacet pět vědecko-výzkumných komisí; prof. Zvorykin např. vede komisi, která se zabývá problémy sociologie práce. Vědecká rada a Asociace sociologů koordinují činnost téměř dvou set sociologických pracovišť, která dnes v SSSR existují. Tato pracoviště povstala převážně při republikových akademických věd, ale i jinde. V Moskvě např. existuje pracoviště sociologických modelů při Ústavu ekonomicko-matematických metod. Sociologické pracoviště je dále vytvořeno při ÚV Komsomolu, u ministerstva kultury: při redakci Komsomolské Pravdy pracuje Ústav veřejného mínění a podobná výzkumná sociologická pracoviště byla vytvořena i při redakcích jiných časopisů, např. Izvěstii a Literární gazety. V Moskvě byl také založen tiskový orgán sovětské sociologie, Socialnyje issledovanija, který od r. 1967 má vycházet jako měsíčník.

Ze zajímavých sociologických pracovišť uvedl prof. Osipov dále Ústav komplexních sociologických průzkumů při leningradské univerzitě, Ústav ekonomiky a sociologie ve Sverdlovsku, Sociologický ústav při ÚV běloruské komunistické strany, při ÚV KS Uzbekistanu, pracoviště při komisi pro otázky rozhlasu a televize v Estonské republice, atd.

V zakončení rozhovoru pak prof. Osipov uvedl, že sovětská sociologie dosáhla již významných úspěchů v oblasti badání o společenských vztazích (vztahy mezi společenskými třídami, uvnitř těchto tříd, mezi jednotlivými vrstvami i společenskými skupinami), v sociologii práce a v oblasti sociologie osobnosti. I nadále vyžaduje organizační i vědecké práce problematika zkoumání veřejného mínění, sociologie města, vesnice a vztahů mezi městem a vesnicí, sociologie medicíny a řada dalších problémů.

Sovětská a polští sociologové provádějí společná badání ve třinácti oblastech; výsledky jejich prací budou publikovány ve společné monografii.

Václav Osvald

Jeden svět. (Sociální integrace)

Poslední třetina minulého století, kdy západní imperialistické velmoci dokončily kolonizaci a zabírají světa, je počátkem vlastního celosvětového období dějin lidstva. Od té doby, po přípravném období, které trvalo čtyři století od prvních zámořských objevů, začalo lidstvo tvořit stále více jeden celek.

Drívější období dějin lidstva bylo obdobím regionálním, obdobím více civilizací s malými vzájemnými styky, a to civilizace západní, evropské (Evropa včetně Středomo-

ří a Středního východu), asijské (indické a čínské), africké a americké.

Podle anglického archeologa G. Childea byl rozsah kulturních vlivů v době kamenné v okruhu do 800 km, v době prvých civilizací v okruhu do 8000 km a v první polovině 8. století před Kr. se rozšířil na celou Evropu, Asii a Afriku.¹

V západní oblasti byly vytvořeny velké nadnárodní říše akkadská, babylonská, egyptská říše 18. dynastie, říše asyrská, perská, říše Alexandra Velikého a římské císařství, později říše islámská, říše Karla Velikého a říše osmánská. Trvalý výsledek měly kulturní styky a vlivy, rozšíření fénicko-řeckého hláskového písma a křesťanství. Západní civilizace spočívá na základech řecko-římské kultury. Dokladem toho a zároveň dokladem jednoty západní civilizace, jsou četná řecká a latinská slova v národních evropských jazycích. Z řečtiny byla převzata např. slova atom, energie, ekonomika, historie, chaos, idea, krize, metoda, kritika, drama, orgán, problém, program, praxe, politika, systém, technika, schéma, teorie; z latiny např. autor, fakt, fronta, generace, informace, inteligent, inzerát, kultura, konstrukce, literatura, materiál, operace, princip, realita, revoluce, republika, sociální, student, tradice, termín. Ve velkých antických říších docházelo ke styku a šíření místních kultur. Alexandr Veliký podle Plutarcha nečinil rozdílu mezi Řeky a cizinci a vybízel všechny, aby považovali za svou vlast celý svět. Stoikové hlásali ideje světoobčanství, kosmopolitismu a přirozeného práva.

V období helenisticko-římského synkretismu se šířily na západ latinského světa (orbis latinus) orientální kultury, maloasijská Kybele, iránský Mithra a křesťanství.²

Styky mezi jednotlivými kulturními oblastmi byly až do novověku poměrně malé. Byly to jednak výpravy válečné, jako tažení Alexandra Velikého do Indie, vpád Tatarů do Evropy a kulturní vlivy. Z Číny pochází papír (z hadrů) a hedvábí, tzv. arabské číslice jsou indického původu, islám se rozšířil do Indie a Indonésie, buddhismus z Indie do Číny a Japonska, čínské písmo do Japonska.

V novověku se stala oblast západní kultury především svou hospodářsko-technickou převahou východiskem sociální integrace ve světovém měřítku, kolonizace a postupné evropizace světa.

Politická integrace postupovala násilnou cestou kolonizace a národních imperialismů. V roce 1938 před druhou světovou válkou spojovalo Britské impérium s mateřskou zemí se 46 milióny obyvatel v jeden politický a hospodářský celek 526 miliónů lidí, to je asi jednu čtvrtinu tehdejšího lidstva. Dokla-

dem stále sílí spjatosti světa jsou např. mezinárodní konference a konvence (r. 1878 Světový poštovní spolek v Bernu za účasti 60 států, r. 1899 mezinárodní konference v Haagu za účasti 26 zemí a r. 1907 druhá mezinárodní konference v Haagu za účasti 44 zemí) i obě světové války.

V oblasti kultury se postupně počala tvořit jedna celosvětová kultura evropského typu. Věda a technika, platná pro celý svět, je základem této jedné světové civilizace.

Příklady evropizace světa: zákaz upalování vdov v Indii britskou správou r. 1829, evropizace Japonska koncem minulého století a evropizace Turecka po první světové válce, přijetí metrické soustavy v Indii a v Japonsku r. 1961. Mizí např. rozdíly v oblékání nebo v tanci, význačné knihy nebo filmy se dostávají do celého světa. Tím nastává jakási unifikace, stejnotvárnost světa.

Zároveň však v době, kdy věda a technika vytvářela předpoklady k sociální integraci ve světovém měřítku, nastal v západním světě velký rozvoj nacionalismu a národního citění u širokých mas lidu v souvislosti s demokratizací výchovy a vzdělání a se zlidověním knih a novin, k čemuž zčásti napomohla sama technika. Odhaduje se, že více než polovina všech dospělých byla negramotná ve Francii do roku 1830, v Belgii do r. 1850, v Itálii do r. 1870 a v Rusku do r. 1900.

Po násilné imperialistické integraci světa v minulém století představují dnešní vojensko-hospodářské bloky NATO, CENTO, SEATO, tzv. Evropské hospodářské společenství (Společný trh šesti evropských zemí, dále Montánní unie a Euroatom), Varšavská smlouva a Rada vzájemné hospodářské pomoci socialistických zemí a jiné mezinárodní organizace, především Organizace Spojených Národů, Organizace amerických států, Liga arabských zemí, Britské a Francouzské společenství národů, Organizace africké jednoty novou etapu sociální integrace ve světovém měřítku.

Jako dědictví minulosti a kolonialismu zůstávají velké vícenárodní státy: Indie, kde je 14 hlavních jazyků a národností³, SSSR, kde je 16 národních republik a četná autonomní území, Čína, kde je 51 národnostních skupin, a Indonésie s 29 jazyky.

Dnešní svět je politicky rozdělen na asi 120 svrchovaných států zahrnujících na 900 národů a na 3000 jazyků a dialektů.

Výhledově lze očekávat další postup k jedné celosvětové civilizaci a politicky k celosvětovému státu v daleké budoucnosti. Nová technika a nové životní podmínky vyvolají patrně nadnárodní smýšlení a oslabení nacionalismu.^{4,5}

Karel Dražan

¹ G. Childe: *Progress i archeologija*, 1949 (rusky), str. 127.

² Claudius Rtilius Namantianus (4. st. po Kr.), sám puvodem Gall, velebil Řím, že dal jednu vlast různým národům (fecisti patriam diversis gentibus unam).

³ K. Barker: *The Contact of Cultures in India*, Sociological Review 1938. — K. Motwani: *India: A Conflict of Cultures*, 1947.

⁴ Otázku „malého národa“ si u nás položil už roku 1886 H. G. Schauer (*Naše dvě otázky*, Cas 1886). Uvažoval o příklonění se k německému národu.

⁵ Cizí slova jako doklad kulturních vlivů a mezinárodnosti dnešního světa. Vedle četných slov pocházejících z řečtiny a z latiny a dokládajících jednotu západní kultury jsou jiná mezinárodní cizí slova, převzatá z francouzštiny (aféra, adresa,

Ervin Stengel: Suicide and Attempted Suicide

Penguin Books, 1964, str. 135.

Autor knížky je v současné době profesorem psychiatrie v Anglii. Studoval a svou odbornou dráhu zahájil ve Vídni, kterou opustil před vypuknutím druhé světové války.

Knížka se skládá ze tří oddílů, které jsou věnovány sebevraždě, sebevražednému pokusu a společným problémům obou, bez ohledu na výsledek.

V jednotlivých kapitolách se autor zabývá sociologickými, psychologickými a psychiatrickými problémy sebevraždy a sebevražedného pokusu. Poučení a poutavě rozebírá nedostatky statistických údajů. Rozdíly ve statistice sebevražd mezi jednotlivými zeměmi jsou podle něho nejen výsledkem různé sebevražednosti, nýbrž i různých postojů k tomuto druhu smrti. Odmítavý postoj k sebevraždě vede pozůstalé a přes ně i lékaře k zastírání skutečné příčiny smrti a tím i ke zkreslování celostátních statistik. Doklady toho autor přináší.

Podrobně se autor zabývá faktory a momenty, které zvyšují, nebo jejichž nepřítomnost naopak u jedince snižuje pravděpodobnost sebevraždy:

Náboženství: Katolíci v převážně protestantské zemi a naopak protestanti v převážně katolické zemi se vyznačují menší sebevražedností. Totéž platí pro ortodoxní židy a moslimy.

Sebevraždy v pozdějším věku — od padesátí let výše — jsou častější než u mladších lidí. Celkový vzrůst sebevražednosti vysvětluje ne bez důvodu a na základě svých výzkumů prováděných společně s Cookem měnícím se věkovým složením moderní industriální společnosti.

Sociální izolace je dalším činitelem působícím na vzrůst sebevražednosti. Je častější v malých rodinách. Ve velkých rodinách se naproti tomu častěji vyskytuje vražda. — Je častější u obyvatel velkých měst a v míru. Za války jsou sebevraždy méně časté, pravděpodobně proto, že se zmenšuje sociální izolace (tváří v tvář společnému nepříteli

mají lidé pocit větší vzájemné blízkosti) a také proto, že se agresí otevírají nové cesty.

Ve vyšších společenských vrstvách a mezi vzdělanými lidmi je sebevražda častější než u příslušníků dělnické třídy.

U žen je méně častá než u mužů. To však neplatí pro sebevražedné pokusy, kde je tomu naopak.

Při četbě Stengelovy knihy se nabízí její srovnání s publikací Herberta Hendina: *Suicide and Scandinavia*, 1964 (Recenze: Sociologický časopis I, 3, 1965, 322—3 a Československá psychiatrie LVI, 4, 1965, 286—7.)

Těžištěm Stengelovy práce je sebevražda a sebevražedný pokus. U Hendina je těžištěm metoda kulturně antropologického srovnávání, jež má vystihnout typický základ osobnosti struktury (modální osobnost, basic personality) Dánů, Švédů a Norů a objasnit tak jejich odlišnou náklonnost k sebevraždě. Použití této metody je zřejmě spoluzodpovědné za značný ohlas Hendinovy studie.

Stengel ne zcela bez důvodu považuje Hendinův metodický přístup za nevhodný. Podle Stengela by se Hendinův profil typického Švéda stejně dobře hodil například i na průměrného Angličana, ač statistika sebevražednosti v Anglii se značně liší od švédské.

M. B.

Hans Hiebsch — Manfred Vorweg. Einführung in die marxistische Sozialpsychologie

VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1966. Stran 236. Jmenný a věcný rejstřík.

Sociální psychologie se podle autorů zabývá konkrétním působením společenských vztahů na konkrétní osobnosti, nikoliv těmito vztahy o sobě nebo vůbec. Výchozím bodem veškerého sociálně psychologického zkoumání je lidská kooperace, jeho předmětem pak společenská interakce. Toto zkoumání je zaměřeno hlavně na takové společenské útvary, ve kterých mohou být pozorovány konkrétní kooperační procesy, tj. na malé skupiny.

Kniha je rozdělena do tří oddílů. První podává krátký přehled dějin sociálně psy-

garáž, hotel, kontrola, kritika, režim, situace, šéf, žurnál), z angličtiny (sport, start, klub, test, džez, bojkot). Na každé stránce novin je dnes až 70 cizích slov. Z jednotlivých slov proniklo do celého světa polynézké slovo tabu, turecké slovo bakšiš a harém, španělská slova junta, pronunciamiento, guerilla a camarilla, ruská slova pogrom a bezprizorný, německé slovo hochstapler. Německé vlivy u nás dokládají převzatá slova falešný, střířit

se, švindl, tancovat, vandrovat, šraňky, jarmark, prubovat něco, spásovat i lidové výrazy híc (teplota), ksicht (obličej), okošťovat něco, jo (ano), kšeft, kumšt, flaška, štrozok, tištuch, lajntuch, ruksak, fajnový, cimra, kvér, šprechtít, narichtovat něco. Německá slova pronikla i do lidových písní (fragerka, verbovat na vojnu, šenkuje tam ve víně, nový rok vám vlnšujem, formane, valach ti neťahne...).

chologického myšlení. Druhý se zabývá hlavně tzv. „obrazem člověka“ (německy Menschenbild) a teorií osobnosti. Socializace člověka je diferencována na třech úrovních: 1. vztah organismus — prostředí, tj. vztah člověka jako organismu k přírodě, k fyzikálně chemickým podmínkám života; 2. vztah subjekt — objekt, tj. vztah jedince jako subjektu jednání a poznání k objektům jeho praktické a teoretické činnosti; 3. vztah osobnost — společnost. K prostředkům, které umožňují socializaci (řízení společenského života a chování) patří — ponecháme-li stranou tzv. masové komunikační prostředky — hlavně výrazové projevy (mimika, pantomimika, gestikulace) a řeč.

Posléze třetí oddíl je věnován otázce zvýšení výkonu při kooperaci. Sociálně psychologické prvky výkonu jsou postoje (autoři se vyhýbají pojmu motivace, protože je teoreticky dosud velmi nejasný) a koordinace.

Postoje jsou definovány jako stabilní reakční připravenosti osobnosti na určité situace nebo situační komplexy. Vykazují tendenci pravidelně a shodně utvářet způsoby chování jedince. Získávají se těmito sociálně psychologickými mechanismy: nápodobou (která je nevědomým, spontánním tvořením postojů), identifikací (která je vědomou nápodobou spojenou s nevědomým přijímáním pozorovatelných nebo uvědomělých připraveností k chování a reakcím), poučením (tj. takovou formou tvoření postojů, při níž osoba obdrží od druhého přímé sdělení, které postoje jsou v určité skupině pro určitý problém nebo pro určitou situaci požadovány, trpěny, zakazovány či trestány) a výcvikem (osoby jsou vycvičeny v určitých činnostech takovým způsobem, že při jejich správném provádění se vyvíjejí určité — chtěné — postoje, aniž by byl na jejich vytvoření brán přímo zřetel nebo aniž by bylo na ně výslovně poukazováno).

Koordinace se týká kooperačních objektů, kooperačních aktů a informací, přičemž se může dít v prostoru, čase nebo prostoru i čase. K psychologicky rozhodujícím aspektům koordinace patří koordinační instance (vůdcovská funkce), koordinační prostředky (komunikace) a koordinační následky (struktura skupiny). Ačkoliv v knize jsou probrány všechny tři aspekty, učiníme několik poznámek pouze o prvním z nich.

Autoři odmítají tzv. charismatický model vůdcovství, který úzce souvisí s problematikou teorie masy a elity ve starší psychologii mas. Tento model vede nutně k otázce, jaké vlastnosti vůdcovskou osobnost vyznačují a odlišují od druhých, jaké vlastnosti činí určitou osobu způsobilou k vůdcovství. Právě tak odmítají skupinově dynamický model vůdcovství, vyvinutý především v americké sociální psychologii. Podle tohoto modelu závisí řídicí chování (německy Führungverhalten) téměř výhradně na konkrétní situaci (na úkolu a zvláštnosti skupiny) — vůdcové se mění podle situace.

Naproti tomu autoři vycházejí ze zásady, že řídit (německy führen) znamená koordinovat. Analyzují procesy, ke kterým dochází,

jsou-li při kooperaci lidé objekty, akty a informace koordinovány do určitého celku. Nezaměřují se tedy na vůdce, ale na řídicí funkci (německy Führungsfunktion). Tato funkce se skládá ze tří dílčích funkcí: zprostředkování, vedení a dozoru. Zprostředkování (německy Vermittlung) se zabývá bezprostřední koordinací jednotlivých sil, vypracováním „taktiky“ řešení. Vedení (německy Leitung) je zaměřeno na stanovení východních podmínek činnosti skupiny a na uvedení příslušných činností do chodu. Zahrnuje předvídaní možných následků a tím i plánování činnosti. Týká se tedy vypracování „strategie“. Řečeno jinými slovy, funkce vedení je být tlumočnickem mezi objektivním prostředím a skupinou, mezi objektivní realitou a specifickou psychologickou realitou určité skupiny. Konečně dozor (německy Überwachung) odpovídá pojmu „sociální kontrola“. Týká se chování orientovaného na úkol i vztahů mezi kooperujícími lidmi, chování skutečného i možného. Přejímá koordinační funkci tam, kde druhé dílčí funkce nejsou více požadovány. Zajišťuje průběh většiny rutinních činností ve skupině. Je konzervujícím prvkem řídicí funkce. Zajišťuje psychologickou rovnováhu ve skupině.

Kniha se zabývá jen některými základními problémy sociální psychologie (chybí např. otázky konfliktu, velkých společenských skupin, masových komunikačních prostředků a veřejného mínění, jakož i sociálně psychologických metod a technik), přičemž ani ty neprobírá vyčerpávajícím způsobem. Vedle vyslovené sociálně psychologické problematiky se dále zabývá i filosofickými a obecně psychologickými předpoklady sociálně psychologického myšlení (které — jak autoři zdrazňují — není možné bez zdravé teorie osobnosti). Nepodává relativně uzavřenou teorii marxistické sociální psychologie, a právě tak ji není možno považovat za učebnici či příručku sociální psychologie. Dává však přehled o tom, jakým způsobem a z jakých východisek se v NDR přistupuje k řešení problémů sociální psychologie.

J. L. P.

Adolf A. Berle: Science, techniques et développement

Tiers-Monde, sv. V, č. 20, říjen—prosinec 1964.

Autor — právník, diplomat a profesor Kolumbijské university — vychází ze dvou skutečností. První je snaha hospodářsky nevyvinutých zemí dosíci stejné produktivity, jakou má kapitalismus, a druhá skutečnost je ta, že výsledky dosažené v kapitalistických zemích vyplývají z využívání vědeckých objevů. Vědecké výzkumy však dále pokračují a nové objevy zastiňují staré. Odtud vytvoření politické a sociální organizace, která má za účel zprostředkovat nevyspělé části světa vědecké poznatky, jichž je třeba, by mohla představovat řešení prvního problému.

K rozvoji nevyvinutých zemí zatím dochází dvojím způsobem. Jednak mohou dostávat darem od bohatých zemí část jejich přebytků

(Bolívie, sev. Brazílie) — to je však opatření přechodné —, jednak si mohou s vydatnou pomocí vyspělých zemí vybudovat vlastní průmysl a mechanizovat zemědělství, což je opět spojeno s potížemi, kotvicími v dosavadním způsobu života obyvatel hospodářsky zaostalé země. Obtíže tohoto druhu byly v minulosti zdolávány pomocí otroků, druhou metodou je diktatura, třetí (kterou autor ovšem považuje za nejvhodnější) je politika kulturní výchovy, jež nutně předpokládá jednotlivce, kteří nesledují moc anebo zisky, ale snaží se přispět k blahobytu lidu.

F. P.

Włodzimierz Wesolowski: Les opinions des ouvriers polonais sur leur travail et sur leurs entreprises

Sociologie du travail, roč. 8, čís. 166, s. 34—50.

Autor, vedoucí katedry sociologie na univerzitě v Lodži, interviewoval cca 5 000 dělníků průmyslu bavlnářského, kožedělného, elektrotechnického a strojírenského, aby zjistil jejich názory na jejich práci a na jejich podniky. Pochopitelně představují tyto odpovědi toliko subjektivní obraz, nikoli objektivní zhodnocení. Asi čtyři pětiny dotázaných projevily spokojenost se svým zaměstnáním, ale jen něco přes dvě třetiny byly spokojeny se svým podnikem. Technické podmínky své práce převážně záporně hodnotí pracovníci strojírenství a elektrotechniky, většinou kladně je vidí dělníci ostatních odvětví. Organizaci práce posuzují dotázaní celkem jako průměrnou, ač i tu pracovníci ve strojírenství a v elektrotechnice jsou značně kritičtější. Na otázku, zda dochází ke střetnutím mezi dělníky a mistry, odpovídají kladně pracovníci odvětví elektrotechnického a strojírenského a jako příčiny těchto konfliktů uvádějí: 1. špatný postoj mistrů k dělníkům, 2. nedostatek odborné pomoci od mistrů (bavlnářství), nesprávný postoj dělníků k mistrům (průmysl kožedělný), nízké mzdy a vysoké normy (ostatní). Pokud jde o dělnickou samosprávu, soudí respondenti, že samospráva představuje zájmy vedení podniků (14—46 % podle odvětví), a jen menšina se domnívá, že hájí zájmy dělnictva (5—19 %). Vlastní výkony hodnotí nejvýše ve strojírenství, nejnižší ve kožedělném průmyslu. Jako překážky zvýšení výkonu byly uváděny: mzdová soustava, stav strojů a nástrojů, zásobení materiálem, špatná organizace práce, a jen zřídka nedostatek kvalifikace. Na otázku, co by se mělo v podniku zlepšit, nejvíce pracovníci uvádí organizaci práce (ve strojírenství 24 %, v elektrotechnice 21,2 %), způsob řízení (18,8 %, 10,9 %), mzdy, normy, prémie (14 %, 12,7 %), postoj k dělníkům (12,5 %, 10,3 %). Avšak cca 70 % dělníků průmyslu bavlnářského a kožedělného nebylo schopno dát na otázku vůbec odpověď. Zatímco ve strojírenství se 40 % dotázaných domnívalo, že od r. 1956 nedošlo k zlepšení organizace práce, v ostatních odvětvích zhruba polovina konstatovala zlepšení.

F. P.

Adam Sarapata: Distance et mobilité sociale dans la société polonaise contemporaine

Sociologie du travail, roč. 8, čís. 166, s. 4—19.

Fakt, že se v Polsku nepovažuje za správné oslovovat se jmény, ale tituly, ukazuje, že se některým povoláním přisuzuje určitá prestiž. Třebaže se o ní otevřeně nehovoří. Na rozdíl od Západu, kde je prestiž jednotlivých povolání poměrně stálá, změnila se v Polsku v důsledku znárodnění, rozvoje průmyslu, urbanizace, pokroku vědy a techniky a vzestupu dělnické třídy velmi značně. Tak stoupla u kvalifikovaných dělníků, horníků a zedníků, klesla u kněží a soukromých živnostníků. Význam výše příjmu jako tradičního zdroje prestiže v Polsku poklesl. Ze hierarchické vztahy mezi některými povoláními byly otřeseny, má i některé nepříznivé důsledky: 1. odmítání nabízeného postupu (kvalifikovaní dělníci odmítají stát se mistry), 2. nespokojenost těch, kdo postoupili na společenském žebříku (pro zvýšené napětí a nedorozumění s okolím), 3. nedostatek přístupu kvalifikovaných sil do určitých povolání, 4. zneuznání určitých povolání a pocity osamocení jejich příslušníků. Ve srovnání s kapitalistickými zeměmi jsou v Polsku výše hodnoceni kvalifikovaní dělníci, méně administrativní pracovníci. Současně stoupla v této zemi životní úroveň dělníků (1960 — měsíční průměr 1 663 zlotých), zatímco u příslušníků inteligence klesla (1 820 zlotých), takže tu došlo téměř k vyrovnání. Současně se přiblížila i skladba rozpočtu rodin dělnických i příslušníků inteligence; dochází tu nejen k stírání rozdílů mezi duševní a manuální prací, ale i k sblížení životního stylu.

Sarapatova studie je první statí umístěnou ve zvláštním čísle Sociologie du travail, věnovaném polské průmyslové sociologii. Přesvědčivost vývodů podepírají tabulky shrnující příslušné statistické údaje.

F. P.

Paul Paillat: Sociologie de la vieillesse

Sbírka Que sais-je? Presses Universitaires de France, Paris 1963, 128 s.

Spisek čerpá z údajů, které shromáždila zvláštní komise zřízená francouzskou vládou pro studium bytových i jiných sociálních poměrů a výdělkových možností starších lidí. Bylo-li ve Francii v r. 1901 12,5 % šedesátiletých a starších obyvatel, bylo jich r. 1962 již 17 % (7,86 mil. osob). Příčinou tohoto „zestárnutí“ populace nejsou jenom pokroky lékařství, vedoucí k prodloužení lidského věku, ale i pokles natality. Problémem je jak se vyrovnat po hospodářské i finanční stránce s tím, že se ve vývoji projevuje tendence, směřující k narůstání rozdílu mezi množstvím výdělečně činných osob a počtem osob na odpočinku. Ve Francii přibude v letech 1960—1975 patrně jen 5 % činných, zato důchodců 18 %.

Autor nejprve poměrně důkladně rozebírá v jednotlivých kapitolách finanční prostředky a existenční formy starších lidí (jejich příjmy a spotřebu, zaměstnanost, pokles pra-

covní schopnosti, bytové poměry, kulturní a společenský život), výši důchodu (nárok na vzniká ve Francii až dosažením 65. roku věku), zaměstnanost důchodců a jejich sociální podporu. Dospívá k závěru, že jejich poměry jsou v této zemi celkem málo příznivé a doporučuje v souladu s návrhy uvedené komise vytváření dalších vhodných pracovních příležitostí pro staré lidi. K tomu cílí je nutné překonat některé předsudky o starších lidech, kteří sice mají méně fyzických sil, ale na druhé straně zase mnoho zkušeností, vyrovnanější pracovní tempo a dobrou pracovní morálku.

Výskyt podobných otázek i u nás (přírůstek starších ročníků, vyšší úmrtnost svobodných a vdovců, průměrný vyšší věk pracujících zemědělců) zvyšuje poutavost spisu, obsahujícího některé zajímavé myšlenky — např. že ženy, dosahující v průměru vyššího věku, by měly později odcházet do důchodu (s. 80), námět na vytváření zvláštních pracovních příležitostí pro starší pracovníky (poradci, správci, inspektori, s. 103), že je třeba postupného přechodu do období úplného odpočinku překládáním na lehčí práce (s. 104, 125).

V socialistických zemích se těmto otázkám věnuje pozornost již delší dobu. Už v roce 1953 vyšel u nás český překlad výběrné práce akademika Z. G. Frenkela *Prodloužení lidského života a činné stáří*, která — byť posuzovala problém především z hledisek lékařských — se zabývala i otázkou vhodných zaměstnání pro osoby dosáhnoucí vyšší věkové hranice. Od té doby byla vydána řada opatření, jež pomáhají starým občanům. Přesto si Paillatův spisek zaslouží, aby byl čten.

F. P.

Ivan Címa: Společenská spotřeba (Ekonomický obsah společenské spotřeby a její územní proporcionalita)

Praha 1966, Svoboda, 234 str.

Jak píše v předmluvě Miroslav Tuček, je tato kniha „ekonomickou studií a jako taková je průkopnickou teoretickou prací o některých ekonomických aspektech společenské spotřeby v socialistické společnosti. V československé ekonomické literatuře navazuje na poměrně popularizátorsky zaměřenou knížku K. Pince a ze sovětské literatury na některé úvahy akademika S. Strumilina.“

V první části knihy se autor zabývá vymezením pojmu a problematikou hodnocení a tendencí rozvoje společenské spotřeby. Druhá část této práce probírá oblastní problematiku rozvoje společenské spotřeby, a to v kapitole o otázkách oblastního vymezení, řízení a financování společenské spotřeby a v kapitole o problémech zajišťování proporcionality a objektivizace zdrojů určených na rozvoj společenské spotřeby v jednotlivých oblastech státu. Územní proporcionalita rozvoje společenské spotřeby spočívá v cílevědomém proporcionalním usměrňování rozvoje jednotlivých druhů zařízení.

V. R.

Ján G. Žatkuliak: Psychológia a sociológia v hospodárskej praxi

Bratislava 1965, Slovenská technická knižnica (bibliografie č. 4), 53 str.

Průručka je vydána hlavně pro potřeby pracovníků informačních středisek knihoven a podniků. Obsahuje proto především bibliografii k danému tématu, přehled psychologických a sociologických pracovišť v ČSSR s nástinem jejich pracovního zaměření (na základě podkladů ze SČ 1965 č. 3), zásady meziknihovní výpůjční služby a adresy vědeckých knihoven, kde je možno si vypůjčit zahraniční odbornou literaturu.

Kromě toho knížka stručně uvádí definici psychologie a jejich odvětví, charakterizuje úlohu psychologie v hospodářském životě, cituje návrh statutu průmyslového psychologa, vzniklý na celostátní konferenci psychologů pracujících v oblasti ekonomické psychologie roku 1960 v Praze.

Ze sociologie uvádí stručně její aktuální úkoly, zvláště význam sociálních přeměn v důsledku vývoje charakteru práce, výzkum problémů sociální struktury, problémů spjatých s rozvojem řízení společnosti, problémů souvisejících s kulturní revolucí. Zmínuje se o některých disciplínách hospodářské sociologie, např. o sociologii práce, průmyslu, techniky, společenských skupin. Všímá si i rozvoje hospodářské sociologie v zahraničí.

V. R.

Roman Rutkowski: Sociologické základy osvetovej práce

Z polštiny preložil Ján G. Žatkuliak. Vydal Osvetový ústav v Bratislave 1964. 35 s.

Cieľom tejto štúdie je poučiť osvetových pracovníkov o tom, v čom im môže sociológia pomôcť skvalitniť a uľahčiť ich prácu. Východiskom autora je preto téza, že osvetová práca ako spoločenská kategória sa rozvíja v rámci organizácie spoločenského života. Poznať súkolie tohto mechanizmu umožní osvetovým pracovníkom hlbšie pochopiť proces ich pôsobenia. A toto poznanie je podmienkou pre vykonávanie racionálnej osvetovej politiky. Výskum sociologických základov osvetovej práce nastoľuje predovšetkým dva kľúčové problémy: problém zákonitosti rozvoja kolektívneho života a problém kultúrno-osvetovej práce ako spoločenskej inštitúcie. Ďalšie kapitoly sú vlastne interpretáciou spomenutých problémov. Preto sa v nich Rutkowski zaoberá zákonitosťami spoločenského vývinu a problematikou spoločenského organizmu. V tejto súvislosti upozorňuje na rozlíšenie dvoch pojmov — organizácie a spoločenskej štruktúry. Spomenuté problémy sú autorovi základom, na podklade ktorého podáva definíciu kultúrno-osvetovej práce ako „spoločenskej inštitúcie, vytvorenej spoločnosťou a slúžiacej stvárňovaniu vedomia, morálneho postoja, správania a konania ľudí, ktorí sú členmi tejto spoločnosti“ (str. 21).

Po tejto definícii prechádza autor „in medias res“ — k špecifickým sociologickým

problémom kultúrno-osvetovej práce. Medzi ne predovšetkým patrí problém spoločenských funkcií, ktoré plní. Základnou funkciou je sprostredkovať obsah kultúry do života spoločenských skupín. Okrem tejto základnej funkcie plní aj ďalšie spoločenské funkcie: popularizačnú, integračnú, rozdeľovaciu, adaptačnú, ekonomickú, politickú, konzervatívnu a konštruktívnu. Okrem spomenutých uvádza ešte združené funkcie: eliminačnú, demokratickú a zdokonaľovaciu. Tieto sa totiž obyčajne viažu, kombinujú s veľmi špecifickými funkciami. Napr. funkcie zdokonaľovania sa kombinujú a viažu jednak s funkciou spoločenskej aktivizácie, jednak s funkciou sublimácie. V ďalších statiach sa autor celkom stručne zaoberá najzávažnejšími úlohami kultúrno-osvetovej práce. Sú to predovšetkým zovšeobecňovanie kultúry, výchovná činnosť a vytváranie optimálnych podmienok pre rozvinutie kultúrnej tvorivosti rôznych spoločenských skupín. V tejto súvislosti sa celkom zbežne dotýka spoločenských štruktúr

jednak dediny a mesta, jednak robotníckej triedy a roľníctva. Za zásadný problém kultúrno-osvetovej práce v robotníckom prostredí považuje „spájanie sféry fyzickej práce robotníka s kultúrnou sférou“ (str. 31).

Pre praktickú kultúrno-osvetovú prácu má dôležitý význam dôkladná znalosť prostredia, v akom táto prebieha. Pod spoločenským prostredím rozumie autor „súhrn trvalých podmienok, činiteľov a vzťahov, stvárajúcich spoločenskú osobnosť jednotlivca“ (str. 32). Prechádzajúc k otázke výskumu prostredia dotýka sa autor, pravda, veľmi zbežne, niektorých metód súčasnej sociológie (pozorovanie, interview, anketa). Ako vidno, autor nevyčerpá komplexnú problematiku sociológie kultúrno-osvetovej práce. No, podarilo sa mu vtiesnať do neveľkého objemu príručky, svojim charakterom inštruktážnej, hodnotný teoreticko-študijný materiál, ktorý uľahčí osvetovým pracovníkom lepšie sa orientovať v zložitých situáciách osvetovej praxe.

Ignác Gašparec

Resumé

Miloš Kaláb — Zdeněk Strmiska: On Some Problems Concerning the Marxist Conception of the Sociological Theory (Contribution for the 6th World Congress of Sociology at Evian)

The article deals with some problems of the conception of Marxist sociology in general and of sociological theory in particular. It is chiefly concerned with a) problems of defining the subject — matter of sociology and solving its relation to other social sciences, b) problems of a general sociological theory, its place and its role in the Marxist sociology, c) some conceptual problems of the sociological method and the relation between sociological theory and methodology.

The article informs about the discussions on some of these problems taking place among Marxist sociologists in socialist coun-

tries, especially in Czechoslovakia. In these discussions conflicting views based upon the same general theory of Marxism-Leninism are differentiated; we regard this development as normal and sound. The article, however, contains an attempt to find a positive solution of the mentioned problems.

In the first part of the paper the authors aim at defining the subject-matter of sociology. In this connection they concentrate upon solving problems concerned with relations between Marxist sociology and historical materialism. In doing so, they criticize the conceptions mechanically identifying historical materialism with Marxist sociology and failing to acknowledge the qualitative independence of theories of a philosophical and of a specialized scientific type, thus constituting a certain short-circuit between them. Conceptions reducing the specific cha-

racter of sociology to a method are regarded as equally unsatisfactory. Their basic failure is due to the wrong presupposition that there may exist a concrete specific methodology, methodics and technique of sociological research *not* based on a specific scientific theory and without the primary aim to solve the theoretical problems of specialized sciences.

The authors explicitly advocate the conception characterizing Marxist sociology as a relatively independent social science differing theoretically as well as methodologically from historical materialism. Historical materialism is conceived as an organic part of philosophy — i.e. as a materialistic conception of history representing the developmental completion of philosophic materialism. The relation between historical materialism and Marxist sociology is considered to be a special example of the relation between concrete science and philosophy. The authors are convinced that only this type of solution of both the fields is functional, both from the point of view of developmental necessities of theory and from the point of view of the necessities of social practice.

In the second part of their article the authors demonstrate the necessity of building up a general sociological theory on the level of special sciences. They criticize interpretations placing Marxist historicism in external contradiction with conceptions postulating a general sociological theory. They pay attention to the problem of the conception and role of categorical analysis providing a general conceptual frame for sociological work. In doing so, they refer to negative consequences of neglecting (be it intentionally or involuntarily) categorical analysis in some contemporary sociological conceptions. Tendencies limiting categorical analysis in Marxist sociology to a few basic concepts, impoverishing it and — in a dogmatic sense — leading to the fetishization of these basic conceptions of Marxist theory, are submitted to criticism.

The task of elaborating a basic conceptual apparatus for sociological work also necessarily includes the problem of the fundamental structuration of social reality. On the basis of some suggestions of young Marx, the authors come to distinguish the following four basic dimensions of the social reality and four corresponding viewpoints: a) Natural conditions of social life — the ecological and biosociological point of view. b) People as social agents, as subjects and objects of social activities — the demoscopic point of view. c) Activities of people of a different character and carried out in different spheres of social life — the operational point of view. d) Products of the activities of individuals which assert themselves in further activities of other individuals as their conditions, means and patterns; the sum-total of these products is culture, and therefore

the culturological point of view is referred to. The oneness of mutually competing schools and trends, e.g. of the behavioural, operational, institutional and cultural sociology and similar trends is, to a great extent, anchored in the fact that they do not describe the basic structuration of social reality, that they isolate and absolutize one of their dimensions and that they do not introduce the partial viewpoint corresponding to this aspect of reality into the superior system of viewpoints in sociological theory.

The third part of the article deals with some general aspects of the sociological method and its relation to the sociological theory. In this context the authors analyse the meaning of the categories of structure and system, alluding to the problems of their correct interpretation. They characterize the sociological method as a unity of two specific but mutually connected methods, i.e. the historico-genetic method and the structurally functional method. They outline the criticism of one-sided functionalistic and conflictualistic conceptions from the Marxist point of view.

In concluding their article the authors also reject the interpretation of the Marxist sociological theory of change which regards Marxist sociology as a theory of one factor. They show that Marxist sociological theory is, in a certain sense, a pluralistic theory, and infer that monism and pluralism express complementary aspects of the Marxist sociological theory.

(We call attention to the fact that the published article will also appear in English and French versions.)

J. L. Fischer: General Theoretical and Methodological Considerations Excerpted from the Book "Crisis of Democracy"¹⁾

The introductory editors' note reveals the reasons why two general chapters of a book published more than thirty years ago are reprinted now, after the revival of sociology in this country. The book represents one of the first independent efforts to introduce the functional method into sociology not only as a specific sociological method but as a general scientific one. It could be said that the author endeavoured to establish a "metatheory of science" (on the basis presented in his earlier book *Základy poznání* (Foundations of Knowledge), Prague 1931.

He starts from two assumptions: 1. that the order of reality is to be regarded as principally unique, 2. that it may be characterized as a qualitative one. The main trait of this qualitiveness is given by the increasing differentiation of reality accompanied by its growing "potentiality" (variability). In this way different levels of reality emerge, each manifesting its own (relative) autonomy which should not be reduced with-

¹ J. L. Fischer *Krtze demokracie I/II*, Brno 1933, 256 p.

out rest to the regularities of the lower levels. The concept of "function" is introduced as the main tool for disclosing real processes. In his early stage the author distinguishes the "functional destination" and the "functional determination". By the former he means the "real sense" of the corresponding realities, by the latter the typical bond found on each level of reality, unifying all parts of the given whole (structure) and determining its behaviour in a way promoting the tendency of all occurring reactions towards their "optimum". Later he distinguishes the function as the directedness towards a specific effect marked by the tendency to reach (under given conditions) the highest possible degree of adequacy of this effect. Structure is defined as an integrated whole of its functions resulting in our relational transcription in what is called the "structural pattern" as a rational, simplified and generalized skeleton of the always concrete real structures. This directedness of the functions towards their "optimum" is deduced from the "principle of the least action" governing the whole physical reality and promoted to a general principle of the real order. In this way the concept of "function" and "functional determination" replaces the common concept of (mechanical) "causality" making the functional synthesis in science and philosophy possible.

As to the first notion of the "functional destination" the author states that in physics we disclose only "formal" relations without any insight into their "real sense", while, beginning with biological phenomena, their real sense enters into our "material" relations (in a way making it possible for this sense to be revealed), almost completely in sociology. (Later his views about the possibility to grasp the real sense of physical phenomena became less sceptical.)

From this point of view society, too, represents an integrated whole of social functions manifesting itself in different „organizations“ and „institutions“ endowed with relative autonomy and imposing itself upon associated individuals. The complicated interplay of individuals, their interests, functions and society results in the „social consensus“. The author tries to elaborate the main features of this term borrowed from Auguste Comte. He distinguishes the structural, the organizational and the ideological consensus rooted in the interplay of interests of associated individuals and culminating in the „cultural prototype“ of the given society (or its different epochs). It does not represent — in any of its forms — anything static, but a permanent tendency to regulate all tensions occurring in a society, to assimilate its particular phenomena and to coordinate them. „Though the whole reality is submitted, with no exception, to an order called lawfulness, its rigidity decreases proportionally to the complexity of reality. Then „necessity“ becomes a mere „possibility“ permitting different solutions. This „possibility“ is often taken for „liberty“. It is correct only in the

sense that we are free to make different solutions, the worst as well as the best, of one and the same task. If we decide to realize the best solution, we have also taken over the most severe obligations. They, too, must be anchored in the real order and differ from all others in promoting this order to the optimum possibility to be reached.

Starting from these methodological principles the author undertakes a penetrating analysis of the social, political and economic situation of the period of the great economic and political crisis and traces the main lines which should be followed for the purpose of overcoming it.

(A summary of the present state of his sociological theory is presented in his contribution to the 6th International Congress of Sociology: *Preliminary to a System of General Sociology*.)

Antonin Rašek — Karel Rychtařík: Tendency to Underestimate the Amount of Leisure in Subjective Estimates

In 1964 an extensive sociological research of the soldiers' personal leisure was carried out in the units of the Czechoslovak People's Army.

Besides many other issues, the analysis of its results has facilitated the mutual confrontation of the actual amount of leisure and its subjective estimates. The comparison of subjective estimates concerning the amount of the soldiers' personal leisure as presented in the questionnaires, with the results of measures by means of time records (i. e. weekly records of the soldiers' routine activities) made it possible to ascertain a tendency to underestimate the amount of leisure in subjective estimates.

Altogether 160 time records of weekly activities performed by men in active service during a period which was declared to be typical with regard to the amount of time by 72.5 % of all the examined and evaluated subjects, and with regard to the way of spending leisure by 78.7 % of these subjects, were statistically analysed.

The investigated pattern in time records and in questionnaires, as well as characteristic features of the period under study made it possible to determine the approximate degree of error occurring in subjective estimates of the amount of leisure. In tank units, for example, where the average amount of personal leisure exceeds the average amount of leisure for the whole army, 60.84 % of interrogated men underestimated their leisure; in motorized firing units there were 71.43 % of those who did so, in training motorized firing units 81.34 %, in training tank units 72.65 %, 76.98 % of all soldiers serving their second year, as well as 69.32 % of those serving their first year underestimated their leisure.

Subjective data concerning leisure proved to be highly unreliable. In some groups the disparity between subjective estimates and

reality amounted to as much as 23 %. Only a negligible percentage of men in active service produced an approximately correct estimate.

In general, the amount of leisure was underestimated by 72 % of the subjects, overestimated by 10 %; only 11.1 % presented an approximately correct evaluation.

These figures may help to specify the trend to misjudge the amount of personal leisure. It is based on the general tendency to underestimate the amount of personal leisure.

The origin of this tendency — which has been confirmed in agricultural populations and most probably will be confirmed in all productive strata of population — can be presented only hypothetically.

Objectively, the amount of leisure tends to rise, and yet, in spite of this fact, everybody is firmly convinced that the opposite is true. The origin of this subjective misrepresentation of facts is due to certain social factors intensified by the need and claim of self-development, of continuously supplementing one's knowledge and qualification. Thus the constantly developing extent of stimulations and the many-sided social influences increase the pressure of what man ought to do, should do or must do.

In the same way, the given rate of living, the haste and „time-chasing“ caused by the notion that „nowadays one has no time for anything“ tends to change from an empty phrase to a generally and socially accepted norm — to a pseudo-idea obscuring the real state of affairs.

Vladimír Srb: On the Dynamics of the Socioprofessional Heterogamy in Czechoslovakia

The data required for studying the dynamics of the socioprofessional heterogamy and homogamy are available both in the census and in current vital statistics. The absolute and the relative indices in Tables 1 and 2 show the structure of the Czechoslovak population in 1961 and 1964 according to seven fundamental social groups (workers, intelligentsia, co-operative farmers, other co-operative producers, small farmers, professions, craftsmen and tradesmen) and demonstrate the progressing socialization of the society. Table 3 presents data from the 1961 census concerning the social allegiance of the heads of households and, in the last three columns, the percentage of homogamy (i. e. families where the wife belongs to the same social group as her husband).

Further tables refer to the social or socioprofessional allegiance of engaged couples who contracted marriage in 1961 and in 1964. According to Table 4, it is evident that homogamy in new marriages tends to decrease in conformity with the traditions of the Czechoslovak society characterized by a marked heterogamy and social promiscuity. Tables 6 and 7 make it appear that heterogamy is

increasing with most socioprofessional groups of the Czechoslovak population, especially if heterogamy is considered from the point of view of the woman.

Josef L. Porket: The Theoretical Trend in Contemporary American Sociology

During the inter-war period the social theory in the United States lost a great deal of its importance and the researchers' interest shifted to the accumulation of empirically ascertained facts. Further development of empirical research took place after World War II. In the same time, however, another trend appears and grows in intensity in the American sociology, i. e. the theoretical trend aiming at theoretical systems in sociology.

The trend towards a systematic (general) sociology is characterized mainly by the following features: 1. by giving up individual encyclopedic efforts and great theoretical leaders followed by faithful adherents and concentrating on specialized forms of social theory; 2. by the effort of building up sociology as an isolated, analytically independent science with a particular subject-matter determined neither by social philosophy nor by social problems; 3. by conceiving sociology as a discipline designed to study general, regular and recurrent aspects of phenomena, which makes it capable of generalizations and predictions within the scope of its verified theory; 4. by the effort to combine theory with empirical research in a harmonious manner.

The origin of this trend is influenced 1. by the disillusionment resulting from empirical research; 2. by a renewed interest in systematic theories of European sociologists; 3. by the studies of R. S. and H. M. Lynd, *Middletown: A Study in American Culture* from 1929 and by P. A. Sorokin's *Social Mobility* from 1927.

The trend towards systematic sociology has two major tendencies: Neopositivism and the theory of social activity. The present paper, however, does not deal with the so-called theory of conflict, with problems of the interdisciplinary approach, nor with attempts to build up a uniform behavioural science.

Neopositivism is one of the most widespread and influential trends in contemporary American sociology and influences many European sociologists. Most of its American followers, however, are not concerned with systematic sociological theory. Among the theoretical representatives of neopositivism in American sociology G. A. Lundberg and S. C. Dodd can be mentioned. The neopositivistic sociological theory has also its mathematical wing.

Neopositivism has not escaped criticism from several parts, not excepting the supporters of the theory of social activity. After all, it is possible that neopositivistic sociology may yield to the influence of the theory of social activity, but, in the same way, a

certain convergence of both these trends may be expected.

The *theory of social activity* was developed by a group of American scientists who had worked independently of one another. They have, however, pursued the common aim to form a unified, logically consistent and integrated theory of human behaviour designed to serve as a means for analysing, describing and explaining social phenomena and whose central concept is social activity. This theory starts from the concept of social activity as presented by Max Weber. Its explicit aim is to build up a most abstract, generalizing and systematic conceptual scheme applicable in contemporary social sciences. Its most important representatives in the United States are Znaniecki, Maclver, Becker, Parsons and Sorokin.

Two competing empirical generalizations represent the key postulates of the theory of social activity. According to the first, at any moment of their life-cycle most human beings live in groups and their behaviour is influenced or motivated by their interaction with others. G. Homans, for example, proceeds from this generalization. 2. According to the second generalization, some human behaviour is oriented normatively, since it is moulded by values, norms and stan-

dards. These communicable values, norms and standards are due to social regularities, i. e. to patterns of associations and mutual relations. The normative aspect of social interaction is emphasized e. g. by Becker, Maclver and Parsons. 3. The conflict between these two empirical generalizations concerning the question of which of them should become the starting point for the building up of theories, is solved by uniting both viewpoints into one unit, as was done, for example, by Sorokin.

The paper proceeds by focussing on some fundamental concepts from which, according to Parsons, the conceptual scheme for theory and research in social sciences is to be developed. Some problems are also introduced which R. K. Merton discusses in his *Social Theory and Social Structure*. Finally, some objections against the systematic theory and methodical formalization are summarized, as well as some arguments used by the supporters of this theory for defending themselves against criticism.

In general, it can be stated that contemporary American sociology is not exclusively empirical but that also an American sociological theory exists — even though it is neither conceptually nor methodologically monolithic.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkopy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Knihtisk, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 8,—, předplatné na celý rok Kčs 48,—, US \$ 6,60, £ 2,7,0. — Rukopis toho to čísla odevzdán do tiskárny v listopadu 1966. Číslo vyšlo v únoru 1967.

A-16*71003

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1967.